

ક્ર:-
ચેલ. ઠાકર
ગા. ૧.

૧૭૫૦

લેખક:-
ધનશંકર હીરાશંકર
નિપાઠી

ડો. મનવેન્દ્ર સિંહ

ભવિષ્યની જોગવાઈ એ દરેક કુટુંબી-
જનની ચિંતા હોવી જોઈએ. એવા
દિવસ પણ આવે છે.....જ્યારે

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગાંધી નગર, અમદાવાદ

અવકાશ

29/12/2012 તારીખ ૪.૬.૨

ગણતર

આવક

ચક્ર

૬૦૦૦

હેડ ઓફીસ :

કાઠિયાવાડના એજન્સી ઓર્ગેનાઈઝર

મહેસાણા તથા મહીકાંડાના એજન્સી
ઓર્ગેનાઈઝર :

મહેસાણા તથા મહીકાંડાના એજન્સી

શાખાઓ :

મહેસાણા તથા મહીકાંડાના એજન્સી
ઓર્ગેનાઈઝર :

ચામ (ગવર્નમેન્ટ રજીસ્ટ) વાપરો એટલુંજ નહીં પરંતુ તમારા સગાંસ્નેહીઓને પતેતીમાં બક્ષીસ-લેટ આપી જીવનભરની તેમની અહેસાનભરી યાદી-સલામતી ઈચ્છો કઃરણ કે તે દુઃખ-ચીંતા, આકૃત અકસ્માત, ગ્રહોની કાતીલ અસર, નુકસાની નાસીપાસી-માંદગી-ભય-પઈસા ટકાની મુશ્કેલી ફગાવી દઈ તંદુરસ્તી, દોલત-સુખ-સફળતા-પ્રેમમાં વશીકરણ કેન્ટ કેસ-રેલુમાં ફતેહ-મનપસંદ લગ્ન, નોકરી, પ્રમોશન, નહીં ધારેલો લાભ અધુરી મુરાદ ભર લાવવાની શક્તી ધરાવે છે.

જ્યોતીષ હસ્તરેખા સંબંધી દરેક કામ ટપકા-જેવા બનાવવા, રાસ જોવી, વર્ષફળ, વર્તારા, બુધસંહીતા, સવાલના જવાબ મેળવી પુરો સંતોષ મેળવવો હોય તો દુનીયાના દશ જ્યોતીષીમાંના એક તરીકે લંડનના છાપાનાં જાહેર થયેલ હાર્થ કલાસ કુટુંબોમાં જાણીતા :—

પ્રો. હર્શવરપ્રસાદ જોષી

E. M. B. A. S. (London).

રૂ,ચાંદી, શેર, રેસમાં એક્ષપર્ટ . . . દરેક વસ્તુની રીપોર્ટ ફ્રીમથ્યમ.

તમે જ્યોતીષમાં માનતા હો યા નહી તોખી અંગ્રેજી બુક 'Prosperity'

ચાર આનાની ટીકીટ બીડી મફત મંગાવો.

મસ્તક પરીક્ષાદ્વારા દુઃખદરદ, નબળાઈ, દુર્ગુણો દુર કરો.

જાહેર ખબર

તમારો વિમો ક્યાં ઉતરાવશો ?

ધી ઈન્ડીયન મરકન્ટાઈલ ઈન્સ્યુરન્સ

કું. લી.

તમારા જાગીના વિમો ઉતરાવતા પહેલાં
મળો યા લખો :-

✽ ભટ્ટ ભોળાનાથ ગંગારામ. ✽

ટે. દરીઆપુર, વાડીગામ, હન્તમની ખડકી,

અમદાવાદ.

ચીફ એજન્ટ :-

- નરેન્દ્ર એન્ડ સન્સ. -

૬૦૭, ગાંધી રોડ,

અમદાવાદ.

“ તણખા ” માસિકની પ્રથમ ભેટ

આત્માનાં તેજ

[ક્રાંતિકારી સામાજિક નવલકથા]

—: લેખક :—

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી
મણિનગર

“ તણખા ” કાર્યાલય

૨૭૭૬; રાયપુર :: લાંબાપાડાની પોળ
અમદાવાદ

: પ્રકાશક :
શાંતિલાલ ઠાકર
'તણખા' કાર્યાલય
૨૭૭૬, રાયપુર :
અમદાવાદ

[કોપીરાઇટના તમામ હક્ક સુમકને : સ્વામીન છે]

અમદાવાદ
૨૧-૮-૭૭
શુકરાતી સંસ્કૃત સંસ્થા

: કિંમત :
રૂ. ૧-૮-૦
પોસ્ટેજ જુદું

: મુદ્રક :
હરિલાલ મગનલાલ ભટ્ટ
ભારતી મુદ્રણાલય
ગોલવાડ, ખાડિયા
અમદાવાદ

આજના સમાજનો હુમલુ ચિતાર રજુ કરતી આ સામાજિક ક્રાંતિકારી નવલકથા 'તણખા' ના વાચક બંધુઓ સમક્ષ રજુ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

આ આખીયે નવલકથા હેતુલક્ષી છે, ધ્યેયલક્ષી છે. આ નવલકથાના વિદ્વાન લેખક શ્રીયુત, ધનશંકરભાઈ ત્રિપાઠીએ તેમની સિદ્ધહસ્ત કલમે નવલકથાના પાત્રો પાત્રો સમાજનું સચોટ દર્શન કરાવ્યું છે. તેમના પાત્રોમાં ક્રાંતિની સંપૂર્ણ ધગશ છે તેમ છતાં અસંસ્કાર કે સ્વચ્છંદતા નથી. આજે આપણા સમાજમાં અનંત જેવા ક્રાંતિકારીઓની જરૂર છે જ. આ નવલકથા વાંચી સમાજના યુવાનોને પ્રેરણા મળે અને તેઓ 'સેવામંત્ર'નો શંખનાદ ફૂંકે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

આ પુસ્તકની એક વિશિષ્ટતા તરફ અમારે વાચક મિત્રોનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. આજની કહેવાતી રસિક નવલકથાઓથી આ નવલકથા પર છે. આપણા ઘરમાં, આપણા સમાજમાં, આખા સ-વૃદ્ધ શ્રી પુરૂષો સમક્ષ ધરવામાં આવતા સાહિત્યના સંસ્કાર કે સુરુચિનો ભંગ કરે તેવાં વેવલાં-પ્રેમલાં પ્રેમલીના સાહિત્યની આજે સમાજને જરૂર નથી એમ અમારું માનવું છે. એ ધ્યેયને લેખકશ્રીએ આખી નવલકથામાં સરસ રીતે સાચવ્યું છે. તેમ છતાં કોઈ સ્થળે વાર્તામાં રસક્ષતિ થવા પામતી નથી. આ પુસ્તકના લેખક શ્રી. ધનશંકરભાઈએ અમારું દષ્ટિબિંદુ સમજીને આવું સુંદર પુસ્તક સમયસર લખી આપ્યું તે માટે અમે તેઓના આભારી છીએ.

આ પુસ્તકના ટાઈટલનું કલાત્મક છાપકામ મુરખી શ્રી. ગોવિંદ-લાલ મોહનલાલ જની અને શ્રી. હીરાલાલ જનીએ પોતાના પ્રેસમાં અનુકરણ કરી આપ્યું છે તે માટે તેઓના અમે ખાસ આભારી છીએ.

આ સાથે અમારા પંથના માર્ગદર્શક શ્રી. રમણલાલ આણંદલાલ
જ્વની, શ્રી. લીલાધર લક્ષ્મીરામ ઠાકર, શ્રી. ચંદુલાલ ચુનીલાલ વ્યાસ
અને શ્રી. હિરાલાલ મોતીલાલ મહેતાનાપણુ અમે આભારી છીએ.

છેવટમાં અમારા મુરબ્બીઓ, શુભેચ્છકો, મિત્રો અને જાહેર
અખર આપનાર તમામ ગૃહસ્થોના સહકાર માટે અમે કાળી છીએ.

૨૭૭૬, રાયપુર
'ઠાકર ભવન'
લાંબાપાડાની પોળ
અમદાવાદ

સિ. સેવકો
શાંતિલાલ લીલાધર ઠાકર
લક્ષ્મીપ્રસાદ જમનાલાલ આચાર્ય
દશરથલાલ લીલાધર ઠાકર

ધી. બોમ્બે કે-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

- (૧) મુંબઈ સરકારની સીધી હેખરેખ અને દોરવણી નીચે ચાલતી
મુંબઈ ઈલાકાની પ્રથમ અને એક જ સરકારી વીમા કંપની.
- (૨) બીજી વીમા કંપનીઓ વીમાના નવા કાયદા અનુસાર જ્યારે
પાંચસો કે તેથી ઓછી રકમના વીમા લઈ શકતી નથી. ત્યારે આ
કંપનીને ખાસ છુટ આપવામાં આવી છે.
- (૩) ડોક્ટરી તપાસ વગર રા. દોઢસોથી રા. પાંચસો ધણી જ ઉદાર
સરતોથી એજન્સી આપવાની છે.

સ્પેશીયલ એજન્ટસ
સી નરખી એન્ડ કું.
નડીયાદ

ઉત્તર ગુજરાતન ચીફ એજન્ટસ
અનુપમ બ્રધર્સ
ખાલાહનુમાન. અમદાવાદ

પ્રાસ્તાવિક

સમાજ સુધારણાનું મંથન જોશભેરથી ચાલી રહ્યું હોય તો તે આ યુગમાં જ છે. સ્વાતંત્ર્યના રાષ્ટ્રીય વિચારોમાં વિચરી રહેલા હિંદમાં સમાજ સુધારાના વિચારોને આજ ધણો વેગ મળી ચૂક્યો છે. સામાજિક ક્રાંતિનો નાદ આજ ચોમેરથી પડી રહ્યો છે. સામાજિક ગુલામીના પાશ છંદી નાખવાની અને પટેલશાહી કે વડીલશાહીની જોડાકીને મિટાવી દેવાની તમન્ના આજના યુવકહૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ છે; એ સામે સિદ્ધાંતને ખાતર મરી ફીટવા, અન્યાયનો વિરોધ કરવા તથા અધર્મની આહુતિ દેવા તેને ધગશ ઉત્પન્ન થઈ છે; વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, આત્મનાર્ણય, અંતરાત્માનો અવાજ, એ હક્કની આડે આવનારાઓ સામે તે સખ્ત વિરોધ દર્શાવો રહ્યો છે.

વડીલો વડીલ તરીકે વહેલા જન્મ્યા માટે સંતાનોને દાખી શકે એ યુગ આજ વડી ગયો છે વડીલની પણ ભૂલ થતી હોય તો તે અતાવવાનો પોતાનો ધર્મ યુવકો સમજતા થયા છે. વડીલ માને નહીં તો તેની સામે ક્રાંતિ જગાવવાનો પોતાનો હક જતો કરવા યુવકો આજે રાજી નથી.

આવા આ ચેતનયુગમાં આ કથા પોતાનો શક્ય ફાળો આપવા કેશિપ કરી રહી છે. અનેક અન્યાયોનાં દષ્ટાંત રજૂ કરીને તે મિટાવવા માટે—સમાજ સુધારો કરવા માટે યુવકો શું કરી શકે તેનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

આજે સમાજ રૂપ કિલ્લા ઉપર રૂઢિરાક્ષસી એવી તો જામી પડી છે કે એને ખસેડવા વિના સ્વતંત્રતા રૂપ નન્દનવનમાં જઈ શકાય તેમ નથી. એ પરિસ્થિતિ વિદ્યાર્થી વિના નહીં ચાલે, સત્ય અને ન્યાયના સિદ્ધાંતવાળાં આત્મતેજ જો ચોતરફ ફેંકાઈ રહે અને

રૂઢિવશતાની ગુલામીની બેડીઓ તોડી નાંખવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં પ્રકટે તો જ એ દિન સમિપ આવે.

૨૩ કરોડની હિંદુ જાતિ આજ સંક્રાંતિકાળમાંથી પસાર થાય છે. તેની જાતિઓમાંની કુરૂઢિઓ જોઈને યુવકોનાં મગજ ફરી જાય છે. એ જડ ધાતી :બેઠેલી કુરૂઢિઓ ફગાવી દેવા માટે એક બાળુ જ્યારે યુવકહૃદય તલસી રહેલ છે ત્યારે જુનો જડવાદી કિલ્લો મક્કમ રહેલ છે. ઇંગ્લાંડના નોર્મન કાળમાં જેમ એક એક અંગ્રેજ અમાર પોતાના કિલ્લામાં પોતાનો રાજા થઈ બેઠો હતો તેમ આજે તેમાંની વસ્તુસ્થિતિ છે.

બીજાનું બગડતું હોય તો ‘અમારે શું?’ આવી બેદરકારીનું સામ્રાજ્ય તેઓમાં છવાઈ ગયેલું છે. સત્ય કહી દેવા જુનવાણી સમાજ અચકાય છે અને પરિણામ એ આવે છે કે—અન્યાયોના ચરતા ચર જામતા જાય છે. ‘જૂઠા પૂજન છોડ પૂજરી, જૂઠા પૂજન છોડ’ એ મંત્રની અહાલેક જગવવાની હવે જરૂર છે. ઇ. સ. ૧૨૧૫ માં જેમ ઇંગ્લાંડની પ્રજાએ સંપી જઈને રાજા જહોન પાસે ‘મેગના કાર્ટા’ લખાવ્યો હતો તેમ યુવકોએ સમાજના જુનવાણીઓની સામાજિક રવેચ્છાવાદી સત્તાનો અંત લાવવો રહ્યો.

આજની કેળવણીએ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની નવી આંખ યુવકોને આપી છે. આત્માના અવાજને અને આત્મનિર્ણયને એણે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. એનો લાભ યુવકોએ ઉઠાવવો રહ્યો. એ સિદ્ધાંતો જોર શોરથી પ્રતિપાદન કરવા રહ્યા અને એ માટે પ્રત્યેક યુવક જાગે-પોતાનો સમૂહ વધારે—પ્રતિજ્ઞાઓ લે અને એ પ્રતિજ્ઞાઓ પાર પાડવા આકાશ-પાતાળ એક કરે—“સર્યે નહીં ડરતે” હૈ જમાને મેં કિસિસે” એ સૂત્ર ધ્યાનમાં રાખી “તેઓ ‘આગે કદમ’ કરે.

શત માતાઓ દહ માગું

શત યુવાન અણુનમ માગું

જે મૂઝે રૂઢિ—સંઘ્રામે
જય વર્ષા વિના ન વિરામે.

આ કથાનો મૂખ્યસૂર આ છે. એમાં ચીંધેલા ઉદ્દેશનાં કાર્યોની સફળતા અહિંસાના સિદ્ધાંત વિના પાર નહીં ઉતરે; કેમકે જે હિંસાના સિદ્ધાંતને અપનાવ્યો તો મારામારી કાપાકાપી અને અંધા-ધુંધી સિવાય બીજું કંઈજ પ્રાપ્ત નહીં થાય. યુવકહૃદયનાં દિલમાં પુન્યપ્રકોપ જાગે ત્યારે તેની જવાબાઓ બલુકી ઉઠે એ કુદરતી છે. પણ તેને અહિંસાના સિદ્ધાંતરૂપી સંયમથી કાનુમાં રાખીને કાર્ય કરે તો યુવકના ઝુઝવામાં સમ્યાપ્તની સમજતા સોહી રહે અને ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે ઐશ્વરી આશિર્વાદ પણ એને મળે.

એક જ્ઞાતિના કટિબદ્ધ સો યુવાનોના આવા જથ્થાની પેઠે જ સો માતાઓની જાગૃતિની ઘણી જરૂર છે. શિવાજી મહારાજની માતા જીજ્ઞાર્ષ જેવી માતાઓ આપણને જોષ્ઠએ છે કે જેઓ પોતાના સંસ્કારથી દેશને અનેક શિવાજી સમર્પે. નેપોલીઅને માતાઓને જ્ઞાન દેવાની ચાવી વડે જ હરકોઈ દેશના ઉદ્ધારનો માર્ગ ચીંધ્યો હતો. અન્યાય જીત્યો અને માતા પડકાર કરી ઉઠે કે: “દીકરાઓ, દીકરીઓ, જાગો અને જાઓ એ અન્યાય દૂર કરવા.” રાજપૂત કાળમાં રાજપૂતાણીઓ પોતાનાં સંતાનને રણક્ષેત્રમાં મોકલતી; હતાશ થયેલાઓને ઉત્સાહી બનાવીને યુદ્ધમાં પ્રેરતી. સામાજિકક્રાંતિ માટે આવી સો માતાઓ બસ છે કે જે અનેકમાં પ્રાણ પૂરે—માટીમાંથી મર્દ સર્જે અને ક્રાન્તિની અહાલેક જગતી અન્યાયોનો વિરોધ કરે અને કરાવે.

આ કથાનો પાયો આ મુદ્દાઓમાં નાંખેલો છે. એમાં પાત્રો સ્થળો અને ઘટનાઓ કલ્પિત મૂક્યાં છે. કેઈ પણ એક જ્ઞાતિને તે લાગુ પડતાં નથી કેઈ જીવંત વ્યક્તિને ખ્યાલમાં રાખીને તેના ઉપરથી આ કથાનિરૂપણ નથી કર્યું. હિંદુસમાજની યોગરદમની

દુર્દશા નિહાળીને અને સર્વસામાન્ય વસ્તુસ્થિતિ અવલોકીને સુસ્થિતિ-પ્રાપ્તિની ચાવીઓ બતાવવા આ કથામાં કાશિષ કરવામાં આવી છે.

‘તથુખા’ માસિકની આ ભેટ છે કે જે માસિકનો ઉદ્દેશ બ્રહ્મસંતાનોને પૂર્વકાલિન વર્ણોની પેઠે વર્ણશિરોમણીપદે સ્થાપવાનો છે. એ ઉદ્દેશની સાધનામાં બ્રાહ્મણવર્ગને વિચારો સમર્પવામાં આ કથા કંઈક અંશે માર્ગદર્શક થશે તો તેની રચના સાર્થક થશે.

આત્મઉદ્ધાર માટે જે કોઈ તત્પર થાય છે તેણે આત્મઅવલોકન કરવું રહ્યું; આત્મશુદ્ધિ માટે આત્મદોષો નિવારવા રહ્યા. એક ગુમડું થયું હોય તો ફક્ત ગમપલાસ લગાવ્યે પતવું નથી. તે થોડોક વખત મોટે છે પણ તે પછી એક મોટે છે તો બીજું થાય છે અને એમ જ્યારે એ ગુમડાં વધી જાય છે ત્યારે રક્તશુદ્ધિની જરૂર વૈદ્યો સૂચવે છે—ડાકટરો ઇન્જેક્શનસ આપે છે. તેમ હરકોઈ માતિએ પોતાનાં અંગમાંનો સડો સાફ કરવા યત્નો કરવા જોઈએ. જેમ શરીરનો સડો સાફ થતાં સુવર્ણસમી કાન્તિમતી દેહલતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ આત્માવલોકન વડે આત્મદોષ નિવાર્યાથી આત્મશુદ્ધિ થઈ આત્માનાં તેજ ઝળહળાવી શકાય છે માટે

उतिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી

શરદ્પૂર્ણિમા
સંવત ૧૯૬૫
મણિનગર.

બાબુલીન-

બાળકોને નિરોગી અને
તન્દુરસ્ત રાખે છે.

*

બાળકોને સુંદર અને
મજબુત બનાવે છે

બાયો કોર્ડિયલ...

સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયના તથા
દરેક જાતના ગુપ્ત દરદો
નાશ કરે છે. સ્ત્રીઓની
શક્તિ સંતતિ તથા સૌંદર્ય
માટે અનુપમ દવા છે.

બી. એ. એન્ડ
પ્રધર્સ

૭૨, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.
૨-૩ કલાઈવ રોડ : કલકત્તા.

ગુજરાતના વર્તમાન પત્રોએ આ પુસ્તકની ભારે પ્રશંસા
કરી છે : આજે જ આ પુસ્તક ખરીદો

શ્રી પંચરત્ન વ્યાખ્યાનમાળા સચિત્ર ગ્રંથ ; ભાગ પહેલો

સુશ પ્રેમીજનો !

આ વ્યાખ્યાનમાળામાં પાંચ વ્યાખ્યાનોનો સમાવેશ
કરવામાં આવ્યો છે. જેવા કે ભક્ત રઘુનાથ, ભક્ત સંખુ
બાર્ધ, ભક્ત વિશ્વંભરદાસ, બંસીનાદ ઉર્ફે (મુરલી
ચરિત્ર) ભક્ત દામોદરદાસ, આવા પાંચ અદ્ભુત વ્યાખ્યાનો
જેમાં જ્ઞાન, નિતિ, ભક્તિ અને વૈભવ્ય રમથી ભરપૂર
છે, સંગીતના શોખીનો માટે આ એક અમુલ્ય વસ્તુ
છે. વિશેષમાં ગ્રંથની શરૂઆતમાં ભજનાનંદની વાર્તા તે
તમારા હૃદયને ડોલાવી જ મુકશે. એકંદરે આ પુસ્તક ઘણું
જ હૃદય આકર્ષક છે. તેથી સુશ વાંચકોએ ગ્રંથની એકેક પ્રત
ખરીદી તમારા મન મંદિરને જરૂર શોભાવશે. સુંદર પુસ્તક
છતાં મુલ્ય ફક્ત રૂ. ૨-૮-૦ પોસ્ટ અલગ પડશે. પુસ્તક
વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે. શીરનામું સારા અક્ષરોમાં
લખવું.

— : લેખક અને પ્રકાશક : —

શાસ્ત્રીજી નટવરપ્રસાદ

મણીશંકર દ્વીવેદી

કે. રૂપાલ (ઉ. ગુ.)

તા. કલોલ

પુજ્ય મહારાજ

સીતારામ કુબેરદાસ

શુકલ

કે. માંડવીની પોળમાં,
શેઠની પોળ—અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ	પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ 'ધીખતો જવાલામુખી'	૧	૧૮ પ્રેક્ષકરનો પત્ર	૧૦૪
૨ પિતા સામે અંડ !	૭	૧૯ સાચનો રહેાટ	૧૧૨
૩ વારસામાંથી રહ !	૧૦	૨૦ માતાઓની ઘોર ચૂપકીદી	૧૧૯
૪ ભાવભીતી બહેન	૧૩	૨૧ ક્રાન્તિનો નાદ...	૧૨૯
૫ ચિત્રની પ્રેરણા	૧૭	૨૨ લોહીના લાકુપર પિંકેટિંગ	૧૩૭
૬ પાંચ પુત્રીનો ગરીબ પિતા !	૨૨	૨૩ 'હહી' નહીં, હમદહીં !'	૧૪૫
૭ બાલ ગુન્હેગાર	૨૫	૨૪ બહુમતીની ક્રાન્તિ	૧૪૯
૮ ભક્ત !	૩૨	૨૫ ભતભાગી ગૃહસંસાર	૧૬૦
૯ 'દેવબાલા'	૩૫	૨૬ સત્યનો પ્રભાવ	૧૭૧
૧૦ પંથભૂલ્યો પાતંદેવ	૪૩	૨૭ બીજી સ્ત્રી...	૧૮૬
૧૧ સમાજના...વાંચના	૫૨	૨૮ ભયંકર વંચના !	૧૯૨
૧૨ રોગી યુવકનું આત્મ-તેજ	૬૦	૨૯ કિન્નાભોર !	૨૦૫
૧૩ નવી આશ્વત !	૭૦	૩૦ કુલીનશાષ કે કસામવાડો ?	૨૨૧
૧૪ વટને ખાતર વૃક્ષલગ્ન	૭૫	૩૧ નાશભાગ !	૨૩૨
૧૫ રૂઢિવાદનો સિતમ	૭૮	૩૨ પ્રગતિને પંથે	૨૩૮
૧૬ આત્મહત્યા !	૮૫	૩૩ અધઃપતનને માર્ગે	૨૪૩
૧૭ કુદરત રૂઢી ?	૯૩	૩૪ ઉપસંહાર	૨૪૬

શુદ્ધિપત્ર

પાત્રું	લીંટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	છેલ્લી	નાંખ્યા અને	નાંખ્યા હોત પણ સયંમ રાખ્યો અને
૩૦	૧૫	જે. મા. મહેતા	જે. એસ મહેતા
”	૨૧	”	”
૫૪	૧	શોભારામને	શોભારામ
૮૩	૨	નહીં	નથી
૧૦૮	છેલ્લી	અવિદ્યાનો	અવિદ્યાનો
૧૧૫	૧૦	થયે	થશે
૧૧૬	૧૧	પ્રકરણ ૧૯	પ્રકરણ ૨૦
૧૩૧	૧૦	સાક્ષિ	સક્ષિત
૧૪૦	૯	અટકાશું	અટકાવીશું
૧૪૮	૭	તેમ	તમે
૧૮૫	૩	તેઓન કદી	તેઓને
”	૪	સંસ્તક માગીએ	સ રક્ષક લાગીએ
૧૮૯	૫	સુરા ત્યાં	ત્યાં સુરા
૨૨૨	મથાળું	કુલીનશાઈ	કુલીનશાઈ

શ્રીયુત અમથાલાલ જીવનરામ વ્યાસ

[સક્ષિપ્ત રેખાચિત્ર]

परिवर्तिनि संसारे, मृतः कोऽप्य न जायते

स जातो येन जातेन यातिः वंशः समुन्नतिम् ॥

આ પરિવર્તનશીલ સંસારમાં અનેક મનુષ્યો જન્મે છે અને મરણ પામે છે. પરંતુ જે મનુષ્યના પ્રયાસથી કીંવા જેની સહાતાથી તેનો વંશઃ કીંવા તેની જ્ઞાતિ કે સમાજ ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થાય છે; તેજ મનુષ્ય ખરેખર જન્મેલો કહેવાય છે. એવા જાતિ ઉદ્ધારક કીંવા કુલોદ્ધારક પુરુષપુંગવો સંસારમાં ન હોય છતાં ચિરંજીવી લેખાય છે એક અંગ્રેજ લેખક જણાવે છે કે—

“No one asks who or what they have been,
More than he asks what waves,
In the Moonlight Solitudes mild
Of the Ocean have last see,
From form for a moment and gone.”

અર્થાતઃ સમુદ્રના કોઈ એકાન્ત પ્રદેશમાં ઝાંખા ચાંદરણામાં પ્રતિપળે ફેટલાય મોજાં ઉછળી, એક બીજામાં અથડાઈ બીજી જ પળે પાછાં સાગરમાં લય પામી જાય છે; તે જાણવાની કોઈ દરકાર રાખતું નથી પણ—

यस्मिन्जिवति जीवन्ति षड्वः

જેમના જીવતા વડે ઘણાએને જીવનનો આધાર મળે છે તથા—
જેના જીવવાથી ગરીબ માણસે, મિત્રો સ્નેહી, સગંધી, બન્ધુજનો અને કુટુંબીઓને આશ્રય મળે છે તેમનું જીવવું સફળ છે.

X

જુદા જુદા મહાપુરુષોના જીવન ચરિત્રો વાંચતા આપણને જણાય છે કે જેઓ પુરુષાર્થી હોય છે તેઓ જ પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને પરિપૂર્ણ કરી માનવજીવન સફળ કરી જાય છે.

શ્રી. અમથાલાલ ભાઈનો જન્મ હંદાવ્ય ક્ષેત્રનાં રૂપાલ ગામમાં વ્યાસ કુટુંબના જાણીતા અને ગર્ભશ્રીમંત સ્વ. શ્રી જીવતરામ ભાઈને ત્યાં સવંત ૧૯૪૫ માં આસોવદી પાંચમે થયેલ. શરૂઆતમાં ગુજરાતી ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી લીધા બાદ શ્રી. અમથાલાલ ભાઈએ તેમની જીવનની શરૂઆત સામાન્ય નોકરીથી કરી હતી. જે વ્યક્તિની દૃષ્ટિ હૃન્નર ઉદ્યોગ તરફ હોય તે નોકરી કેટલા દિવસ કરી શકે? જે ત્રણ ધંધામાં જુદી જુદી નોકરીઓ કરવા છતાં શ્રી. અમથાલાલ ભાઈને રૂચું નહિ. તેઓ અમદાવાદ આવ્યા. આ વખતે હિમરે ન્હાના હતા તેમ છતાં એક સામાન્ય રંગના વેપારી તરિકે તેમણે ધંધાની શરૂઆત કરી. બાગ્યદેવીની પરમ કૃપાથી અને પોતાની કુશળ બુદ્ધિથી ધંધામાં ધીમે ધીમે સફળતા મળવા માંડી. થોડા વખતમાં જ સ્વાશ્રયથી તેઓ રંગના એક સારા વેપારી તરિકે ખ્યાતિમાં આવ્યા. આજે તેઓએ રંગના ધંધામાં ઘણી સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે.

શ્રી. અમથાલાલ ભાઈનો સ્વભાવ જે કાર્ય હાથમાં લે તેમાં તન્મય થઈ જવાનો છે. જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેઓ તેમના ધંધાના કામમાં પ્રવૃત્ત જ હોય. બાગ્યે જ આપણે તેઓશ્રીને પુરસ્કૃત લેતા જોઈ શકીએ.

શ્રી. અમથાલાલભાઈ જ્ઞાતિ સંસ્થાઓમાં ઘણો રસ લે છે. જ્ઞાતિકલ્યાણની ભાવના સદા તેમના હૈયે રમતી જ હોય છે. તેઓ આજે શ્રી. હંદાવ્ય ઔદિચ્ય આશ્રમના પ્રમુખ છે. આ આશ્રમ આજ ઘણી સારી પ્રગતિ કરી રહ્યો છે.

તેમનો સ્વભાવ ઘણો માયાળુ છે. દોલના ઉદાર છે. અને તેમનું આખું જીવન ધાર્મિક વૃત્તિથી ઓતપ્રોત થયેલું છે. ગુપ્તદાન સારાં કરે છે જાહેરમાં કોઈને કહેતા નથી. માત્ર હંદાવ્યની જ નહિ પરંતુ સમસ્ત ઔદિચ્ય જ્ઞાતિના આ જ્ઞાતિભૂષણ છે. તેમના જીવનમાં ઐશ્વર્ય, આયુ અને કીર્તિ મેળવી ચિરાયુ હો એમ ઇચ્છીશું.

જેઓને આ પુસ્તક સમર્પણ કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રીમાન અમથાલાલ ઉવતરામ વ્યાસ

કલર મેન્સન્ટ.

રહેવાસી: દેપાલ

જન્મ નિવાસ: અમદાવાદ.

જન્મ તારીખ: અષાઢ સુર પોચમ ને સવત ૧૯૮૫

‘તણુઆ’નું બેટ પુસ્તક]

[આત્માનાં તેજ

અર્પણ પત્રિકા

શ્રીયુત્ અમથાલાલ જીવતરામ વ્યાસ

રહેવાસી રૂપાલ (દંઢાવ્યક્ષેત્ર)

શુભનિવાસ, અમદાવાદ

આ પ સંસારની અનેક વિટંબણાઓ વચ્ચે સ્વાશ્રયથી આગળ વધ્યા છો અને આજે રંગના ઉદ્યોગમાં કીર્તિ મેળવી છે. આપને મળેલી લક્ષ્મીનો ઉપયોગ આજે જ્ઞાતિ કલ્યાણ, નગર કલ્યાણ અને રાષ્ટ્રમંદુઓના લાભ માટે વિનાસકાંચે કરો છો.

આપના અંતઃકરણની ક્રામણતા દયાવૃત્તિ, ધર્મવૃત્તિ ઉદારતા, જ્ઞાતિ સેવા-સમાજ સેવાની ધગસ લક્ષ્મીદેવીનો સુયોગ પ્રાપ્ત છતાં નિરાભિમાનપણું આ દૈવી ગુણો ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર છે.

‘ તણુખા ’ પ્રત્યે અને મારા પ્રત્યે આપ એક મુરબ્બી તરિકેની સ્નેહભરી લાગણી દર્શાવો છો; આપના ઉચ્ચ ગુણો અને ‘ તણુખા ’ માસિક પ્રત્યેના સ્નેહભાવથી આકર્ષીત આ ક્રાંતિકારી સામાજિક નવલકથા આપને સપ્રેમ અર્પણ કરું છું.

અમદાવાદ

તા. ૩૧-૧૦-૩૬

સિ. આપનો નમ્ર

શાંતિલાલ ઠાકરના

સપ્રેમ નમસ્કાર

ક્ષય રોગ માટે ઈલાજ 'ઉમકાલોઆબો'

ક્ષય અને ટી. બી. એ દરદો ભયંકર મનાય છે અને કેટલાક કમનસીબ કેસોમાં તો તે પ્રાણઘાતક નીવડે છે.

હિંદ જેવા ગરીબ દેશોમાં ચોખ્ખું અને ચોખ્ખું સારવારના અભાવે અનેક હિંદીઓ આ ધૃણાત્મક રોગના ભોગ બને છે. વળી ક્ષય રોગની સારવાર એટલી ખચરચાળ હોય છે કે એ સારવારનો લાભ ગરીબ લોકો હઠાવી શકતા નથી. પરિણામે તેઓને તેમના ભાગ્યને શરણે થવું પડે છે.

લંડનના વિશ્વવિખ્યાત ડોક્ટર કાસ. એચ. સ્ટીવન્સે વરસોની જહેમત અને શોધખોળના પરિણામે ક્ષય રોગના ઈલાજ માટે "ઉમકાલોઆબો" નામની એક કિંમતી દવાની ઘોડાંક વરસો થયાં શોધ કરી છે. ઉમકાલોઆબો નામના ડોઝવામાંથી આ દવા બનાવવામાં આવે છે.

કાસ. એચ. સ્ટીવન્સ એક વખત ક્ષય રોગના ભોગ બન્યા હતા તેઓ પોતાના જ શોધેલી દવા ઉમકાલોઆબોના સેવનથી મુક્ત થયા હતા. ત્યારથી તેઓએ આ બનાવટ જનતાના હિત માટે બજાર સમક્ષ મુકી છે.

જો તે જતના ક્ષય રોગમાં "ઉમકાલોઆબો" સફળ નીવડે છે એવું ડોક્ટર સ્ટીવન્સનું કહેવું નથી, પરંતુ ઘણા ખરાબ કેસોમાં પણ ઉમકાલોઆબોએ સુંદર કાર્ય બજાવ્યું છે, એવાં અનેક પ્રમાણપત્રો ઈંગ્લેન્ડ અને સ્વીટઝરલેન્ડના પ્રતિષ્ઠિત ડોક્ટરોએ આપેલાં છે.

ક્ષય રોગ કે ટી. બી. ના શરૂઆતના સ્ટેજમાં "ઉમકાલોઆબો" અકસીર ઈલાજ તરીકે પુરવાર થયેલો છે. સામાન્ય રીતે વળુ મહીનના સેવનથી આ દરદ નિર્મુળ થાય છે. તો પણ આ ટ્રીટમેન્ટનો બધો આધાર દરેક વ્યક્તિગત કેસની સ્થિતિ ઉપર અવલંબે છે.

જનીવાના પ્રખ્યાત ડોક્ટર એડરીયન શેહાયે "ઉમકાલોઆબો" ની સારવારનો ઉંડો અભ્યાસ કર્યો છે. અને તેઓએ વરસોના અનુભવ પછી આ ઈલાજની અકસીરતા માટે સુંદર અભિપ્રાય આપ્યો છે.

આ દવા એમ. એમ. મહેતાની કું. સારંગપુર ફાક્ટોરી પોળ (ઓપ્રીસ રીચીરોડ) અમદાવાદ એ હઠાણે મળી શકે છે. તેમને એક પત્ર લખવાથી આ સારવારને લાગતું સહિત્ય મફત મળી શકે છે.

રખે ભૂલતા

ત્રાંબા પત્તળ તથા જરમન
સીલવરનાં ફેન્સી વાસણો
ખરીદ કરતાં પહેલાં તમારાજ
જ્ઞાતિબંધુનું આ એક અનુપમ
અને વિશ્વાસપાત્ર સ્થળ
રખે ભૂલતા.

❖ વાસણો છુટક તથા
જથાખંધ મળશે.

❖ બહારગામના ઓર્ડરો પર
પુરતું ધ્યાન આપવામાં
આવશે.

મહાશંકર શીવરામ ત્રવાડી

દુકાન નંબર ૨૧૯૯,
કંસારા બજાર, માણેકચોક,
અમદાવાદ.

લીફોન:
૧૧૧૦
લીગામ:
૨૩૬૮

સારજીય નિવારક

હિન્દુ
લોજ

કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ, ૨.

રહેવા
જમવાની
આદર્શ
સંગવડ

ચાંદી સોનાના દાગીના—

ખનાવનાર તથા વેચનાર

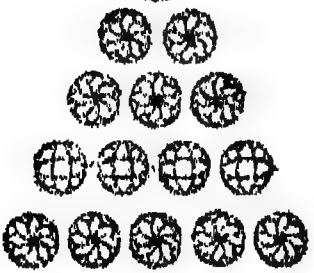

ચોકખી ચાંદીના તથા સોનાના તથા
ઝવેરાતના રાગીના ખનાવનાર તથા વેચનાર
આપણા જ્ઞાતિ અંધુઓએ ચાંદી સોનાના
દાગીના લેતાં પહેલાં અમારી દુકાનની
મુલાકાત લેવા મેહિરખાની કરવી.

દરેક જાતના દાગીના તૈયાર મળશે
તેમ ઓર્ડરથી ખનાવી આપવામાં આવશે.

જાની દેવનારાયણ બાલાશંકર
(વરસોડાવાળા)

કે. રતનપોળમાં, ફતેહબાઈની હવેલી,
મુ. અમદાવાદ.

આત્માનાં તેજ

પ્રકરણ ૧

“ધીખતો જ્વાળામુખી”

વિ. હાંગપુર એક સાખ માણસોની વસતીનું શહેર છે. એમાં અનેક વર્ણો વસે છે. એ વર્ણોમાં જે અનેકવિધ જાતિઓ, એમાં જે વિસ્તૃત પેટાજાતિઓ, તેમાં જે તડતેળડાં અને ગોળ.

એ શહેરમાં અતંત એક અનોખો યુવાન છે. જાતિએ બ્રાહ્મણ છે પણ એની તેજરેખા પૂર્વકાલિન દ્વિત્રિયોનું સંસ્મરણ કરાવે એવી છે. એને સાચનો સિપાહી કહી શકાય. પણ એનું નામ એના મિત્રોએ ‘ધીખતો જ્વાળામુખી’ રાખ્યું છે.

એ નામસંસ્કરણનો અતેરો વિધિ એક વેળા એવી રીતે બન્યો કે—ઇંગ્લીશ હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓના વસતિગૃહમાં તે વસતો હતો ત્યારે એના બે મિત્રો અશોક અને કાન્ત તેની ઓરડીમાં હાંફળાહાંફળા દાખલ થયા.

અશોક એક પાવરધો ચિત્રકાર હતો. કાન્ત એક કવિ હતો. ત્રણેની દોરતી ‘જ્વાળામુખી મંડળ’ ની સ્થાપનાથી બંધાઈ હતી. એ મંડળના અનેક ઉદ્દેશોમાં એક એ પણ હતો કે—“વિદ્યાર્થી-જીવનમાં યુવકોએ લક્ષ કરવાં નહિ.”

અક્ષયે ઝોરડીમાં પ્રવેશ કરતાં જ કહ્યું: “અનંત, આપણા મંડળના એક યુરકે નિયમનો ભંગ કર્યો છે.”

“કિયે નિયમ? એ કાણુ છે?”

“અક્ષયે સમ કરવા ઠરાવ્યું છે.”

“શું કહે છે?! નિયમ તોડવા પહેલાં એને રાજીનામું આપવા કહી દે.”

“એ જ પંચાત છે ને?” કાન્ત બોલ્યો: “તે તો રાજીનામું આપવા ના પાડે છે!”

“કારણુ?”

“તે હઠ સર્ધ બેઠો છે કે—સમ વ્યક્તિગત વિષય છે. એમાં કાંઈ મંડળની જોડકામી ન જોઈએ. જવાબામુખી મંડળે એ નિયમ રદ કરવો.”

“એ હઠ નહિ ચાલે. જે સમ્ય તરીકે રહે તો અક્ષયે શિસ્ત જાળવવી જોઈએ.”

“અનંત તું શું જાણે?” અશોકે કહ્યું: “એને તો શિસ્તની ચે પરવા નથી; મંડળની ચે નથી; અને જસ સમ જ કરીશ, એમ બેપરવાઈથી કહી રહ્યો છે.”

અનંત એકદમ પોતાની ઝોરડીમાંથી બહાર દોડ્યો. અક્ષયની ઝોરડીમાં જઈને તેને કાંઈ પણ કહ્યા વિના તેણે એક તમાચો લગાવી દીધો.

અક્ષય સ્હામો તમાચો લગાવવા જતો હતો પણ સશક્ત બાંધના અનંતે તેના બન્ને હાથ પકડી રાખ્યા.

અક્ષયે હાથે તેમ બોલવા માંડ્યું. એની ઝોરડીનો સાથી વસતિગૃહના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને બોલાવવા દોડ્યો. અક્ષય જૂમ બરાડા પાડીને અનંતની સામે બોલતો રહ્યો. વિદ્યાર્થીઓનું ટોળું ત્યાં જામ્યું સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આવી પહોંચ્યો.

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે અક્ષયના બે હાથ પકડીને ઉભા રહેલા અનંતને કહ્યું: “છોડી દે એના હાથ. વસતિગૃહમાં આવું ધાંધલ કરીને શિસ્તભંગ કરવા બદલ તને સજા થવી જોઈએ.”

અનંતે અક્ષયના હાથ મૂકી દેતાં તેને કહ્યું: “સાંભળ, મેં તને તમારો માર્યો, એ શિસ્તભંગ હતો. મને તે માટે સજા કરવામાં આવનાર છે.”

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને જોઈને અક્ષયમાં હિંમત આવી. તે બોલ્યો: “બેશક, તને તો ચોગાનમાં દોરડે બાંધીને ફટકામારતી સજા કરવી જોઈએ.” સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કહ્યું: “હાથ ઉગામવાનો જમાનો વહી ગયો છે પણ બીજી સજા સજા થશે.”

અનંતે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પૂછ્યું: “શિસ્ત શાળાના વસતિગૃહમાં જ જળવાવી જોઈએ કે દરેક સંસ્થામાં?”

“શિસ્તપાલન દરેક સંસ્થામાં થવું જોઈએ. તે નહિ જળવનારને શિક્ષા જ થાય.”

“સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ, અમારા મંડળની શિસ્ત અક્ષયે તોડવા માગી તેથી મેં તેને તમારો મારીને શિક્ષા કરી. દલિલોથી કામ સરે એમ હતું જ નહિ.”

“મને ચર્ચા નહિ જોઈએ. તારા શિસ્તભંગ બદલ હું તને વસતિગૃહમાંથી કાઢી મૂકું છું.”

“સાંભળી લેજો અક્ષય, શિસ્તભંગ માટે સજા જ થાય છે. એ સજા શિરપર ચઢાવીને હું જાહેર કરું છું કે તારાં લગ્ન પણ અટકાવવાની હું તને સજા કરીશ.”

અનંતને બે કલાકની અંદર વસતિગૃહ છોડી જવા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે જણાવ્યું અને અનંત ત્યાંથી જવા તૈયારી કરવા લાગ્યો. વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલાકે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને વિનંતિ કરી કે, એના જેવા

યુવકને શુભાવેલો અમને ઠીક લાગતો નથી; માટે આપે સજ્જમાં ઘટાડો કરવો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ વિચાર કરી જોઈને અનંતને કહેવરાવ્યું કે, “માશી માગીશ તો છાત્રાલયમાં રહેવા દઈશ.”

અનંતે ઘસીને ના પાડી. “માશી તો કદાપિ ન માશું. છાત્રાલય બહાર રહેવાની બહુ થે ઝોરડીઓ છે. જમવાની બહુ થે વીશીઓ છે.”

વિદ્યાર્થીઓએ એને બહુ બહુ સમજાવ્યો પણ એ ‘એકનો એ’ ન થયો. છાત્રાલયમાંથી જ્યારે તે ગયો ત્યારે તેના સાથીદારોને દુઃખ થયું. પાંચ-છ દિવસ બાદ શાળામાં લાંબી રજાઓ પડી. છાત્રાલયના સૌ વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાને વતન ગયા. અક્ષય પણ એને વતન ગયો.

વિજયપુરમાં લગ્નનો માંડવડો નાંખાયો છે. જીવરામ દવેની દીકરી કાંતા પરણવાની છે. જન વિહંગપુરથી આવી છે. એ જન કયા વરની છે ? અક્ષયની.

લગ્નનો સમય સાંજના છનો છે. બે કલાક અગાઉ મેજ-સ્ટ્રેટની રૂમઝ એક યુવક અરજ સાથે જઈ પહોંચ્યો. ચાલતા કામે તેણે ધા નાંખી : “મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ, એક અગત્યની આગતમાં કાયદાનો મનાઈ હુકમ આપવા કૃપા કરશે ?”

નવસોજા જીવવાન તરફ અને એની સંસ્કારી વાણી તરફ મેજસ્ટ્રેટનું ધ્યાન ગયું. મેજસ્ટ્રેટ અરજ વાંચીને ચોંક્યા.

“તમારું નામ અનંત શ્રીવદન ?”

“હા, સાહેબ.”

“તમે અરજમાં જણાવો છો કે, વરની ઉંમર ૧૮ વર્ષ કરતાં નાની છે. તમારી પાસે તેના પુરાવા છે ?”

“હા, સાહેબ.”

“ક્યાં છે તે ?”

અનંતે પોતાના ખિસ્સામાંથી શાળાના મુખ્ય અધ્યાપકની સહીનું પ્રમાણપત્ર બહાર કાઢીને મેજસ્ટ્રેટને આપ્યું. એમાં શાળાના સિક્કા સાથે સત્તાવાર રીતે હેડમાસ્તરે દફતરમાંથી સાચી નોંધ પૂરી પાડી હતી. તે મુજબ ગણતરી કરતાં અક્ષયની ઉંમર અત્યારે ૧૭ વર્ષ અને ૫ મહિના થતી હતી !

તરત જ અક્ષયનાં માઆપ અને ગોર મહારાજ ઉપર વારંટ કાઢવામાં આવ્યાં. માંડવડામાં હથેલાળો મેળવવાની તો હજી વાર હતી. કાળા ડગલીવાળાઓને જોઈને અક્ષયનાં માઆપ ગભરાયાં. પણ સાથે ગયા વિના કાંઈ છૂટકો હતો ?

મેજસ્ટ્રેટ સમક્ષ તેઓને હાજર કરતાં મેજસ્ટ્રેટ પ્રશ્ન કર્યો :
“શાળાના દફતરની નોંધ મુજબ, ૧૮થી ઓછી ઉંમરના વરને થરણાવીને તમે શા માટે બાળલક્ષ્મ-પ્રતિબંધક કાયદો તોડો છો ?”

“અમને કાયદાની ખબર નહોતી, સરકાર,” જીવરામે કહ્યું.

“છોકરો ૧૮ વર્ષથી ઉપરનો છે, એવું તમે પુરવાર કરી શકો છો ?”

એવા પુરાવા ગેરહાજર હતા. પણ ગોર મહારાજે ફણગું મૂક્યું :
“જન્માક્ષર મુજબ તો સાચું માનશો ને સાહેબ ?”

મેજસ્ટ્રેટ જન્માક્ષર મંગાવ્યા. તાબુખી ! શાળામાં તો એક વર્ષ વધુ લખાવવામાં આવ્યું હતું ! જન્માક્ષર પ્રમાણે અક્ષય ૧૬ વર્ષ અને ૫ માસની ઉંમરનો હતો !

“તમે ત્રણે જણ સજાપાત્ર છો છો. તમારે કાંઈ કહેવું છે ?”
મેજસ્ટ્રેટ આરોપીઓને તક આપી. જવાબમાં ત્રણે જણ તરફથી મેજસ્ટ્રેટની દયા માગવામાં આવી પણ તે ફોગટ નીવડી. માઆપને

રૂા. ૨૦૦ અને ગોરમહારાજનો રૂા. ૧૦૦ એમ મળીને એકંદરે ત્રણસો રૂપિયાનો હંડ આ કેસમાં ફરમાવી મેજિસ્ટ્રેટ લમ્મ અટકાવવાનો મનાઇ હુકમ આપ્યો. ઉપરાંત ચેતવણી આપી કે—ખીજ વાર મુન્દામાં આવશે તો સખ્ત સજા થશે.

લમ્મમાં વિદ્ય આપ્યું. જાનૈયાઓ નિરાશ થઇને વિહંગપુર પાછા ફર્યા.

અનંતનો વિજય થયો.

રજાઓ પછી અનંત છાત્રાલયમાં ગયો ત્યારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ જોણે છાપામાં આ યુવકનાં વખાણની ખબર વાંચી હતી તેણે તેને કહ્યું: “શાઆશ અનંત, તેં તો ગૌરવ લેવા જેવું કામ કર્યું છે! તેં બાળલમ્મ અટકાવી આપણી રક્ષણનું અને આપણા છાત્રાલયનું નામ રાખ્યું!”

“મારા મંડળના નિયમોના પરિપાલન માટે જ મેં આ ફરજ બજાવી છે. એમાં હેડ માસ્તર સાહેબે દક્ષતરની નોંધે પૂરા પાડીને મને ખાસ આભારી કર્યો છે.”

“વાર; વાર; છાત્રાલયમાં દાખલ થવાની શી તું લાવ્યો છે કે? જલ્દી ભરી દે—પછી મારે બહાર જવું છે.”

અનંત ચોંક્યો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તો તેને માફી વિના છાત્રાલયમાં રાખવા રાજી ન હતો! પણ અનંતના જનઉપકારક પગલાંએ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટમાં ખેલદિલી ઉપજાવી હતી. અનંતે કાંઈ પણ બોલ્યા વિના ફી ભરી દીધી.

એ પછી એના મિત્રોએ એનું નામ પાડ્યું: “ધીખતો જવાલામુખી.”

જીવરામ જુના જમાનાનો માણસ. શાસ્ત્રોના અધ્યયનને લીધે એના વિચારો શાસ્ત્રોની ધરેડમાં જ વહેતા. પણ પાંચ પુત્રી-એનો પિતા હોવાને લીધે અને દરિદ્રાવસ્થાને લીધે શાસ્ત્રને અનુસાર જ વર્તવાનું એનું જીગર ન હતું. ગરીબાઇ એને રીઝાવી રહી હતી. કથાઓ કરીને જો કે તે થોડું ધણું મેળવતો પણ એનાથી ફક્ત કુટુંબનું ભરણપોષણ જ ચાલતું.

જેમ જેમ તેની પુત્રીઓ મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ તેમને પરણાવવાની ચિંતા જીવરામના દિલમાં વધવા લાગી.

જીવરામની ધર્મપત્ની કમળા આર્ય સંસારની એક ઘરરખુ સ્ત્રી હતી. પ્રથમ પુત્રી કાન્તા ૧૪ મું વર્ષ પૂરું કરીને જ્યાં પંદરમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરી ચુકી ત્યાં તેણે પતિને તેના લગ્ન માટે આગ્રહ કરવા માંડ્યો.

“ જોઈ છું શોધું છું કોઈ સારો મુરતીઓ ” જીવરામે કહ્યું અને પત્નીને પણ શોધમાં રહેવા સૂચવ્યું.

થોડાક માસ વીત્યા અને અક્ષયની માતાનો અને કમળાનો એક દેવમંદિરે મેળાપ થયો. વાતમાંથી વાત કાઢીને કમળાએ પોતાની સાથે દેવદર્શને આવેલી પુત્રી કાન્તાને બતાવીને તેને માટે કોઈ વર હોય તો સૂચવવા ભક્ષામણ કરી. કાન્તાના રૂપમાં વીણામણ ન હતું. સુશિલ અને શાંત હતી. અક્ષયની માતાનું દિલ લલચાયું. તરત તો ‘હા’ ન પાડી પણ થોડાક દિવસ વીત્યા અને અક્ષયનો પિતા અને માતા બન્ને જણ કંઈક બહાનું કાઢીને કમળાને ત્યાં આવ્યાં અને ચોકડું બેસી ગયું.

અક્ષયનાં લગ્ન લેવાયાં અને એને કાન્તાનો ફોટો મોકલવામાં આવ્યો. એ પછી લગ્ન પ્રસંગે અણધારી ઘટનાઓ બનવાના અને

અનંતના પ્રતાપે એ લક્ષ્મી જ્ઞાન પાછી ફરવાના બનાવો આકસ્મિક જ બની ગયા.

જીવરામે થોડા દિન પછી અક્ષયના પિતા પાસે જઈને લક્ષ્મી એ વર્ષ દૂર ઠેલવા અને વાગ્દાન કાયમ રાખવા વિનંતિ કરી. પણ અક્ષયનો પિતા હઠ લઈ બેઠો કે “એ કન્યા તો ધર્મે ચે ખપે નહીં! તમે હવે કોઈ બીજું ધર જ શોધો.” તે એટલું જ કહીને થોડ્યો નહીં. એક બીજો સ્થલે તેણે અક્ષયનું વાગ્દાન પણ કરી દીધું.

જીવરામ અને કમળા ગરીબાઈને લીધે પરવશ જેવું જીવન ગાળતા હતાં. તેમાં આ બનાવે અને અક્ષયના પિતાના ઇન્કારે તો તેમને વધુ મુંઝવ્યાં. જીવરામે બે-ત્રણ ઠેકાણે કન્યાને વરાવી દેવા ચત્નો કરી જોયા પણ ‘છંડાયલી કન્યા,’ ‘એક ઘેરથી પાછી ફરેલી કન્યા’ એ મહેણું કાંતીને શિર ચઢી ગયું હોવાથી કોઈ વરનો પિતા, કાંતાને પુત્રવધૂ બનાવવા તૈયાર થયો નહિ. જીવરામને અકળામણ થઈ.

એનું વય ૪૫ વર્ષનું હતું. એને પાંચ વર્ષ ઉપર લકવો થયો હતો. ત્યાર પછી ઘણી ઘણી દવાઓ કરવાને અંગે પોણા ભાગનું અપંગપણું દૂર થયું હતું પણ ના ભાગનું આપી રહેલું હતું એથી તે મહેનતનાં કામકાજ કરી શકતો નહિ. એવી રોગગ્રસ્ત સ્થિતિ, ગરીબી અને તેમાં છેલ્લા બનાવોથી થયેલી અપમાનિત દશામાં તેણે અનંતના પિતાને એક લાંબો પત્ર લખીને અનંતની ઉદ્ધતાર્થ સંબંધી અને છોકરવાદ સંબંધી ફરિયાદ કરી.

શ્રીવદન કલકત્તે રહેતા હતા. એક શ્રીમંત વહેપારી હતા. પોતાના પુત્ર અનંત સંબંધી જીવરામનો કશ્ચાજનક પત્ર તેમના ઉપર આવ્યો તેથી તેમને ઘણું જ દુઃખ થયું. શ્રીવદનના ક્રોધનો પારો ૧૦૫ રીઝી ઉપર મયો. અનંત ઉપર તેમણે સખ્ત પત્ર લખી નાખ્યો.

વસતિગૃહમાં ફરોથી દાખલ થવા બદલ લેશપણુ માફીના શબ્દો ઉચ્ચાર નહિ કરવા માટે રોજ ને રોજ અનંતને જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓ અભિનંદન આપતા હતા. ચાર પાંચ દિવસ થવા છતાંયે એ અભિનંદનો ચાલુ હતાં.

અનંત ૧૦૧ ને શુભારે છાત્રાલયમાંથી શાળામાં જવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યારે પોસ્ટમેને તેના હાથમાં પત્ર મૂક્યો. એમાં નીચેનું લખાણ હતું:—

“ સી. અનંત,

એ બાળીને મને બાળી જ દિલગીરી થઈ છે કે—તેં વગર લેવે દેવે આપણી જ્ઞાતિના જીવરામ દેવેની પુત્રીનાં લગ્નમાં ફાંસ મારીને એ ગરીબ માણસના જીવનના પ્રથમ જ મંગલપ્રસંગને ધૂળમાં મેળવી નાંખ્યો ! આવી બધી પારકી પંચાતો કરવા હું તને બાણાવતો નથી. જો એવું શિક્ષણ તને અપાતું હોય કે—જસ ચાહે તેને તમાચા મારવા અને ચાડીચુગલીઓ કરીને કાઢીની ઉંમર સંબંધમાં દોઢ ડહાપણુ ડહોળવું, તો, એવું શિક્ષણ તને અપાતું બંધ કરીશ. ફક્ત એ શરતોએ હવે તારાથી બાણી શકાશે:—(૧) જીવરામને ત્યાં જઈને તારે તેમની માફી માગી આવવી. (૨) અને એની જે દીકરીનાં લગ્ન તેં અટકાવ્યાં છે તેની સાથે તારે પોતે લગ્ન કરવા તૈયાર થવું કન્યા ૧૫ વર્ષની છે અને તું ૧૬ વર્ષનો છે. જે કાયદાનો તેં આશ્રય લીધો હતો તેના બાધ તને તો હવે નડે તેમ નથી. કાઢીની ઉમેદો ધૂળમાં મેળવીને તેના આપ મારા કુટુંબ ઉપર ઉતરે, એવાં પગલાંને મારી કદાપિ સંમતિ ન હોય: જીવરામને ત્યાં જઈને આશાનાં બીજ રોપી આવજો. ”

“ હટ્ ! ” અનંતે ગુસ્સાના આવેશમાં પત્રના ટુકડે ટુકડા કરી નાંખ્યા અને ધુંધવાયલી હાલતમાં શાળામાં ગયો.

એ વાગ્યાની રમ પડી અને અનંત દોડ્યો. પોસ્ટઆફીસે. તેણે પિતાને પત્ર લખી ટપાલમાં નાંખ્યો. પણ થોડીક જ લીંટીઓમાં:

“ પૂજ્ય પિતાજી,

આપના પત્રના જવાબમાં લખું છું કે—(૧) માફી નહિ માગું
(૨) લમ નહીં કરું. હું તો જીંદગીભર કુંવારો રહેવા માગું છું.

લી. આપનો અનંત ”

સાંજ પડી. ક્રિકેટના મેદાનમાં અનંત ગયો નહિ અને પોતાની રમમાં જારી આગળ બેસી રહ્યો. અશોક તેની રમમાં આવ્યો.

“ કેમ ? આજે દીવેલ પીધું છે કે ? ”

“ મારા પિતાએ પાવા માગેલું તેની દુર્ગંધથી જરા જીવ હોળાય છે ! ”

“ તો ત્યાં જુલો હવામાં. જીવ હોડા બેસશે. ”

“ ઊંહું. આજ તો દિલ ગોઠતું નથી. ” અનંતે આમ કહીને પોતાના મિત્રના હાથમાં પિતાનો પત્ર મૂક્યો. એટલામાં કાન્ત પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

“ બેઉ જણ કિયું શહેર જીતવાના વિચાર કરો છો ? ”

“ દિલ્હી—

“ તે તો હજી દૂર છે ! ”

“ બેશક. બેશક. ”

અનંતના પિતાનો પત્ર અશોક વાંચતો હતો તેમાં કાન્તે પોતાનું ડોકું ધાલ્યું. અને જણે પત્ર વાંચી રહ્યા બાદ કાન્તે પ્રશ્ન

કર્યો: “ હવે તો તારે એક ગાલમાં મારો અને બીજામાં અશોકનો એમ બે તમાચા ખાવા પડશે. ”

“ ખાંડ ખા ખાંડ. ” અનંતે પગ પછાડીને જવાબ દીધો: “ મેં તો બે ચે બાળતની ના લખી દીધી. ”

“ શાખાશ ! ” બેઉ એક સાથે બોલી ઉઠ્યા. અશોકે કહ્યું: “ આપણા મંડળના નિયમોનું પાલન તો આપણે ત્રણે ચે જરૂર કરવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીજીવન છોડ્યા પછી ચાહે તો— ”

“ હું તો જીંદગીભર લક્ષ્મ કરવાનો જ નથી. ” અનંતે જાહેર કર્યું.

“ સ્ત્રીઓમાં મીરાંબાઈ જીવનભર કુંવારી રહી સાંભળી છે; પણ પુરુષોમાં એવું કોઈ નામ સાંભળ્યું નથી. ”

“ અનેક કુંવારાઓ બિચારા જીવનપર્યંત એકલ અવતારની યાતનાઓ ભોગવીને મરણ પામેલા આપણે જોઈએ છીએ— ”

“ પણ, કોઈ નામાંકિત કુંવારો ? ”

“ સેવક આજથી ‘નામાંકિત કુંવારા’નું ગિરૂદ ધારણ કરે છે. ” અનંતે કહ્યું.

ખડખડાટ હાસ્ય કરતા તેના બેઉ મિત્રો તેને ક્રિકેટ રમવા લાઈ ગયા.

થોડાક દિવસ વીત્યા અને અનંત ઉપર શ્રીવદનનો બીજો પત્ર આવ્યો. એના પત્ર જેવો જ એ ટૂંકો હતો.

“ છાકરા, મારી આજ્ઞાનું તું ઉલ્લંઘન કરે છે ? એ કદાપિ નહિ નિભાવી લેવાય. જો તું માફી નહિ માગે, જો તું લગ્નની ‘હા’ નહિ પાડે, તો હું તને મારા વારસામાંથી રહ કરીશ. તારે લખવાનું બંધ થશે. ઘેર ઘેર રાજી બીજા માગીને તારું હોજરું ભરશે. અને નાશ્વરમાન દીકરા નહિ જોઈએ. ”

‘જવાલામુખી’ ની જવાલાઓ તો હવે દિગ્ગન્તમાં બહુકી હોઈ. ફરીથી એણે જે પત્ર લખ્યો તેમાં જણાવ્યું:—

“પૂજ્ય પિતાજી,

આપનો વારસો મને નહિ જોઈએ. આપની પોતાની માફી હું દશવાર માગવા તૈયાર છું. બીજા કોઈની માફી નહિ માગું. કોઈ કન્યાની સાથે લગ્ન નહિ કરું. મારા નિર્ણયો નહિ ફેરવવા માટે મને આપ નહિ બળાવો તો આપની મરજી. મારી બુદ્ધિ મેં કાંઈ વેચી ખાધી નથી.”

અનંતે આ પત્ર ટપાલમાં નાંખ્યા પછી આઠ દિવસ બાદ “સ્ટેટસમેન”ની એક નકલ તેના ઉપર આવી. તેમાં શ્રીવદને આપેલી જાહેર ખબર ઉપર લાલ લીટીઓનું નિશાન કરેલું હતું. શ્રીવદને પોતાના પુત્ર અનંતને તેની નાફરમાનીને અંગે પોતાના વારસામાંથી રદ કર્યાની અને હવેથી પોતાના નામ પર કોઈએ તેને કાંઈ પણ નહિ ધીરવાની ચેતવણી એ જાહેર ખબરમાં આપી હતી. બીજે દિવસે એક રજીસ્ટર્ડ નોટિસ તેના ઉપર આવી. તેમાં લખેલું હતું: “અમારી આજ્ઞા નહિ પાળવાને લીધે તમે અને અમારી સ્વોપાર્જિત મિલકતમાંથી એક પણ પાઇ નહિ આપવાનો અમે ઠરાવ કર્યો છે. હવેથી તમે અને અમારા નામે લેવડદેવડ કરવી નહિ.” સાથેના એક બીજા ટૂંકા પત્રમાં પિતાએ લખેલું કે: “અનંત, હવેથી તું મારો પુત્ર નથી. તું કુળકલંકી નીવડ્યો છે. મારા નાફરમાન, પથ્થર જેવા દીકરા કરતાં આજ્ઞાકિત દીકરી જવાને હું સો દીકરા તુલ્ય ગણું છું.”

અનંતે પત્રનો જવાબ લખ્યો: “પૂજ્યશ્રી, આપની આજ્ઞા માથે ચઢાવું છું. આર્થિક બાબતમાં આપને હવેથી કદાપિ કલંકિત નહિ કરું. મારા નામ પાછળ તમારું નામ પણ નહિ લખું. આપકીર્તિ કરતાં આપકીર્તિની કિંમત વધારે છે, એ હું સારી રીતે સમજું છું. જાહેન જ્યાં સો વર્ષની થાવ અને સર્વ વાતે સુખી રહો.”

અનંત છાત્રાલયમાં પોતાની ઓરડીમાં વિચારદશામાં આમતેમ ફરી રહ્યો હતો. પિતાએ વારસામાંથી રદ થાતલ કર્યાથી આવતી પહેલી તારીખે તેમનો મનીઓર્ડર નહિ આવે. અર્થાત્ એને આર્થિક પરિસ્થિતિમાં મૂકાવું પડશે !

“ શું એથી ગભરાઈ ગયે કામ ચાલશે ? મને શિક્ષણ મેળવવામાં પિતાએ હિમી કરેલી આ અડચણ એમને જ પશ્ચાત્તાપ કરાવનાર નીવડશે. હું કાંઈ કાઠની પાસે બીજા માગવા જવાનો નથી. હું માફી-વિદ્યાર્થી તરીકે પણ ભણવાનો નથી શિક્ષણ મનુષ્યને ઘણું લાભકારી છે પરંતુ તે મેળવવા માટે આર્થિક સ્થિતિ ન હોય તો લાચાર હાલત બની જાય છે; આથી યુવકોને શિક્ષણ માટે માળખા પર આધાર રાખવો પડે છે. મારો એ આધાર આજ તૂટ્યો ! ખેર, જે બન્યું તે ખરું ! ” આવા વિચારો કરીને એણે નિશ્ચય કર્યો કે, જે થોડાક પૈસા મારી પાસે રહેલા છે તેમાંથી છાત્રાલયનું ભોજનખર્ચનું બીજા ચૂકવી દહને તે પછી શાળાને પહેલી તારીખથી ‘નમસ્તે’ કરવા.

“ અને પછી ? ” યુવાનના કિલમાં એકાએક વિચાર રકુર્યો. એને ભાવિ અંધકારમય ભાસ્યું.

અનંત તે વખતે બારી નજદિક ઉભો હતો. દૂર એક ઝાડ ઉપર વાંદરાઓ ફૂંદાફૂંદ કરીને તેનાં ફળ ખાતા હતા. “ ઓહ ! હું કેમ ભૂલ્યો એ પૂર્વકાળનાં ઋષિમુનિઓનાં જીવન ? તેઓ તપોવનમાં મદૂલી બાંધીને રહેતા, નદીઓ અને ઝરણાંનાં પાણી પીતા. એમણે જ કઠિન જીવન ગાળ્યાં હતાં એમ નથી પણ મોટા મોટા રાજામહારાજાઓએ પણ એવી દશા ભોગવેલી છે. છત્રપતિ

શિવાજી મહારાજ જ્યારે યુદ્ધે ચઢતા ત્યારે કેવળ ચણા કાઢીને રહેતા. મહારાણા પ્રતાપે ચિત્તોડમઢ પાછું મેળવવા માટે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી ત્યારે કેવળ ચટાઇ પર સુધને અને ગરીબ લોકના જેવો ખોરાક લઇને જ જીવન વીતાવ્યું હતું. મારા આર્યાવર્તના મહાન પુરુષો દુઃખથી ડર્યા ન હતા તો શું હું ડરીશ ? કદાપિ નહિ. હું પણ કઠીનમાં કઠીન અને સ્વતંત્ર જીવન વીતાવીશ.”

એકાએક ટપાલમાં એક રજીસ્ટર્ડ પત્ર આવ્યો. અનંતે સહી કરીને તે લીધો. એમાંની વસ્તુઓ જોઇને તે આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયો. સો રૂપીઆની દશદશની દશ નોટો મોકલીને તેની બહેન જયાએ પત્ર લખ્યો હતો:—

“ બહાલા ભાઇ, પિતાજીએ બહુ જ ખોટું કર્યું છે. તારા સિદ્ધાંતોમાં હું સંમત છું. મને એના તમામ સંયોગોની ખબર પડી છે. હું તને ધન્યવાદ આપું છું. વજ્ર જેવી છાતી રાખીને તે પિતાજીને જે પત્રો લખ્યા છે એમાં મેં એક એવા માડીજયાનાં દર્શન દીધાં છે, કે જે દેવાને ચે મળવો દુર્લભ. હું જાણું છું કે, તું એકલપંથો બનવા તૈયાર છે. તું વિકટમાં વિકટ નદીઓ અને પહાડો ઉલ્લંઘી જવાની હિંમત ધરાવે એવો છે પણ એક વાત ન વિસરીશ. તું જ્યાં હોઇશ ત્યાં તારી બહેનનો આત્મા તારી સાથે હશે જ. તું તલવાર છે તો તારી બહેન તેનું ખોળાઉં છે, એમ સમજ. ભાઈ—બહેનની પ્રીત તો જેણે અનુભવી હોય તે જ જાણે. રણાંગણમાં જતા વીરોને ક્ષાત્રકાળમાં માતાઓ આશિષ આપતી; સાથે થોડુંક ભાથું બાંધી આપતી. વીરા! આપણી માતા તો સ્વર્ગમાં છે; પણ મને ખાતરી છે કે, તેનો આત્મા તને ત્યાંથી પણ મારી પેડે ધન્યવાદ આપતો હશે. માતાને સ્થાને તું મને ગણજે. મારા તરફનું આ ભાથું પિતાજીથી છાનું મોકલ્યું છે—ચોરી કરીને નહિ ! પણ મને હમેશાં તેઓ છુટક છુટક જે પૈસા મારા ખાનગી ઉપયોગ માટે આપતા અને મેં બચાવી રાખેલા હતા, તે જ આ છે.

“ તું જીવનસંઘામમાં જાય છે—રખેને માફ આશીર્વાદ સાથેનું ભાથું પાછું વાળવાની ભૂલ કરતો. એમ કરવાથી જો પિતાને જાણ થઈ તો પાછી તારી બહેનને તારે પોતાની પીઠ પર ઉપાડવી પડે એવી મોટી પંચાત ઊભી થશે, એ ન ભૂલતો.

“ જો આ ભાથું પાછું ફેરવું તો તને આપણી મૃત માતાના સોગંદ છે.

લિ. જયાના પ્રણામ.”

“ હું ઉંઘતો તો નથી ? ” અનંત આ પત્ર વાંચીને બોલ્યોઃ “ હું આ શું વાચું છું ? જે વખતે કુટુંબોમાં ઝેરવેર અને કલેશ-કલહની હોળીઓ સળગી રહી છે તે વખતે આ બહેન મને આવે! અદ્ભુત પત્ર લખી રહી છે ! પોતાના દિવ્ય સ્નેહનું તેજ દર્શાવી રહી છે ! આશ્ચર્ય ! પિતાની સર્વ સમૃદ્ધિ ભોગવવાનો એને માટે જ્યારે સમય આવ્યો છે, ત્યારે મારા જેવા દૂર ફેંકી દેવાયલા ‘ એક પથર ’ નો તે સાથ કરી રહી છે ! ધન્ય બહેન ! પણ પિતાથી “ છાની મોકલેલી નોટો.....”

એની ઓરડીનો સાથીદાર આ વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અનંતે નોટો ખિસ્સામાં સેરવી દીધી. પત્ર ટેબલ પર પોતાની એક ચોપડીમાં મૂકી દીધો.

“ સાંભળ્યા કંઈ નવીન, મિ. અનંત ? મિ. અશોકને સુવર્ણચંદ્રક અને રૂ. ૭૫૧ નું ઇનામ મળ્યું ! ” તે બોલ્યો.

“ એમ ? શું સાચું કહો છો મિ. ધીરજ ? ”

“ હા. હા. એમની બોલીમાં તો એક ઇચ્છાપુર જગ્યા ખાલી નથી. જાણે આખી હોસ્ટેલનું કીડીઆફ ત્યાં ઉમરાઈ નીકળ્યું છે. ખિચારા ! હવે રૂંધાવાથી ખિમાર ન પડી જાય તો ઠીક ! ”

“ વાહ ! વાહ ! ઠીક કહ્યું. ”

અનંત ડીડીઆરામાં એક વધુ જંતુ તરીકે પોતાનો વધારો કરવા અશોકની ખોલી તરફ જવા નીકળ્યો !

પંજાબમાં ભરવામાં આવેલા એક ચિત્રપ્રદર્શનમાં અશોકે પોતાનું એક ચિત્ર કેટલાક વખત પહેલાં મોકલ્યું હતું. આજ એનું પરિણામ જણાવતો પત્ર એના ઉપર આવ્યો હતો. એનું ચિત્ર સુવર્ણચંદ્રક લાયક હતું હતું અને એક પંજાબી કલારસિક ઇનામદારે તે રા. ૭૫૧ માં ખરીદી લીધું હતું.

અનેક જણને કહોણી મારતો અને ‘મને માર્ગ આપો’ એમ કહેતો અનંત ગીરદી બેદીને અશોક પાસે ગયો અને એને બેટી પડ્યો.

કવિ કાન્તે તરતજ કાળ લલકાયું :—

આ વિધિખંડ જુઓ! સહુ ચૂક, સૂર્ય ને ચંદ્ર બે એક થયા !

ના દિન રાત હવેથી જુદાં, જગમાંહિ પ્રભાત પ્રભાત સદા !

છે રવિ રાહુઅસ્યો તદપિ નવ તેજ યધું જ હરાયું દિસે !

ઓહું થયું છે જેહ હવે ઉછિનું નિજ ચન્દ્ર જ આપી દિએ !

“વાહ ! કવિરાજ !” “શાખાશ !” “ઠીક કહ્યું !” એમરથી વિદ્યાર્થીઓ ખોલી ઉઠ્યા અને કેટલાકે તો કાન્તના એકવડા શરીર ઉપર સ્નેહના આવેશમાં ધળંગાઓ લગાવીને એ નાખળી તબિયત વાળાને હિરાનપરેશાન કરી મૂક્યો.

“મિત્રો, સહુ બેસી જાઓ.” અનંત બોલ્યો : “આજ મારા તરફથી તમને સૌને ચવેણું ને ચ્હા આપવામાં આવશે !”

“ચવેણું ને ચ્હા નહિ, ખરફી ને પેંડા.”

“ઠીક બાધઓ, તેમ તો તેમ પણ પહેલાં સૌ બેસી જાઓ.”

“પણ છે ક્યાં ખરફી પેંડા ?”

“આવે છે. ગડબડ કરી તો યાદ રાખજો—”

“શું તમાર્યા મારશે ?”

અનંત ખડખડાટ હસી પડ્યો. “દોસ્તો એમ બધાંયને તમાચા માપી કરે તો સળંગોમાંથી મારો અંત જ ન આવે. ફાગદારી થાય તો હંડ કે જેલની સળંગોમાં જ માફે જીવન પૂરું થાય, એ હું જાણું છું. પણ એ વખતનો પ્રયોગ, એક જ વારનો અને તે પશુ પાત્ર જોઈને થયેલો પ્રયોગ હતો. કહેવત છે કે, ‘ઇતિહાસનું’ પુનરાવર્તન નથી થતું.’ તેમ આ પ્રયોગ હવે હું બીજી વાર કાઢના પર અજમાવવા ઇચ્છતો નથી.”

“શામાશ છે, આ નિર્મળ હૃદયનાં વેણુ માટે.” એક યુવકે કહ્યું અને સૌ બેસી ગયા. અનંતે તુર્ત જ બે જણને બરફી પેંડા અને ચવેણું લાવવા મોકલ્યા અને પછી સૌ અશોકની ચિત્રકલાની ચર્ચામાં રોકાયા.

નાસ્તો આવ્યો. એને ઇન્સાફ અપાયો અને એ પછી જ્યારે અનંતે પોતાની ઓરડી તરફ જતાં જ્યાં ખિસ્સામાં અચાનક હાથ નાંખ્યો ત્યાં તે ચોંક્યો !

ખિસ્સું કાતરી લેવાયું હતું ! તેનાં આંગળાં અંદરથી સીદાં બહાર નીકળી ગયાં ! એ જ ખિસ્સામાં એની બહેને મોકલેલી નોટો એણે મૂકી હતી ! ખિસ્સું કાતરીને કેાઇ વિદ્યાર્થીએ તે ચોરી લીધી હતી !

પ્રકરણ ૫

ચિત્રની પ્રેરણા

સમા સાંજે જ્યારે મિત્રત્રિપુટી એકઠી થઇ ત્યારે અનંત હૃદયમંથનમાં હતો. ક્રિયા વિદ્યાર્થીએ ચોરી કરી ? એ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા તે ક્યારનો મથી રહ્યો હતો. નજદીક જેઓ બેઠેલા

તેઓ વિષે તે વ્યક્તિગત વિચાર કરી રહ્યો હતો. એ ચારપાંચ જણા-
ઓનાં ચારિત્ર, એમની આર્થિક સ્થિતિ આદિથી તે માહિત હતો.
મંથનને પરિણામે એને એની પોતાની જ ખોલીના સાથીદાર ધીરજ
ઉપર શક ઉત્પન્ન થયો હતો. એનું હોસ્ટેલનું ખીલ જે માસનું
ચઢ્યું હતું. એ હંમેશાં નાણાંની તંગ હાલતમાં રહેતો.
અવારનવાર અનંત પાસેથી એ નાણાં ઉછીનાં લેતો. એને જ્યારે
ચોપડીઓ લાવવાની હતી ત્યારે અનંતે જ નાણાં આપ્યાં હતાં અને
એમાંથી છુટક છુટક રકમો પાછી વાળતાં છ માસ થવા છતાંયે
હજી એની પાસે અનંતની રા. ૧૩ ની રકમ બાકી હતી.

ધીરજ અશોકની મિજલસમાં રહેજ મોડો આવ્યો હતો.
અનંતને ખબર કહેવા આવ્યો ત્યાર પછી ઓરડીમાં એકત્રો હતો.
એણે અનંતની બહેનનો પત્ર પુસ્તકમાંથી વાંચી લીધો હોય અને
અને રૂપિયા આવ્યા છે એવું જણીને એણે કાતર ચલાવી હોય
એવો દરેક સંભવ હતો.

“એનું શું કરવું? સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ખબર આપવી? ચાર-પાંચ
તમાચા મારીને બળજબરીથી એની ઝડતી લેવી? ચોર તરીકે એને
ફજેત કરવો?”—આ બધા વિચારો અનંતના મનમાં નાચગરાન
ઘોઘની પેઠે ધસી રહ્યા હતા. એવે વખતે અશોક અને કાન્ત
આવી પહોંચ્યા.

“અનંત, કેવિ કાન્તે તો તે વખતે મહાકવિની તોલે આં
એવું આખાદ કાવ્ય જોડી કાઢ્યું હતું, એમ તને નથી લાગતું?
અશોકે પૂછ્યું.

“એમાં મને એક ક્ષતિ લાગી. સૂર્યને ચંદ્ર પોતાનું બધું તેજ
સમર્પી દે તોપણ તે બિનપૂરતું છે. આત્મ-તેજ વિના બીજાં બધ
તેજ નક્કામાં.” અનંતે કાવ્યમાં દોષ કાઢ્યો.

કવિ બોલ્યો: “એક વસ્તુ સમજવા જેવી છે. જેની જેવી શક્તિ હોય તેવું તે રાજપુશીથી આપી દે એ કાંઈ ઓછી મહત્તા નથી. એક મોટા રાષ્ટ્રકંડમાં એક લક્ષાધિપતિ લાખ રૂપીઆ આપે પણ એક ગરીબ પોતાની એક પાઘ તેમાં આપે, તો તે, લક્ષાધિપતિના લાખ રૂપીઆની બરાબર છે. સુદામાજીના તાંદુલની મહત્તા તો ભગવાન કૃષ્ણચંદ્ર જ પિછાણી શક્યા હતા. ”

“વાહ, દોસ્ત! હીક કહ્યું ” અશોક બોલ્યો: “હવે આપણે મુદ્દા ઉપર આવીએ. અનંત, મારું ઇનામ હું તને આપી દેવા માગું છું. ”

બાણે પગ પાસે વીજળી પડી હોય તેમ અનંત ચોંક્યો. ઘડીભર એ બોલનાર તરફ જોઈ રહ્યો. સવારે એણે બહેનનું અનેક હેતુ અનુભવ્યું હતું. સાંજે એક લાખેણા મિત્રહૃદયનેા એને પરિચય થાય છે !

“ચૂપ કેમ રહ્યો, મિત્ર ? તારો સ્નેહ અમે સ્વપ્નમાં પણ સુમાવવા તૈયાર નથી. તારા પિતાએ તને વારસામાંથી રદ કર્યો છે. તને હવે તેમના મનીઓર્ડર્સ મળશે નહિ. શું તું શાળા-છવન બંધ કરીશ ? બહુ વા વિના તો નહિ જ ચાલે. અમે તને બહુતર-વિહોણો જોવા મુદ્દે રાજી નથી. ” અશોકે કહ્યું.

“અને તેથી જ મારી સલાહ લઈને અશોકે આ નિર્ણય કર્યો છે. ” કવિએ કહ્યું: “આપત્તિમાં મદદગાર ન થાય તે મિત્ર શાનો ? ”

“અશોક, દાન કે બક્ષિસ-સ્વીકાર મારા સિદ્ધાંત બહાર છે. ” અનંતે ગંભીર સ્વરે કહ્યું : “જો કે હું તારી સહૃદયતા માટે, તારા આત્મત્યાગ માટે અને તારી વફાદારીબરેલી દોસ્તી માટે આભારી છું, મગર છું અને એ બદલ અંતઃકરણથી અભિનંદન આપું છું. ”

“ મને ધણું જ માહું લાગે છે. તું મારાથી જુદાઈ રાખે છે. તને ખબર છે? ખૂબ મંથનને પરિણામે મેં કાન્તને મારો નિર્ણય કહ્યો ત્યારે એની આંખ આનન્દનાં આંસુથી છલ્લોછલ્લ ભરાઈ મઈ હતી. તારે માટે ધબકતાં હૃદયોની એ પ્રતીતિ હતી. કવિએ હર્ષનાં આંસુ વહાવીને મને એક અનુપમ ચિત્ર દોરવાની પ્રેરણા આપી. પણ એ ચિત્ર અધૂરું છે. તું જ્યારે આ નાણાં લઈશ ત્યારે એ ચિત્ર પૂરું થશે. છ મહિના બાદ ‘રોયલ એકેડેમી’ના ચિત્રપ્રદર્શનમાં એ ચિત્ર મૂકીને, વળી, હું તો આનાથી થે વધુ રકમ અને કીર્તિ કમાઈશ, સમજ્યો? માટે દાન કે બક્ષિસનો ખ્યાલ છોડી દે અને આ રૂપિયા તું જ કમાયો છે એમ ગણીને ટ્રંકમાં મૂકી દે. ચાલ, આપણે ક્રિકેટ રમવા જઈએ.”

“હું એ રકમ નહિ લઉં.”

“પણ એમાં તારું સંગીન કારણ શું છે?”

“માની લે કે, કંઈ જ નથી. છતાંયે હું તો નથી જ લેવાનો.”

“તો અભ્યાસનું શું?”

“એનો જગ્યાએ મારા પિતા પાસેથી મેળવજો.”

“તું આ ઠીક નથી કરતો.”

“મારો એમાં મતભેદ છે. મારા પિતાએ ઇચ્છ્યું કે—હું એમનો કુલકર્તા હોવાથી મારો વિનાશ કરવો જોઈએ. એટલે મને એમણે વાત્સાભાંથી રદ કર્યો. અભ્યાસ વિના અને ભૂખના દુઃખથી રૂઝી રખડી હું રીખાતું જીવન વીતાવું એ જ એમને ઠીક લાગ્યું. તો આશાંકિત પુત્ર તરીકે મારે એ શિક્ષા સ્વીકારવી જોઈએ ને?”

અનંત અત્રે ફિક્કું હત્યો.

“શા માટે તારા આત્માને હીણપ લગાડી રહ્યો છે? તું તેજસ્વી તાર્યો છે. તને આ રૂંધન ન છાજે. તું ભડવીર છે. આ

નામદોષ તને ન શોભે. તારા પિતાજીને તારે બતાવી આપવાનું છે કે, વીરનો આત્મા કાંઈ બીજાઓના અન્યાયથી કંઈતે ધર્મ જતો નથી પણ એ તો ઔર ઝળપી ઉઠે છે. ઉભો થા. જે હાલત તેં રાજપુત્રીથી સ્વીકારી લીધી છે તેમાં હસતો ને હસતો ઉભો રહે. અમને પ્રેરણાઓ આપનાર તું 'ધીખતો જવાલામુખી', શું આજ કંડા જલાગાર જેવો બની જઈશ? નહિ ચાલે એ હાલત." સુકલ-લકડી જેવા શરીરવાળા કવિ કાન્તે આમ કહેતાં કહેતાં અનંતનું કાંકું પકડીને તેને ઉભો કરવા કાશિષ કરી. તેનાથી તેમ ન ધર્મ શક્યું એટલે અનંતની ગંભીરતા જતી રહી. તે ફિક્કું હસતોહસતો ઉભો થઈને બોલ્યો: "લે ઉભો થયો, હવે?"

"આ 'લોન' લે. જ્યારે તારી સારી હાલત થાય ત્યારે પાછા પાછના ચક્રવર્તિ બ્યાજ સાથે તે નાણાં અશોકને પાછાં વાળજો. બસ? હવે તો મેં તારા સિદ્ધાંત બહારનો માર્ગ સૂચવ્યો નથી ને?" કાન્તે હસતાંહસતાં કહ્યું.

"બહુ જ સુંદર માર્ગ!" અશોક બોલ્યો:

"પણ હું 'લોન' તરીકે યે નાણાં નહિ લઉં."

"તો હું તમારો મારીને લેવરાવીશ!" કવિએ કહ્યું.

અનંતથી હસી પડાયું. એ કવિને ભેટી પડ્યો.

અશોકે કહ્યું: "મારા ચિત્રની પ્રેરણા પૂરેપૂરી મળી રહી. એ ચિત્રનું નામ 'આત્માનાં તેજ' હશે. જગતને એથી ખ્યાલ આવશે કે, આ કલિકાલમાં સાચા મિત્રો દુર્લભ હોય છે, એમ કહેનારાઓ જન્મ મારે છે. આ રહ્યા એ મિત્રો: અનંત, અશોક અને કાન્ત, જેઓ એકબીજાના દુઃખે દુઃખી અને સુખે સુખી બને છે."

આ મિત્રો વાતચીત કરતા હતા ત્યાં એકાએક જીવરામ પોતાના પાડોશી સાથે અનંતની ઓરડીના ઉંબરામાં આમળા આવીને પૂછવા લાગ્યો: "અંદર આવું કે બાહરસાહેબ?"

તેણે મિત્રો આશ્ચર્યચકિત થયા. અને મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે, શા કારણે એનું આવવું થયું હશે ?

અનંતે તેમને અંદર આવવા હા પાડી.

પ્રકરણ ૬

પાંચ પુત્રીના ગરીબ પિતા !

લકવાની હજી થોડી થોડી અસર જીવરામને રહેલી હોવાથી તેઓ મહામહેનતે એક ભીંતને અઢેલીને બેઠા અને બોલ્યા : “ ભાઈ અનંત, તમારા પિતાશ્રીને અને તમને વિચ્છેદ થયો તેથી મને ઘણું દુઃખ થયું છે. તમને તેમણે વારસામાંથી રદ્યાતલ કરવા જેટલી હદે સખત પગલું લીધું એની મેં આશા રાખી ન હતી. મેં તો એમને સહેજ જ લખેલું કે, અનંતભાઈને ઠપકો આપજો કે, મારા જેવા પાંચ પાંચ પુત્રીના ગરીબ પિતાને આવો રંજનડ ન કરે. એવા રહેજ લખાણમાંથી આ બધો જે ઉત્પાત થઈ ગયો તેથી મારા આત્માને કંકળાણ થયું. મારા જેવા ગરીબની દીકરીને કારણે તમને જે આ દુઃખ પડ્યું છે તેથી મને બહુ જ પશ્ચાત્તાપ થયો છે. હું તમને વિનંતિ કરું છું કે—મારા પર રોષ ન રાખશો. મારી તો દયા ખાવા જેવી છે. નથી મારી પાસે મિલકત; નથી મારી પાસે કોઈ વગવસીલાવાળા મિત્રો; અને નથી કોઈ મારું બેલી, કે જે મારી પાંચ પાંચ પુત્રી-એને ઠેકાણે પાડી આપીને મારા આત્માની શાંતિ કરે. બાઈ, તમે તો જુવાન છો. તમે ક્યાંથી જાણો કે, શાંતિમાં એક કન્યા ઠેકાણે ખાડતી એ આ જમાનામાં કેટલી બધી મુશિબતની વાત છે; તો પાંચ પાંચ માટે મને કેટલી બધી મુશિબત પડશે ? ”

જીવરામની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવી ગયાં.

અનંતે કહ્યું: “મારા પિતાના પગલાની મને કંઈ ચિંતા નથી. એમણે પોતે જે પૈસાનું ઉપાર્જન કર્યું તેનો ઉપયોગ પોતાને ચાહે તેમ કરવા તેઓ મુખત્યાર છે. એટલે મને વારસામાંથી રહ કર્યો તે માટે કાંઈએ દિલગીર થવું જોઈતું નથી.

“પણ ભાઈ, મારા કાગળથી તમારા આ હાલત થઈ છે, એ મારા આત્માનો ડંખ કેમ દૂર થાય ?”

“એનો એક જ માર્ગ છે: એ બાબત ભૂલી જવી. તમે કાગળ લખ્યો તેથી આમ થયું એવું માની લેવાની તમારે જરૂર નથી. મને કાંઈ એ સંબંધી ડંખ નથી એટલે તમારે જે શા માટે ડંખ કાયમ રાખવો ?”

“હું એ ભૂલી જાઉં પણ સાથેસાથે ભાઈ એક વિનંતિ કરું?”

“કાકા, મારા જેવા ૧૯ વરસના બાળકને આપ ‘વિનંતિ’ શબ્દથી શરમિંદો બનાવો છો.”

“ગરીબ માણસથી દુનિયામાં માથાફરેલ ઉચ્ચાર સરખો જે થઈ શકતો નથી. તેમાં જે હું તો પાંચ પાંચ દીકરીનો બાપ છું. પારકે ઘેર સૌને મોકલવી છે. મારે તો નમ્યાં વેણ જ કહેવાનાં હોય ને ? એટલે હું એ જ વિનંતિ કરવા માગું છું કે—કૃપા કરીને આપણી જ્ઞાતિના કુંવારા છોકરાઓ પરનો તમારો અંકુશ ઉઠાવી લ્યો.”

“અર્થાત ?”

“તમારા મંડળમાંથી જેમ અક્ષયકુમાર પરણવા તૈયાર થયા અને તમે તેમને મંડળના નિયમ અનુસાર અટકાવ્યા તેમ હવે બીજાને માટે ન કરો તો ઠીક.”

“જે કાંઈ બણતો ન હોય એવા જુવાન સાથે તમારી દીકરીને પરણાવો. અમે એમાં વચ્ચે નહિ આવીએ, અને આ

હાથમાં તો તમે જોયું ને કે, કન્યાનું વય બરાબર હવે પણ વસરાળ ૧૮ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના હતા. ”

“ તો હવે મેં એક ૨૨ વર્ષનો મુરતીઓ શોધ્યો છે. તેની બાબતમાં તમે વચ્ચે નહિ આવો ને ? ”

“ તે બણે છે ? ”

“ ના. એક મીલમાં કારકુની કરે છે. ”

“ તો ખુશીથી તેની સાથે તમારી કન્યાને પરણાવો. અમારું મંડળ તે સામે વાંધો નહિ ઉઠાવે. ”

“ તમારો આભાર થયો, બાપસાહેબ. સિવાય, જે તમારા ધ્યાનમાં કાંઈ એકાદ બીજો મુરતીઓ હોય તો કહેજો. મારી સુશિલાની ઉંમર ૧૪ વર્ષની થઈ છે. એનેયે ભેગાભેગી પરણાવી દઉં. ”

“ તમારી બીજી ત્રણ પુત્રીઓની ઉંમર કેટકેટલી છે ? ”

“ હજી તો તેમને પરણાવવાની વાર છે. ત્રીજી બાનુમતી ૧૨ વર્ષની છે. ચોથી સુધા ૧૦ વર્ષની છે અને પાંચમી અશ્રુ ૮ વર્ષની છે. ”

“ તમને એક પુત્ર છે; ખરું ને ? ”

“ હા હરકાન્ત ૨૩ વર્ષનો થયો છે પણ એ કોઈ જગ્યાએ નોકરીમાં ટકતો નથી. ચાર અંગ્રેજી ચોપડી બણ્યા પછી નિશાળ-માંથી ઉડી ગયો તે પછી બણવા ગયો જ નથી. હવે તો બણવા જતાં શરમ આવે છે અને નોકરી ધંધામાં બાપ સાહેબનું ચિત્ત નથી. એ યે માથે પડ્યો છે. મહેરબાન ! અને હું તો અપંગ હાલતનો છું એટલે નોકરી થઈ શકે તેમ નથી. ”

અને અશોકે કહ્યું : “ તમે અનંતના પિતાશ્રીને ફરીથી પત્ર લખો અને તેમાં તમારી હાલત જણાવો. તેઓ તમને કાંઈ આર્થિક મદદ આપશે. ”

“ આર્થિક મદદ ? શું બોલ્યા, મહેરબાન ? હું મરીબીમાં બસે મરી જાઉં અને મારી કન્યાઓનું થવાનું હોય તે થાય પણ કદાપિ હું કાંઈની આગળ હાથ ધરવા ન જાઉં સમજ્યાને ? માત્ર આશા રાખું તમ જેવા જુવાનો પાસેથી—તે એટલી જ કે, કૃપા કરીને કાંઈ એવો વર મારી દીકરી માટે બતાવી આપો કે, જે લગ્ન કરવા તૈયાર હોય. તમારામાંથી કાંઈ—”

“ અમારી તો આશા જ ન રાખશો, કાકા. ” અનંતે કહ્યું :
“ અમે વિદ્યાર્થીઓ છીએ. વિદ્યાભ્યાસમાં ‘વહુ’ રૂપી વિદ્ય વહેારી લેવાય જ નહિ !! ”

“ ઠીક બાઈ, પણ બીજા કાંઈ માટે ધ્યાન રાખજો. લ્યો, હવે હું જઈશ. ”

“ મુરખી, ચહા નાસ્તો વગેરે લીધા પછી જ જાઓ. ”

“ ના રે, બાઈ, તમે બાળકોને ત્યાં હું કાંઈ લઉં એ અને ન શોભે. ”

પ્રકરણ ૭

બાલ ગુન્હેગાર

વરામના ગયા પછી થોડીવારે એક તારવાળો ‘ અશોક વજેરામ પંડ્યા ’ના નામની જૂનો મારતો આવી લાગ્યો. અશોકે તાર લીધો અને વાંચ્યો.

તારનો સંદેશો આ મુજબ હતો : “ જલ્દી આવ. મોટી મુશ્કેલી ઉભી થઈ છે—ઈંદિરા ”

અનંત કે કવિ કાન્ત અશોકના ઘર સંબંધી કશીજ માહિતી ધરાવતા ન હતા. એટલે આ સંદેશામાંની ઈદિરા સંબંધી તેઓએ પૂછપરછ કરી. અશોકે કહ્યું: “ એ મારી માતા છે. મારા પિતાએ તાર કેમ નથી કયો અને માતાએ જ કેમ કયો છે, એની મને સમજ પડતી નથી. ઘર જંગળની બાજતમાં હું કશું જાણતો નથી ”

અનંતે પૂછ્યું: “ તારા પિતાની આર્થિક સ્થિતિ કેવી છે ? ”

“ ઘણી સારી. ”

“ તમિયત ? ”

“ તે પણ ઘણું ખર્ચ સારી જ હોય છે. મારા કુટુંબમાં મારા સિવાય ફક્ત એક બહેન છે. મારાથી તે છ વર્ષ મોટી છે. એને ગર્ભ સાલ જ પરણાવી છે. મુશિખતનું ખાસ કારણ તો હું કદી શકતો નથી ”

“ તારું વતન કિયું ? ” અશોકના મિત્રોને તેની પણ ખબર ન હતી.

“ સ્યામપુર. ”

“ તો ચાલ, હું તારી સાથે આવું છું. આપણે એથે સાથે જઈએ. તારા ઈનામની રકમ બધીયે હાલમાં તારી પાસે રાખ. રખેને એ મારા ઉપયોગમાં આવવાની ન હોય એમ વિધિલિખિત હશે. ”

બે કલાક પછી ટ્રેન જનાર હતી એટલે બન્ને જણ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. એવામાં ધીરજ કે જે ઠેઠ સમી સાંજે શાળા છુટયા પછી છાત્રાલયમાં આવ્યો જ ન હતો તે, ઓરડીમાં આવ્યો. અનંત એકલો જ તે વખતે પોતાના સામાનની વ્યવસ્થા કરતો ઓરડીમાં હતો. કવિ અને ચિત્રકાર પોતપોતાની ઓરડીઓમાં ગયા હતા.

ધીરજને જોતાં અનંતને પોતાની બહેનની નોટો યાદ આવી. કંઈક વિચાર કરીને તેણે ધીરજને પૂછ્યું : “ દોસ્ત, એક કામ પડ્યું છે. મારે અત્યારે અશોકની સાથે તેને વતન જવાનું છે. મને પૈસાની ઘણી જરૂર છે. જો પેલી ચોપડીઓના બાકી રહેલા તેર રૂપીઆ આપે તો—”

“હં. હં. હમણાં જ મારા એક ઓળખીતાને ત્યાંથી મારા પિતાની આવેલી હુંડીના રૂપીઆ હું લઈ આવ્યો. પણ મારી પાસે છુટ્ટી રકમ નથી. દશ દશની બે નોટો છે. તું પરચુરણ વટાવી લાવીશ ?”

“ઓહ ! એમાં શો વાંધો હોય ? સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ પાસે કદાચ હશે, અથવા તો આપણી બોજન-કલમના સેક્રેટરી પાસે હશે. લાવ, વટાવી લાવું.”

ધીરજે ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢીને નોટોના એક થોકડામાંથી બે દશની નોટો છુટ્ટી પાડીને અનંતને આપી. અનંત તે લઈને બહાર નીકળ્યો. “નોટોનો મોટો થોકડો !” તે મનમાં બચડ્યો : “ભાઈ સાહેબના માલદાર પિતાએ શું તે મોકલી છે ? કે પછી મારી બહેન વાળી ?”

તે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની ઓરડીમાં ગયો. પરવાનગી માગી અંદર દાખલ થઈને તેણે એક નોટનું પરચુરણ માગ્યું. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે તે હતું. અનંતના પિતાએ તેને વારસામાંથી રદ કર્યો હતો, એ હકીકત સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના જાણવામાં આવી હતી. અનંત આ નોટ ક્યાંથી લાવ્યો, એવી રહેજ શંકાથી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તે નોટ હાથમાં લઈને આમ તેમ ફેરવીને તપાસવા માંડી. એક બાજુએ “જે. એસ. મહેતા” એવી અંગ્રેજીમાં સહી કરેલી હતી. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે પૂછ્યું : “આ જે. એસ. મહેતા કોણ ?”

અચાનક જ અનંતના મનમાં એક નવી પ્રેરણા સૂરી.
 “જ્યા ધીવદન મહેતા. અર્થાત્ મારી બહેન તો નહિ ?” તેણે તે
 નોટમાંની સહીના અક્ષરો પરખવા માટે ફરીથી પોતાના હાથમાં
 લીધી અને કહ્યું: “આ તો મારી બહેનના જ અક્ષર છે! સજુર,
 સાહેબ, આ ચોરીનો એક મુદ્દા માલ છે. આપની પાસે આ બીજી
 નોટ પણ બળવી રાખો. હમણાં હું ચોરને આપની પાસે લાવું છું
 અને બધી હકીકત કહું છું.”

એણે નોટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના હાથમાં રહી અને અનંત પોતાની
 ખોલીમાં આગ્યો. ધીરજ કાંઈક હિસાબ કરવામાં રોકાયો હતો.
 તેનું કાંકું ઝાલીને અનંતે કહ્યું: “ચાલ, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ તને
 હમણાં ને હમણાં બોલાવે છે.”

“શા માટે ?”

“તારા વાળા નોટ ખોટી છે.”

“હું ? મને આપનાર શરદે શું મને ફંદામાં નાંખ્યો ?”

“પણ એમાં બીવા જેવું શું છે ? ખુલાસો કરીને પાછી લઈ લેજો.
 પણ ચાલ, જલ્દી. પછી મારે બહારગામ જવાનું છે, એ તું જાણે છે.”

એણે જણ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની ઓરડીમાં ગયા. આજે સહવારે
 પોતાની બહેનનો આવેલો રજીસ્ટર્ડ પત્ર અને તેની સાથે આવેલી
 દશ દશ રૂપીઆની નોટોની હકીકત અનંતે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને કહી.
 બાદ અશોકને મુખારકબાદી આપવા પોતે ગયો ત્યાં શું બનેલું તે
 કહ્યું અને પછી અરજ કરી કે: “એ નોટો ધીરજે મારા ખિસ્સા-
 માંથી કાતરી લીધી હોય એવો મને પાકકો વહેમ હતો. તેથી મેં
 કુતૂહલની ખાતર તેની પાસેથી મારા હાથીના રૂપીઆ માગ્યા અને
 બાઈ સાહેબે એજ ચોરાયેલી નોટો આપી ! સદ્ભાગ્યે, એમાં મારી

બહેનની સહીનો પુરાવો મળી રહ્યો. હવે બીજી નોટો ધીરજભાઈ પાસેથી નીકળે એવો દરેક સંભવ છે.”

ધીરજ પ્રથમ તો આ સાંભળીને બહેનબાઈનો બની ગયો. પણ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તેની પાસેની બીજી નોટો માગી એટલે તેણે બચાવ કર્યો: “પણ સાહેબ, એ તો મને મારા પિતાની હુંડીનાં મળેલાં નાણાં છે. અનંત મારા ઉપર જુદું આજ મૂકે છે.”

“તેની ચિંતા ન કરશો, ‘જે. એસ. મહેતા’ નામ જે નોટો ઉપર હશે તે સિવાયની બીજી નોટો વિષે મારે પંચાત કરવાની રહેશે નહિ. તમારી પાસે જેટલી નોટો હોય તે મારે હવાલો કરો. અનંત જુદી વાત કરતો હશે તો હું તેને સખ્ત સજા કરીશ.”

ધીરજને પોતાનું પાકીટ આપવું પડ્યું. એમાં દસ દસની બીજી સાત નોટો, પાંચની નોટ અને બાકીનું રોકડ હતું, જેમાં ત્રણ રૂપિયા અને બે આના હતા. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે જોયું કે-દરેક નોટ ઉપર ‘જે. એસ. મહેતા’ની સહી હતી.

તેને ખાત્રી થઈ ચૂકી કે-કુલ જે નવ નોટો આ સહી વાળા છે તે અનંત ઉપર આવેલા રજીસ્ટર્ડ માંની છે. એક દસની નોટ ધીરજે વટાવી હોવી જોઈએ. એમાંથી રૂ. ૫ માં નોટ અને રોકડ રૂ. ૩-૨-૦ વધ્યા છે. બાકીના પૈસા બાઈ સાહેબે દહેર મારવામાં વાપરી નાંખ્યા છે !

“આ નોટો તમે કાઢી શરાફને ત્યાંથી લાવ્યા છો એમ કહો છો ને ?”

“હા, સાહેબ.”

“તે શરાફનું નામ ઠામ આપશો ?”

ધીરજ થૂપ રહ્યો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો:

“વાર, તમારા પિતાએ તમારા ઉપર હુંડી સાથે કાંઈ પત્ર બીડ્યો! હશે ને ? એ પત્ર બતાવશો ?”

ધીરજ બબુચકની માફક સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરફ જોઈ રહ્યો. ધીરજને ત્રીજો સવાલ પૂછાયો: “તમે તમારી રૂમમાં કેટલા વાગે આવ્યા ?”

“હમણાં જ આવ્યો.”

“તે પહેલાં ક્યાં હતા ?”

“સિનેમા જોવા ગયો હતો.”

“કિયું સિનેમા ?”

“સંત તુલસીદાસ.”

“વાહ ! સંતોના બોલપટ જુઓ છો પણ તમારા પોતાના ચારિત્ર ઉપર તેની કંઈ જ અસર નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે !”

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે સંત તુલસીદાસ કીસ્મ જે બોલપટગૃહમાં ચાલતી હતી તેના સંચાલક ઉપર ટેલીફોન કર્યો અને પૂછ્યું: “તમારી પાસે આવેલી નોટો તપાસીને તેમાંથી એક નોટ ‘જે. સી. મહેતા’ની સહી વાળી નીકળે તો તે અલગ કાઢી શકશો ?”

“કેમ ?” સામેથી પ્રશ્ન થયો.

“એ તકરારી નોટ છે. એને બદલે તમને બીજી નોટ મોકલાવવામાં આવશે.”

“વાર. તપાસ કરીને ખરેખર આપીએ છીએ.”

આશરે ૨૦ મિનિટ બાદ ટેલીફોન આવ્યો : “જે. સી. મહેતાનાં સહીવાળી એક નોટ અમારી પાસે આવી છે. બદલાવાની હોય તો જલ્દી બદલાવ બાવ.”

“અનંત, જ નોટ બદલી આવ. ” સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે પોતાની પાસેથી એક નોટ આપી, જે લઈને ‘ધીખતો જવાલામુખી’ તે ઘોડાવેગે ત્યાંથી દોડી ગયો.

અનંતની ગેરહાજરીમાં ધીરજને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે સમજાવ્યો - પટાવ્યો અને એની પાસેથી ખરી હકીકત મેળવી.

કમનસિખ ધીરજ ! એણે જ એ ચોરી કરી હતી. એમાંથી એ સિનેમા જોવા ગયો હતો. હુડી અને ચરાફની વાત જુદી હતી. જે પરચુરણ આવ્યું હતું તે ચોરીના માલમાંથી વટાવેલી એક નોટનું હતું !

“નાલાયક છોકરા ! ” સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કહ્યું : “હું બહુ જ દિલગીર છું કે, મારે તને સખ્ત સજા કરાવવી પડશે. છોકરાઓની ભરેલી મિજલસમાંથી તું એક ચાલાક ખિરસા કાતરની માફક સફાઈથી તારા એક સાથીદાર વિદ્યાર્થીનું જ ખિરસું કાતરે છે; મરજીમાં આવે તેમ તું ચોરેલી રકમમાંથી નાણાં વાપરી નાખે છે; અને પૂછપરછ કરતાં બનાવટી વાતો કહીને સત્ય છાવરે છે ! તને બાલ-ગુન્હેગારોના શિસ્ત-ગૃહમાં મોકલ્યા સિવાય છૂટકો નથી ! ”

ધીરજ રડી પડ્યો. પણ એનું રડવું નક્કામું હતું. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે આ બાબતમાં લગીરે દયા નહીં ખાવાનો મક્કમ નિર્ધાર કર્યો.

અનંત નોટ લઈને ઉત્સાહભર્યો આવી પહોંચ્યો ત્યારે પેટી નવ નોટો ભેગી આ દશમી નોટ મૂકીને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તે પોતાને હસ્તક લીધી અને અનંતને કહ્યું : “હું તને આના બદલામાં બીજા નોટો આપું છું. ધીરજનો કેસ પૂરો પતી જતાં સુધી મારે તે પુરાવા તરીકે રાખવી બાકી છે. ”

અનંતે જવાબ દીધો: “ મને ખીજ નોટો નહીં જોઈએ, આ નોટો આપની પાસે આપ રાખો છો એથી મને ભારે આશ્વાસન મળે છે. હું મારી બહેનની સ્વાર્થત્યાગની નોટો કદાપિ વાપરવાનો નથી. જીવનભરની એ પવિત્ર યાદી છે.”

“ ખચિત જ તારા વિચારો ઉમદા છે.” સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કહ્યું અને અનંતને તેમણે વિદાય થવા રજા આપી.

‘ ધીખતા જવાલામુખી ’ના હૃદયમાં અત્યારે આનંદની છાજો છિછળતી હતી. બદમાશ ધીરજને પોતે પકડાવી શક્યો અને બહેનની નોટો સલામત રહી, એ જાણે ‘ કાળા વાદળમાં રૂપેરી વીજળીના ચમકાર ’ રૂપ ન હોય એમ એને લાગતું હતું.

પ્રકરણ ૮

ત્યક્તા !

બાલકાને વજેરામ પંડ્યાએ એક વર્ષ ઉપર એક કુળવાન, ખાનદાન અને ધનવાન ગણાતા શોભારામ નામના એક ગૃહસ્થના ૩૦ વર્ષના પુત્ર કમળાશંકર સાથે પરણાવી હતી. પણ પરણ્યા પછી ત્રણ માસ સાસરે રહી આવ્યા પછી તે પિયરમાં પાછી ફરી, ત્યારની સાસરે જ જઈ શકી ન હતી. કારણ એ હતું કે, તેને સાસરેથી બોલાવવા માટે કોઈ જ આવતું નહોતું. નવ નવ માસનાં બહાણાં વાયાં હતાં. વજેરામે બહુ વખત શોભારામને ત્યાં કહેણુ મોકલ્યાં કે બાલકાને તેડાવો. પણ એનો ઉત્તર જ મળતો ન હતો. ચાર દિવસ ઉપર શોભારામને ત્યાં વજેરામે પોતાના એક ખાસ મિત્રને તપાસ કરવા માટે મોકલ્યો ત્યારે તેનું ત્યાં કશુંએ સન્માન કરવામાં આવ્યું નહિ. એ સહન કરીને પણ તેણે શોભારામ સાથે

બાલને સાસરે બોલાવવા સંબંધમાં વાત કરી ત્યારે જાણે તે બાલને ઓળખતા જ ન હોય તેમ પ્રશ્નો કરવા લાગ્યા. બહુ સીધા પ્રશ્નો થતાં તેમણે હિડાઉ જવાબો આપ્યા પણ એમ સ્પષ્ટ ન કહ્યું કે— બેશક, એને મોકલજો.

કમળાશંકરને મળીને એ મિત્રે જ્યારે વાત કરી ત્યારે એણે તો વિચિત્ર જ પ્રશ્ન કર્યો : “તમે અમારા ઘરની નોકરડી સંબંધી પૂછો છો કે રસોયણ સંબંધી ?”

“હું તમારી પત્ની બાલા સંબંધી પૂછું છું” તે મિત્રે કહ્યું : “તમે તેને પિયરથી શા માટે બોલાવતા નથી ?”

“તે પિયર ચાલી ગયેલી છે ? હું તો કાંઈ જાણતો જ નથી. નોકરો અને રસોઈ કરનારાંઓની બાબતમાં હું વચ્ચે પડતો જ નથી.”

મિત્રને કમળાશંકર એક નાલાયક બેપરવા ‘પતિ’ લાગ્યો. તે શોભારામની માતા પાસે ગયો. ત્યારે તેણે કહી દીધું : “અમારે એનું કામ નથી.”

“પણ એ તમારી પુત્રવધૂ છે. એનું કામ નથી એવું કહો તે ચાલે ?”

“ન ચાલે શું ? બધુંએ ચાલે. મારા કમળને તો એ ખાસડા બરોબર છે.”

“તમારા ખાનદાન કુળને છાજે એવા આ બોલ નથી.”

“એમાં ખાનદાનીને લગીરે સંબંધ નથી ! તમે લોકોએ એક કાળી હાસણ અમારા માથે મારી છે. મારો કમળ તો એનો પડછાયો સુધાં જોવા તૈયાર નથી. એને એ ગમતી નથી. અમારે એનું મન જોવાનું.”

“બાલ્લા કાળી છે તેમાં કમજાશંકરને ગમતી નથી પણ કમ-
જાશંકર પોતે કાંઈ ઉજળેવાન નથી.”

“એ તમારે જોવાનું નથી. વહુ કુટડી હોવી જોઈએ. અહીં
એ રહી ત્યારે જ અમે જાણ્યું કે—અમારા કમળને લાયક એ નથી.”

“પણ એ કાંઈ કુંભારના ધરતું હાંલું નથી કે, બદલાવાય.”

“હાંલું કાણું આવે છે તો માળીઆ ઉપર કે અભરાઇ ઉપર
ચઢાવી દઈએ છીએ ને?”

“હં ત્યારે તેથી તમે બાલ્લાને બોલાવતાં નથી, એમજને?”

“અમારે એનું કંઈ કામ નથી.”

બલાસ. વજેરામના મિત્રને ઘણું જ માફું લાગ્યું. શોભરામને
ત્યાંથી ત્રણે જણાઓએ તેને ઘણી જ અપમાનકારક વાતો કહી હતી.
આદરમાન તો અપાયાં જ ન હતાં!

“હા! આ અમારા આર્યસંતાન?!” ટ્રેનમાં બેસતાં તે મનોગત
બોલ્યો: “જે ગૃહોમાં પૂર્વે કુળવધૂઓને પ્રસન્ન રાખવામાં આવતી
હતી, જ્યાં તેઓ તરફ અમી દષ્ટિથી જોવામાં આવતું હતું ત્યાં
આજ અપમાન અને અનાદરની પરિસ્થિતિ! સ્મૃતિકારોએ કહેલી
વાણીને આજ કાણુ દાદ દે છે? જ્યાં સ્ત્રીઓનાં સન્માન થાય છે
ત્યાં દેવો રમે છે એ કથનને સાચું પાડવાની
કોઇનેયે દરકાર નથી! ખાસ કરીને શ્રીમંત કુટુંબોમાં તો તેઓને
‘ખાસડા’ તુલ્ય ગણવામાં આવે છે! ‘નોકરડી!’ રસોયણુ!’ કાન-
માંથી કીડા ખરે એવી આ વાણી અમારા ભારત વર્ષના વર્ણોત્તમ
ગણાતાં દિગ્ગજસંતાનોનાં મુખમાંથી બહાર પડે છે!”

મિત્રે આવીને વજેરામ પંડ્યાને વાત કહી. ઇંદિરાને અને
બાલ્લાને બહુ દુઃખ થયું. આખો દિવસ તેઓએ વિચાર અને ચિંત-

નમાં ગાળ્યો. બાલાને આખરે એક ઉર્મિ ઉઠી: “બા, હું સાસરે જઈશ. નોકરડી અને રસોયણ તરીકે રહીને પણ એમની સેવા બજાવીશ. મારો સ્ત્રી-ધર્મ દહે છે કે, પતિને મારે પૂજવા.”

ઇંદિરાને એ ના ગમ્યું. જ્યાં સ્ત્રીની કિંમત ખાસડા બરોજર હોય ત્યાં સ્વમાનનો ભોગ આપી જાત ઘસી નાંખાય નહીં. વજેરામે શાંતિ ધારણ કરવા કહ્યું. “દીકરીનું જેવું નસિજ!” એમ કહી મન વાળવા જણાવ્યું. પણ અશોકે અને અનંતે એક જવાબામુખી મંડળ સ્થાપ્યું છે, જેણે બાળલગ્ન અટકાવ્યાં હતાં, એ બિના ઇંદિરા જાણતી હતી તેથી તેણે અશોકની સલાહ લેવા માટે તાર કરીને તેને બોલાવ્યો.

પ્રકરણ ૯

‘દેવબાલા’

અશોક અને અનંત શ્યામપુર પહોંચ્યા. વજેરામે, ઇંદિરાએ અને બાલાએ તેમને આરકાર આપ્યો; અને આશ્તની અથેતિ કહી. અનંતને આ હકીકત સાંભળીને હાડોહાડ ક્રોધ વ્યાપી ગયો. “શું એ લોકોએ આવાં હલકટ વેણ કહ્યાં છે? તેઓનાં આવાં મલીન મન છે?” તે બોલ્યો.

અશોકે ગંભીર વદને ટીકા કરી: “આપણા હિંદુ સમાજની કન્યાનાં માઆપો કુલીનશાહી પર મોહી પડે છે એનું આ પરિણામ છે. કમળાશંકર સાથે મોટી બહેનનું લગ્ન કર્યું ત્યારે બાગ્યે જ એની વિદ્વા કે ગુણો જોવામાં આવ્યા હશે.”

ઇંદિરા બોલી: “ના. એજ એક મોટામાં મોટી ગફલત હતી. કમળાશંકર ફક્ત અંગ્રેજી પાંચ ચોપડી બણ્યા પછી નિશાળથી

હી ગયા છે. એમના ગુણ વિષે તો વાત જ કાઢવા જેવી નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે, હમેશાં તે પોતાના માતેલા સાંઠ જેવા દોસ્ત-દારો સાથે ચૌટાચકલામાં ફરતા ફરે છે; અને રખડેલ જીવન માળે છે. અમે કેવળ એના પિતા તરફ જોયું. પૈસાપાત્ર અને આખરદાર માણસ હોવાથી છોકરીને ધાનપાન અને વસ્ત્રાભૂષણ માટે તો અસં-તોષ રહેશે નહિ, આવો વિચાર કરીને, અમે ત્યાં લગ્ન કર્યું. છોકરીએનાં બધાં માળાપ સામાન્ય રીતે આ બાબતો જુએ છે, તેમ અમે ફસાયાં પણ 'સોનું' જોઈ સંગત કરી-કર્મે નીકળ્યું કથીર' એવી આ ગત થઈ છે."

અનંત બોલ્યો: "લગ્ન જેવા ગંભીર વિષયમાં આપણે બહુ જ ઉતાવળે 'મુહૂર્તી' આ'ને બોટી લેવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તેને લીધે જ આવા માઠાં પરિણામ સોસવા પડે છે. અમારા 'જવાલા-મુખી મંડળે' આથી જ પાણી પહેલાં પાળ બાંધી લીધી છે કે વિદ્યાર્થી-જીવનમાં કાંઈ પણ યુવકે પરણવું નહિ. વિદ્યાર્થી-અવ-સ્થામાં લગ્નનો વિચાર સુદ્ધાંત વિદ્યાર્થી કરે નહિ તો વિદ્યોપાર્જનમાં તે વધારે ધ્યાન આપી શકે છે. દરમ્યાન, જેમ જેમ એની ઉંમર મોટી થાય છે તેમ તેમ તેને લગ્નના વિષયમાં અભ્યાસ કરવાની તક મળે છે. એનામાં સંસ્કાર આવે છે. એનામાં જ્ઞાનનો વધારો થવાથી એના ગુણો વડાય છે અને વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી જીવનસંગ્રામમાં કેમ ઝંપલાવવું એનો એને સારો જેવો ખ્યાલ પણ આવી જાય છે. સૌથી વિશેષ લાભ તો તેને એ થાય છે કે-બી. એ. કે એમ. એ. થયા પછી પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહેવાની એનામાં શક્તિ આવે છે. એ સમયે લગ્નનો તે વિચાર કરે તો ચાલી શકે. મારી પોતાની વાત કહું તો હું એવા નિશ્ચય ઉપર આવેલો છું કે-૩૦ વર્ષનો થઈશ ત્યાં સુધી અને કમાવાની શક્તિ મારામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી હું લગ્ન કરવાનો જ નથી."

વજેરામે કહ્યું: “ તમારો મંડળનો નિયમ ઘણો સારો છે પણ કમલાશંકર કે બાળા એ મંડળમાં નથી અને વ્યવહારપણે આપણે શું કરવું એ અમને સમજતું નથી. અશોકની માતાને અશોકમાં અને જ્વાલામુખી મંડળમાં વિશ્વાસ છે. હવે મારે એ કસોટી કરવાની છે કે-તમારું મંડળ અમોને શી રીતે આદતમાંથી ઉગારે છે. ”

અશોકે કહ્યું: “ અમને તમે બોલાવ્યા, એ હીક કંથું છે. મારો એવો મત છે કે, બાલાની સાથે હું અને અનંત, શોભારામને ત્યાં જઈએ અને તેને સીદ્ધા જ પ્રશ્ન પૂછીને બાલાનો સ્વીકાર કરાવીએ. ”

બાલા અત્રે બોલી: “ હું ત્યાં જવાનો મત ધરાવું છું તેથી તમે બન્ને સાથે જરૂર આવીશ. ”

છંદિરાને ચીઠ ચઢી: “ પણ એ લોકો મારી બાલાને કુંભારનાં ઘરનાં હાલ્લાંની પેઠે ગણે છે એ કેમ ભૂલો છો ? ”

અનંતે કહ્યું: “ એ નહીં ચાલે. કમળાશંકરની કાનપદી પકડીને હું એની પાસે ફરીથી લગ્નની સમ્પદીના શ્લોકો બોલાવીશ. બાલાબહેનને સન્માન સાથે તે સ્વીકારે એવી ફરજ પાડીશ. ”

છંદિરા બોલી: “ મને તો એ હવાઈ તરંગ લાગે છે. એ કુદરૂપ પર મને ઘણો જ તિરસ્કાર આવી ગયો છે, તેથી જ બાળાને કાયમ મારે ત્યાં રાખવી એવો જ મારો મત છે. એ પૈસાદાર લોકો છે તો મનેયે ઈશ્વરે ગુજરાન જોગ બે પૈસા આપ્યા છે અને વખત આવ્યે એ લોકોની હોડમાં હું ઉભી રહી શકું તેમ છું. ”

વજેરામે કહ્યું: “ આપણે પૈસાનો ગર્વ કરવો ન જોઈએ. હું તો બધું પીંજણ છોડીને સીદ્ધી વાત માગું છું. લઈ જવી હોય તો

આધાને લઈને જાઓ; તે લોકોને સમજાવો અને શાંતિ સમાધાનથી એમનો સંસારરથ સીધી સડકે ચાલે એવી વ્યવસ્થા કરી લ્યો. કલેશકંકાસ મને પસંદ નથી, ધાંધલ કે વાદવિવાદ ક્યાંથી દીકરીનાં માખાપનું શું જોર ચાલી શકે ! ”

“ કાકા ” અનંત બોલ્યો: “ તમે સ્ત્રી જાતિની શક્તિનું એણું માપ ન આંકો. દીકરીનાં માખાપ એટલે શું કહેવાતા ખાન-દાનોની ઠોકરો ખાવા સર્જાયલાં પ્રાણીઓ, એમ આપ કહેા છો ? આજ તો એવો યુગ આવ્યો છે કે—એક પતિ જો તેની પત્નીને તમારો મારે તો પત્ની અદાલતમાં જઈને તેની સામે રક્ષણ માગી શકે છે. અથવા તો પતિ એક તમારો મારે તો પત્ની તેને જો તમારો મારી શકે છે. ”

“ હં...હં...ભાઈ જ્યાં ત્યાં આવું ગાંડુ ઘેલું બોલીને છોક-રીઓને ચઢાવી મારતો નહીં ! ” વજેરામે કહ્યું: “ એક હિંદુ પત્ની એના પતિને તમારો મારે એ શું આપણી સર્વોત્કૃષ્ટ આર્યસંસ્કૃતિ-નું ભૂષણ છે ? અગ્નિ અને દેવોની સાક્ષીએ એણે તો પતિની આજ્ઞા પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોય છે. પતિ ચાહે તેવો હોય તોપણ પત્નીથી એને ટૂંકાર સરખો ન થઈ શકે. ”

“ કાકા સાહેબ ” અનંત બોલ્યો: “ હવે તમારાં એ જીનનાં પુરાણાં શાસ્ત્રો બદલવાં પડશે. પત્નીએ આજ્ઞા પાળવી અને પતિએ એને રક્ષણતી મૂકવી, એમ શું શાસ્ત્રો કહે છે ? પત્નીની ફરજો સાથે પતિની પણ ફરજો છે. પતિ ત્યારે જ પત્ની ગ્રાસેથી ફર્માજરદારીની આશા રાખી શકે કે જ્યારે તે પોતે સીધો ચાલતો હોય; પત્નીનું માનભંગ કરતો ન હોય અને પત્નીને દરેક રીતે સુખી રાખવા કાશિષ કરતો હોય. જ્યાંસુધી એવું વર્તન તે ન રાખે ત્યાંસુધી પત્ની તેની સામે બંડ ઉઠાવે તો વાજખી જ ગણાવું જોઈએ. ”

ઇંદિરાએ કૈંક ખુશાલીમાં આવી જઇને કહ્યું: “અનંત, તું તો ખરેખરો ‘જ્વાળામુખી’ છે! હું ધારું છું કે, તારા આવા મક્કમ વિચારોને લીધે જ તારું મંડળ ખ્યાતિ પામ્યું છે.”

અનંતે કહ્યું: “અમારાં કામ તો બધાં છોકરવાદ ગણાય. મારી જુડીને પણ અમે તો એકબીજાને ઠેકાણે લાવીએ. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં આવું બધું ચાલી શકે. પણ હું હમેશાં સત્યનો પક્ષ લઉં છું.”

ઇંદિરાએ કહ્યું: “મને લાગે છે કે, અશોક સાથે તું આવ્યો, એ ઠીક જ કયું છે. બાલાને તારી સાથે મોકલવામાં વાંધો નથી. તું કાંઈક પણ તડ ને ફડ કરતો આવીશ એવો વિશ્વાસ મને બેસે છે.”

વજેરામ જેઓ અનંતના વિચારોથી ખિન્ન થયા હતા તેમણે કહ્યું: “ક્યાંક મારામારી કરીને પાછો આવશે, એવી મને તો બીક લાગે છે!”

અશોક બોલ્યો: “તેમ થશે તો યે દોષ તો એ લોકોનો જ પહેલો જ હશે, એની ખાત્રી રાખજો. પિતાજી! અમે ઉડઝુડ વિદ્યા કાંઈ પહેલે જ ધડાકે નહીં અજમાવીએ—પહેલે, ખૂબ સહિષ્ણુતાથી કામ લઇશું. ઘણી જ અગત્ય વિના ધાંધલ નહીં કરી મૂકીએ.”

અનંતે કહ્યું: “હું મારામારીનો પ્રયોગ કરવા માગતો નથી; મારે બેરીકર રહેશે. પણ સ્વમાનનો અને સિદ્ધાંતનો ભંગ નહીં થવા દઉં, એ ચોક્કસ છે.”

આખરે બાલાને લઈને આ બે યુવકો વટપુર જવા ઉપડ્યા. ટ્રેનમાં હિંદુ સમાજની લગ્નવ્યવસ્થા ઉપરની ચર્ચામાં વખત કયાં વીતી ગયો એ જણાયો જ નહિ.

સંધ્યાકાળ, વીતી અને દીવામાં બત્તીઓ સળગી ચારે તેઓ વટપુર સ્ટેશને ઉતર્યાં. શોભારામને ઘેર જવા તેઓ પગપાળદં

જવા લાગ્યાં. થોડેક દૂર તેઓ ચાલ્યાં હશે એવામાં એક ગલીમાંથી કાંઈ અજાણની તીણી ચીસ સંભળાઈ.

“કાણે એ ચીસ પાડી હશે?” બાળાએ પૂછ્યું.

“કાંઈ ધણી એની બેરીને મારતો હશે! એવા તો કેટલાયે રોજાંદા બનાવો આપણા સંસારમાં બન્યા જવાના!” અશોકે કહ્યું: “કદાચ કાલે છાપામાં એ બનાવ છપાશે.”

ગલીમાંથી એ વખતે દોડતા દોડતા એ ત્રણ જણ આવ્યા. એમાંથી એક જણ તો અનંતની સાથે અથડાઈ પડ્યો. બીજા દોડી ગયા. “આંધળો છે કે શું?” અનંતે ત્રાડ નાખીને તેને ધક્કે મારતાં કહ્યું.

એ માણસ અનંતના જખરદસ્ત ધક્કાથી જમીન પર પડી ગયો. થોડી વારે ઉઠતાં ઉઠતાં તે બોલ્યો: “તેમાં ધક્કો શા વાસ્તે મારે છે? તારા બાપનું તો મેં કાંઈ બગાડ્યું નથી ને?” અનંત ક્રોધથી રાતોપીળો થઈ ગયો. અચાનક જ એ માણસનો સ્વર સાંભળીને અને એ માણસનું મોં જોઈને બાલાએ અનંતના કાનમાં ઠાંઠક કહ્યું. એ સાંભળતાં જ અનંત બોલ્યો: “અહો, આપ જ છો કે, કમળાશંકરજી? માફ કરજો, અમે આપને ઓળખ્યા નહિ. આ મારો મિત્ર આપનો સાજો અશોક છે. આ બાલા આપની ધર્મપત્ની છે. આપ આમ ક્યાં ગયા હતા?”

“અહો! શ્રીમાન કમળાશંકરજી! જય વંદન” અશોકે કમળાશંકરને વિવેકભેર નમસ્કાર કરીને કહ્યું: “ડીક થયું કે-રસ્તામાં જ મળી ગયા.”

આ વખતે ગલીમાંથી એક નોકર જેવો જણાતો માણસ હાથમાં લાકડીના એક ટુકડા સાથે ત્યાં આવી લાગ્યો. તેણે

કમળાશંકરનું કાંડું મજબુતાઈથી પકડીને કહ્યું: “આજે આખા દ પકડાયા છે, મિરટર! ચાલો સિદ્ધેસિદ્ધા પ્રોફેસર સાહેબ પાસે અને તમારો હિસાબ આપો—નહિ તો જળરદસ્તીથી ઘસડીને પણ લઈ જઈશ.” તેણે અશોક વગેરે તરફ જોઈને પૂછ્યું: “તમે કોણ છો?”

“શું છે, બાઈ?” અશોકે કહ્યું: “અમે હમણાં જ સ્વામિપુરથી ટ્રેનમાં ઉતરીને આ કમળાશંકરભાઈના ઘર તરફ જતાં હતાં; ત્યાં તો પોતે જ મળી ગયા! શેનો હિસાબ એમને આપવાનો છે?”

“એમનાં કરતૂતનો, મારા સાહેબ.” નોકરે કહ્યું અને બાલાને જોઈને પૂછ્યું:

“આ બહેન કોણ છે?”

“મારી બહેન. કમળાશંકર વેરે જ એને પરણાવી છે.”

“અરુરુરુ! આ નાલાયકની સાથે એનું લગ્ન કયું છે? પણ ચાલો ને, તમે જે મારી સાથે એની મહાન કરણીનો પ્રત્યક્ષ ઇતિહાસ આપને સાંભળવાનો મળશે.”

કમળાશંકર શીકંકાદ્વય પડી ગયો હતો. તે નીચું મ્હોં રાખીને તે માણસની સાથે ગલીમાં પેઠો.

“આપણે નથી જવું.” બાલા બોલી.

અશોક આ સાંભળીને દુઃખી થયો. અનંતે પૂછ્યું: “પણ જવામાં શો વાંધો છે? બહેન, તને તો ભાગ્યે જ કાંઈ ઈર્ષ થવાનો સંભવ છે. અમે જે જીવનજોષ જેવા તારા ભાઈએ તારે પડખે મોજુદ છીએ પછી તને આનાકાની શા માટે હોવી જોઈએ?”

“ભાઈ” દબાયલા પણુ ધીમે સ્વરે બાલા બોલી: “ક્યાંક નાપસંદ બનાવની વાર્તા ત્યાં સાંભળતી પડશે એમ મને લાગે છે ! એ નોકરના બોલવાપરથી હું તો એમ માતું છું કે-કાંઈક સ્ત્રીની બાબતમાં પોતે કાંઈક તુફાન કરી બેઠા હશે. મારે એ બાબતની ચર્ચા મારા કાનથી સાંભળવી ઠીક નહિ. કઈ પત્ની પોતાના પતિનું અપમાન થતું પોતાના કાનથી સાંભળી શકે ? કઈ સ્ત્રીને પતિના સ્વચ્છંદીવેડાની કહાણી સાંભળતાં દુઃખ ન થાય ? રખેને એ સાંભળતાં મારું હૃદય ચીરાઈ જાય ! મારે મને તો એ પાપકથા સાંભળવામાંથી મુક્ત કરો. અશોક, ચાલ મને મારે સાસરે લઈ જા.”

અનંતે તત્કાળ નિર્ણય કરી નાખ્યો. તે બોલ્યો : “ વાહ; અશોક, તું આ દેવી જેવી આપણી બહેનને લઈ જા. હું પ્રેરિસરને ત્યાં જઈ કમળાશંકરની સાથે જ આવીશ. ”

અનંત પ્રેરિસરને ત્યાં જવા ગલીમાં પેડો. ભાઈબહેન રાજ-માર્ગે જવા લાગ્યાં. “ મોટી બહેન ! ” ગદ્ગદ કંઠે અશોક બોલ્યો: “ અનંત ખરું બોલી ચૂક્યો છે. તું એક દેવીનો અવતાર છે. તારું નામ માત્ર બાલા જ નહિ પણ ‘ દેવબાલા ’ હોવું જોઈએ. કમળાશંકરનાં પાપકર્મની કથા જ પ્રેરિસરને ત્યાં કહેવાશે એમ મને લાગે છે. કદાચ પ્રેરિસર એને નસિહત કરાવશે. પણ તું એક સહિષ્ણુ આર્યકન્યાની પેઠે આપણાં સ્મૃતિશાસ્ત્રોને વફાદાર રહેનારી એક રત્નમાળા સમી યુવતી અને તારો આ હતભાગી કુકર્મી પતિ, એ બેનો સંજોગ કાણુ જાણે ક્યાંએ પૂર્વજન્મનાં પાપથી થયો હશે એ મને સમજતું નથી ! ”

“ મારા મારે તારો બળાપો નકામો છે, ભાઈ ! ” બાળા બોલી : “ હિંદુ સમાજમાં તું ઘેર ઘેર જઈને જોઈ આવીશ તો જણાશે કે મારા જેવી કેટલીએ રાંકડી બાળાઓનું જીવન જ આમ વીતવા સર્જાયું છે. આથી જ જ્યારે અધે દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખ જ

છે ત્યારે મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે, હિમ્મત રાખીને દુઃખ સહન કરવું. એકનિષ્ઠ આર્થપત્ની તરીકેની મારી ફરજ મારે ન જ ચૂકવી—પછી ચાહે તો પતિદેવ અવગુણોની ખાણરૂપ હોય ! ”

અશોકે નિસાસો નાંખ્યો અને બન્ને જણ ચૂપચાપ ચાલવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૧૦

પંથભૂલ્યો પતિદેવ

પ્રોફેસર પિયૂષકાંત વટપુરની કોલેજમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર હતા. એમની પુત્રી મેટ્રોકમાં ભણતી હતી. તે હંમેશા સાયંકાળે ઇંગ્લિશના એક ખાનગી ક્લાસમાં ભણવા જતી, એટલે શાળામાંથી છુટ્યા પછી રહેજ એ વચ્ચે ગાલ હા કે ટ ને શુમારે ઘેર આવતી. એને લેવા ઘણુંખરૂં પ્રોફેસરની મોટર જતી. આજ મોટર બગડી હતી એટલે ગાર્ડવર તે લઈ જઈ શકેલો નહીં. પ્રભા આથી પગે ચાલીને ઘેર જતી હતી. પ્રોફેસરને ઘેર પહોંચવા માટે સરિયામ રસ્તામાંથી એક ગલીમાં ઘઈને જવું પડતું હતું. રોજ એ મુજબ પ્રભાની મોટર જતી અથવા તો કોઈવાર પ્રભા ચાલીને પણ જતી. આજે એ મુજબ તે જતી હતી ત્યાં કેટલાક જીવાનીઆઓએ તેની સતામણી કરવા માંડી. એમાં કમળાશંકર અગ્રેસર હતો. આ છોકરાઓ રોજ આ ગલીમાં સાંજે એકઠા થતા. પ્રોફેસરનો નોકર પણ તેઓને રોજ જોતો હતો. એમનાં પુદાન અને તેમના અટકચાળાવેડાથી તે માહિત હતો. આજ યોગાનુયોગ એવો બન્યો કે, મોટર ગઈ ન હોવાથી પ્રભા ચાલીને આવનાર હોવાથી નોકરને રહેજ ચિંતા ઉપજી કે, રખેને બદમાશ છોકરાઓ

પ્રમાને સતાવશે એટલે પ્રમાને સહીસલામતીથી ઘેર લાવવા તે ધર-
માંથી બહાર નીકળીને ગલીમાં પ્રવેશ કરતો હતો ત્યાં પ્રમાની
આસપાસ તેણે આ છોકરાઓનું ટોળું વીંટળાઈ વળેલું જોયું.
એના હાથમાં લાકડી હતી. એ તો તે વીંઝતો વીંઝતો આ છોકરા-
ઓના ટોળા આગળ આવવા લાગ્યો. એ જ વખતે પ્રમાએ તીણી-
જૂમ પાડી અને તુફાનીઓ નાસવા લાગ્યા. એમાંના એ ત્રણ જણને
નોકરે ખૂબ ફટકાર્યા. લાકડી તેથી ભાંગી ગઈ પણ તેમ છતાં
જેઓને ફટકાર્યા હતા તેમાં કમળાશંકર નહોતો. એટલે નોકર લાક-
ડીને એક ટુકડો હાથમાં લઈને તેઓની પાછળ દોડ્યો. કમળાશંકરને
અનંત સાથે બોલાબોલી થતી હતી તે વખતે તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો
અને તેને ટાંણા મારીને પ્રેફેસર પાસે લઈ ગયો.

“તમે આટામીલવાળા શોભારાગભાઈના ચીરંજીવી થાવ કે ?
તમારા પિતાએ તમને આવાં તુફાની વર્તન કરવા આજ્ઞા આપી છે.
કે ? તમે કઈ નિશાળમાં બણો છો ?” પ્રેફેસરે ગંભીર પણ મક્કમ
પ્રશ્નોવડે કમળાશંકરને ઉધડો લેવા માંડ્યો.

“જી, મારી ભૂલ થઈ હોયથી હું આવાં કામમાં કદાપિ ભાગ
નહિ લઉં.”

“તમારી ભવિષ્યની ચાલચલગતની એ જામીનગીરી હું
સ્વીકારી લઉં છું. પણ જે કસુર થઈ ગઈ છે તેનું શું ? મારી
પુત્રી પ્રમાએ કદી તમો સામે આંખ ઉઠાવીને જોયું નથી. તે
રોજની પેઠે બણીને ઘેર આવતી હતી અને તમોએ તેમજ તમારા
ઠાળાના મિત્રોએ તેને ઘેરીને સતાવવા માંડી. આ તમારો દોષ
માફ ન થઈ શકે તેવો છે.”

“રોજ આ લક્ષ્મીઓ ગલીમાં એકઠા થઈને બેસતા
અને ગલીમાંથી જતી આવતી કુલીન માળાપત્ની કન્યાઓની

કે વહુવારોની મસ્કરીઓ કરતા એ હું જોતો હતો. ” તોકરે અને ટાપશી પૂરી અને ઉમેર્યું: “મારી પ્રભાજહેનની કાંઈક પણ છેડતી કરે તો આજ તો એમને ઠપકારવા એવો મેં નિર્ણય કર્યો હતો.”

“પણ એવી રીતે કાયદો હાથમાં લેવામાં તેં જે ઠીક નથી કર્યું, રામજી” પ્રોફેસરે કહ્યું.

“બાપજી, એમાં કાંઈ ઠીકઅઠીકનો વિચાર ન થાય.” રામજી બોલ્યો: “અમારાં ગામડાં તો જૈરાં સામે આંગળી ચીંધનારાઓને મારી મારીને અમે અધમુઆ કરી નાંખીએ. બસે અમે ‘બુહા’ લોકો રહ્યા; પણ આવા શહેરી લક્ષ્મીઓ કરતાં ધરમ અને નીતિના ખ્યાલો અમારામાં વધારે હોય છે. શેઠ સાહેબ, મારી માજહેનની મસ્કરી કરે એ જેમ હું સાંખી ન રહું તેમ મારી પ્રભાજહેનની મસ્કરી જે ન જ સાંખું. આના બે દોસ્તોનાં હાડકાં જ મેં તો ખોખરાં કરી નાંખ્યાં છે અને આ સગ્ગત માઆપનો દીકરો હોવાથી જ આપની પાસે લાવ્યો છું. અધૂરામાં પૂરું એની જ જૈરીના એને રસ્તામાં મેળાપ થઈ ગયો’તો, શેઠ સાહેબ.”

“યુવક, તમારાં માનવંત પત્ની પણ શું તમારી સાથે હતાં?” પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

“એમ નહિ, શેઠ સાહેબ.” રામજી બોલ્યો. “આ પહેલવાન જેવા ભાઈને પૂછો. એ બધું કહેશે.” તોકરે અનંત તરફ આંગળી ચીંધી ઉમેર્યું: “એમણે આને ધક્કો માર્યો એટલે ગળીઅલ બળહતી જેમ આ તો જમીન પર પટકાઈ જ પડ્યો’તો!”

પ્રોફેસરે અનંત સામે જોયું એટલે અનંતે નમસ્કાર કરીને ચોતાની તવારિખ-ઢહી-પોતાનું આ શહેરમાં આવવાનું પ્રયોજન કહ્યું.

પ્રભા ક્યારની આ તેજસ્વી જુવાનની વાત એક ચિત્તે સાંભળી રહી હતી. તે તરત જ બોલી : “ એક બાળલગ્ન અટકાવનાર યુવક નામે અનંત વિશે મેં ‘તણખા’ પત્રમાં વાંચ્યું હતું તે જ આપ કે ? ”

“ એ જ આ તાબેદાર. અમારા ‘જવાળામુખીમંડળ’ નો એ નિયમ છે કે—વિદ્યાર્થી જીવનમાં લગ્ન કરવાં નહીં. અમારા એક સભાસદે એ નિયમનો ભંગ કરવા માગ્યો. મેં હેડમાસ્તરની મદદથી એની ઉમરનું સર્ટીફિકેટ મેળવ્યું અને કાયદાનો આશ્રય લઈ લગ્ન અટકાવ્યાં. ”

“ હં...હં...મને એક બીજી વાત યાદ આવી. ” પ્રોફેસરે કહ્યું : “ મારા કલકત્તાવાળા એક મિત્ર શ્રીમાન શ્રીવદન મહેતાએ ‘રેટસમેન’માં અનંત નામના પોતાના પુત્રને નાફરમાની બદલ વારસા-હક્ક ખાતલ કરવાની જાહેરાત આપી હતી. એ તમે કે બીજા કાણ ? ”

“ એ પણ હું જ. ”

“ તમે શ્રીવદનભાઈના પુત્ર થાવ ? તમે એવી શી નાફરમાની કરી હતી ? ભણરા ના પાડી હશે ! ”

“ ના જી. ભણરા માટે તો હું ઘણો જ દિસુક છું પણ મારા પિતાજીએ આ મોગલાઈ સોટા બહાર પાડીને મારાં જ્ઞાનમંદિરનાં દ્વાર બંધ કરવા માગ્યાં છે. ”

“ એનું કારણ શું ? ” પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

“ એ જ કે જે કન્યાનું લગ્ન બંધ રહ્યું તેના પિતાની માફી માગી આવવા મેં ના પાડી. તે કન્યા સાથે પિતાજીએ મને જખર-જસ્તીથી લગ્ન કરવા ફરમાવ્યું. તેનીયે મેં ના પાડી દીધી. ”

“ સમજ્યો. ” પ્રોફેસર થોડોક વખત ચૂપ રહ્યો.

પ્રભા બોલી : “ તમારા પિતાજીએ જખરજસ્તીથી તમારું લગ્ન

કરવા માગ્યું એ તો ગેરવાજખી જ ગણાય. તમે ના પાડી એ નીક જ ક્યું.”

“હું એની જગ્યાએ હોઉં તો શું કરું, એ તું કહી શકે છે, પુત્રી ? ” પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

“શું કરો ? ” પ્રભાએ સવાલ કર્યો.

“કોઈ સારા માણસ મારફત મારા પિતાના એ નાદીરશાહી ફરમાન સામે લાંબું બચાવનામું રજુ કરું. હું પેતે તો ચૂપ જ રહું. એ સારો માણસ એમના પિતાની ભૂલ બાંહે અને વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યવાદનો વિજય કરાવીને ફરમાન પાછું ખેંચાવી લે, એવો પ્રયત્ન કરું ”

“ત્યારે તો, પિતાજી, એ કામ હવે તમારે કરવું રહ્યું. તમે અનંતરાયના લવાદ. તમારે અને તેમના પિતાને મિત્ર તરીકે પરિચય છે, એટલે તમે આ કામ સહેલાઈથી કરી શકશો. ”

પ્રોફેસર થોડોક વખત ચૂપ રહ્યો. અનંત અને પ્રભા ઘડી-ભર એક બીજા તરફ જોઈ રહ્યાં. આખરે પ્રોફેસર બોલ્યો : “ મિ. અનંત, તમે બણવા માગો છો ને ? ”

“હું તો ઇંગ્લાંડ જઈને પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો છેડો આવે ત્યાં સુધી બણવા રાજી છું. ”

પ્રોફેસરે સ્મિત કર્યું. “જ્ઞાનનો છેડો હોતો જ નથી. માણસ-તું જીવન પૂરું થાય તો પણ જ્ઞાનનો મહાસાગર ઉલ્લેચવો અધૂરો જ રહી જાય. પણ જેટલું અને તેટલું જ્ઞાન માણસે લેવું જ જોઈએ. જ્ઞાનને અભાવે જ માણસો ગુન્હાખોરી તરફ વળે છે. હં... તમે બાઈ ક્યાં સુધી બણ્યા છો ? ” છેલ્લો પ્રશ્ન એણે કમળાશંકરને ઉદ્દેશીને પૂછ્યો.

વતા. અને નિશાયરની પેઠે રખડેલ જીવન ગુજારે છે ! અમારી એ જ્ઞાતિને અને સમસ્ત બ્રાહ્મણવર્ગને એ કલંક રૂપ જ છે.”

“બોલો, બાધ, હું શું કરું ?” કમળાશંકરને ચૂપ ઉભેલો જોઈને પ્રેક્ષકે સીધો સવાલ કર્યો.

“હું શરમિંદો બન્યો છું. ભવિષ્યમાં આવું નહિ કરું.” કમળાશંકરે નીચું જોઈને જવાબ આપ્યો.

“ લખી આપો. ” અનંતે કહ્યું.

“ બેશક, ભવિષ્ય માટે તો એમણે આપેલી આ ખાત્રીનું લખાણ એમને કરવું પડશે પણ હું તો બનેલા બનાવ વિષે કહું છું. એ ગુન્હો હતો. ગુન્હાની સજા થવી જ જોઈએ. ”

“ શેઠ સાહેબ, પોલિસને બોલાવી આવું ? ” રામજીએ પૂછ્યું.

“ હું ધારું છું કે એ સિવાય છૂટકો નથી. ” પ્રેક્ષકે ખુરશીમાંથી ઉઠતાં ઉઠતાં કહ્યું. કમળાશંકર એકદમ તેને પગે પડ્યો અને બોલ્યો : “ માફ કરો સાહેબ. મને પોલિસને સ્વામીન ના કરશો. મારા પિતાજી જાણુશે તો મારી કમખખતી થશે. મારા જોળખીતાએ જ્ઞાતિયધુએ જાણુશે તો મારી કળેતી થશે. ”

“ હું એમાં કંઈજ દયા બતાવી શકું તેમ નથી. કાયદો જે કરે તે ખરું. હું જંગલી જાતિનો હોત તો મેં કદાચ આ બદલ તમારું ખૂન કરી જંગલમાં તમારી લાશ દાટી દીધી હોત ! હું કાળો હોત, પઠાણ હોત તો મેં તમને રસ્તા વચ્ચે જ વાઢી નાંખ્યા હોત ! ઈશ્વરનો આભાર માનો કે, હું અભણ નથી—જ્ઞાનચક્ર વડે મેં વિવેક મર્યાદા, શિષ્ટતા અને સંસ્કારોની પ્રાપ્તિ કરી છે. એથી જ આ યુગની રીતે હું કાયદાની અદાલતનો આશ્રય લઉં છું. ”

“ બહેન, પ્રમા બહેન, તમારા પિતાજીને સમજાવો. હું તમારી માશી માગું છું. તમે મારી જન્મદાતા માતા તુલ્ય છો. તમે મારાં પૂજ્ય બહેન છો. હું કદાપિ હવેથી તમારી તરફ બાનભૂલો નહીં બનું. ” પોતાની ટોપી ઉતારીને કમળાશંકર પ્રભાના ચરણ આગળ નમન ઉપર નમન કરવા લાગ્યો.

અનંત અને પ્રોફેસરની આંખ મળી. પ્રોફેસર અને રામજીની આંખ મળી. પ્રમા, નાદાન કમળાશંકર તરફ ઘૂણારૂપક ભાવે જોઈ રહી હતી.

અનંત બોલ્યો: “ જો આત્યારે આ યુવાનની પત્ની અહીં હાજર હોત તો ! ”

કમળાશંકર દયામણું મ્હોં કરીને એના સામે જોઈ રહ્યો.

“ પુત્રી, તારો શો અભિપ્રાય છે ? ” પ્રોફેસરે પ્રમાને પૂછ્યું.

“ એમની પાસેથી માશીપત્ર લખાવી લેવું અને એઓ જ્યારે કરગરે છે ત્યારે અદાક્તે જમને એમના કુટુંબમાં કે સમાજમાં એમની ફજેતી ન કરાવવી. ”

“હું માશીપત્ર લખી આપવા તૈયાર છું.” કમળાશંકર બોલ્યો.

“મારો એક તંત્રી-મિત્ર તે છાપવા પણ તૈયાર થશે.” અનંતે મમરો મૂક્યો.

“ના, ના, ભાઈ સાહેબ, એવું ના કરશો. હું તમારી ‘માય’ છું. મને તમે બધાંયે શરમિન્દો બનાવ્યો છે. હું આજથી ખૂબ પાઠ શીખ્યો છું. હવે કાંઈ વાર આવું નહિ કરું.”

“અને તમારી પત્ની બાલા જોને અમે તમારે ઘેર મૂકવા આવ્યા છીએ તેનો સ્વીકાર કરશો ? ”

કમળાશંકર ચૂપ રહ્યો. પ્રભાએ કહ્યું: “જરાળ આપો?”

પ્રોફેસરે કહ્યું: “માફીપત્રમાં આ કબુલાત પણ લખવી જોઈએ. જો આ જુવાન ના પાડતા હોય તો રામજીને હું પોલિસને બોલાવવા કહી દઉં છું.”

આખરે કમળાશંકરને બોલાના સ્વીકારની શરત પણ કરવી પડી. પ્રોફેસરે માફીપત્ર લખાવ્યું તેમ તેણે લખી આપ્યું.

“તમે જ્યાં સુધી સારે માર્ગે ચાલશો ત્યાં સુધી આ માફીપત્ર મારી તિજોરીમાં જ રહેશે. જરાક અવળે રાહે ચઢ્યા કે, એ બહાર નીકળશે અને અનંતરાયના તંત્રી-મિત્રના ટેમ્પલ પર જઈને પડશે, સમજ્યા? હવે તમે જઈ શકો છો.”

“હું પણ જઈ છું. પ્રોફેસર સાહેબ” અનંતે કહ્યું:

“ના. તમે તો મારા મિત્રના પુત્ર; એટલે આજ મારા મહેમાન છો. પ્રભા જ, ભોજનની તૈયારી કર.”

“પણ મારે બાલાબહેન—”

“બાલા બહેનનો સ્વીકાર હવે થઈ ચૂક્યો સમજવો. સવારે આપણે સહુ આ શ્રીમાનને ત્યાં જઈશું. મિ. કમળાશંકર, અમે સવારે આઠ વાગે આવીશું. આપના પિતાને મારા નમસ્તે કહેજો. અને તમારાં પત્ની તથા તેમના ભાઈ અશોકને અત્યારે જતાં વેંત ખખર આપી દેજો કે, અનંતરાય અહીં રોકાયા છે.”

“વાર જી.” ગરીબ ગાય જેવો બનીને કમળાશંકર ત્યાંથી જતો રહ્યો.

પ્રોફેસરે એ રાત્રે અનંત સાથે વણા પ્રશ્નોમાં ચર્ચા કરી. પ્રભાએ પણ તેમાં ભાગ લીધો. પ્રોફેસરે શ્રીવદન મહેતા ઉપર પત્ર

આખી નાંખ્યો. રાત્રે લગભગ એ વાગે જ્યારે સુત્રા જવા માટે આ સૌ છુટાં પડ્યાં ત્યારે પ્રભા અનંતની પૂંઠ દેખાતા સુધી અનિમિષ નયને તેના તરફ જોઈ રહી હતી.

પ્રકરણ ૧૧

સમાજના નવા ઇતિહાસની વાંચના.

એ આખી રાત અનંતને ઉંઘ આવી નહિ. પ્રોફેસર સાથેની વાતોએ એને વિચાર ચંક્રમણે ચઢાવી દીધો. જ્ઞાનગંગામાંથી ન્હાઈને જાણે પોતે બહાર આવ્યો હોય અને એના પવિત્ર જળના સ્પર્શ માત્રથી જાણે એના બદનમાં રકુતિ ફેલાઈ ગઈ હોય એમ એને લાગ્યું હતું. એટલા બધા વિષયો ઉપર પ્રોફેસરે પોતાના વિચારો દર્શાવીને એના મગજમાં નવી પ્રેરણાઓ બરી દીધી હતી કે-હવે પછીના જીવનકાર્યની ભરચક માર્ગરેખા, એ દોરી શક્યો.

પ્રોફેસરે જગતના કુલબ્રાગમાંથી ઇતિહાસને લગતાં અનેક દૃષ્ટાંતો વીણી વીણીને અનંત આગળ રજૂ કર્યાં હતાં. જેન ઓફ આર્કથી માંડીને આ દેશનાં આજ સુધીનાં સિદ્ધાંતને ખાતર ક્રાંતિનાં અનેક દૃષ્ટાંતો ટાંકીને પ્રોફેસરે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું કે-જગતમાં તેજ અમર રહી જાય છે; જે આત્મબળથી જનહિત સાધવા કાશિષ કરતાં દુઃખ અને પાતનાઓ સહન કરે છે; જે ‘અમુક રહિતશદ્ધ છે માટે જ સરસ છે એમ નહિ માનતાં બુદ્ધિ થું કહે છે અને ન્યાયને માર્ગે થું થવું જોઈએ તેનો’ વિવેકવિનિમય કરીને, આગળ ને આગળ ધસ્યો જાય છે. પ્રોફેસરે મહત્વનો માર્ગ એ બતાવ્યો હતો કે-થું સમાજ કે થું ધર્મ, થું મંડળ કે થું કુટુંબ,

સર્વ ક્ષેત્રમાં જ્યારે મોગલાર્થ વધી ગઈ હોય અને ધૂનને ચોંગે મનસ્વી રીતે કાર્યો થતાં હોય ત્યારે એ જોહુકમીની સત્તા તોડવા માટે ઝૂઝ્યા સિવાય ચાલે જ નહિ. એ કાર્ય યુવાનોએ જ કરવું રહ્યું. ચીનના વિદ્યાર્થીઓની જગૃતિ અને સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહમાં રાષ્ટ્ર પક્ષની બાળાઓની જગૃતિ એ જગતની વિદ્યાર્થી-આલમને અને સ્ત્રી-શક્તિને પોકારી પોકારીને સંદેશો આપ્યો છે કે-જો તમારાં દુઃખ ફેડવાં હોય તો તમે આત્મશક્તિથી તેની સામે થાઓ; તમે એક થાઓ; તમે દૃઢ થાઓ અને કાર્યની રૂપરેખા દોરીને તે માટે મરી ફીટવાની તમના રાખો.

ગ્રાફિસરની આ પ્રેરણા ઉપરથી અનંતને ‘ જવાહરમુખી મંડળ’ના સભ્યોની સંખ્યા વધારવાની જરૂર લાગી. અત્યારે તેમાં ૪૯ વિદ્યાર્થીઓ હતા. મૂળ ૫૦માંથી અક્ષયને રદ કરવામાં આવ્યાથી એટલી સંખ્યા થઈ હતી. એ દરેક જણ પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ હતો કે- કુશલિઓ ટાળવાના પ્રાથમિક ઉપાય તરીકે વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં લગ્ન ના જ કરવું. એવા હજી બીજા વધુ ૫૦ મળી રહે અને તે પછી જવાહરમુખી મંડળના ઉદ્દેશોમાં હિંદુ સમાજના કુશલિ-નાશક કર્તવ્યો કરવાનો કાર્યક્રમ ચોજવામાં આવે તો હિંદુ સમાજનો નવો જ ઇતિહાસ સુવર્ણપૃષ્ઠથી લખાય.

આ વિચારોને અંગે ઘણીક કુશલિઓ તરફ તેના વિચારો વળ્યા અને તે દરેકને દૂર કરવા માટે કેવાં કાર્ય જરૂરી છે તેની અનેકવિધ ચોજનાઓ તેણે ઘડી કાઢી.

સગભગ પાંચ વાગ્યાને સુમારે બારીમાંથી આવતી પવનની મંદ મંદ લહેરોમાં તેની આંખ મળી ગઈ.

બીજે દિવસે સવારે ૮ વાગે તે જગૃત થયો. ગ્રાફિસર પોતાની પુત્રી અને અનંત સહિત જ્યારે શોભારામને ત્યાં ગયા, એમને માન-

ભેર આવકાર આપવામાં આવ્યો; અને શોભારામને તેમ જ તેની પત્ની બન્ને જણે વાતચીત એવી તો મીઠી મધુરી વાણીથી કરવા માંડી કે, અતંત અને અશોક બન્ને જણ એ સાંભળીને છક્ક થઈ ગયા.

એજ આ શોભારામ તથા તેની પત્ની હતાં કે જેમણે વજે-રામના મિત્રને બાલા સંબંધમાં કઠોરતા અને બેપરવાઈ બતાવ્યાં હતા. શું હાથીના ચાવવાના દાંતની માફક એ એક જાતના દાંત હતા ? આજ એજ દંપતીએ બાલા માટે મમતાભર્યાં અને ગુણુ-દર્શક વેણ કાઢવા માંડ્યા હતાં ! શું હાથીના બતાવવાના દાંતની માફક એ બીજી જાતના દાંત હતા ?

તેઓની વાતચીત ચાલતી હતી તે દરમ્યાન બાલા ચ્હાના બાલા લાવી, એટલે સાસુજીએ કહ્યું : “ અહો ! વહુ કેટલી બધી ચાલાક અને સમજદાર છે ? મેં તો એને કહ્યુંયે નહોતું કે, ચ્હા બનાવજો પણ માનવંત મહેમાનો આવે ત્યારે મહેમાનગત કરવાની સમજ પોતાની મેળે જ વાપરીને એણે તો અમારું માન વધાર્યું. ઇશ્વરે આતું રત્ન મારા કમળ માટે આપ્યું એ અમારા પૂર્વજોના પુન્યના પ્રતાપ જ હશે.”

શોભારામે કહ્યું : “ પ્રોફેસર સાહેબ, માનવધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે— યત્રનાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા. એ મુજબ એને અમારે ત્યાં કશી જ દૂભવણી ન થાય, એની અમે કાળજી રાખીશું.”

પ્રોફેસરે એક ખાસ ઉદ્દેશથી શોભારામની મુલાકાત લીધી હતી. એટલે કમળાશંકરના પ્રસંગ વિષે કે બાલા વિષે તેમણે કંઈ જ ન કહેતાં પોતાનો મુદ્દો છેડ્યો : “ આપની પાસે હું એટલા કારણસર આવ્યો છું કે— કમળાશંકરને આપ વિદ્યાબ્યાસ કરાવો. એની ઉંમર જોતાં એ શાળામાં તો ન જઈ શકે પણ કંઈ શિક્ષકને ઘેર રોકીને આ કાર્ય આપ કરી શકો.”

“ હું તો એને ભણાવવા માટે કહો તેટલા શિક્ષકો રોકું, પણ એનું ભણવામાં ચિત્ત જ ક્યાં છે ? ”

“ આપ કોઈ પણ ઉપાયે તેનું ચિત્ત તેમાં ચોંટાડો. સમજ્યા ? અમારી કોલેજમાં કેટલાક ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. તેઓને શી વગેરેની મદદની જરૂરીયાત રહે છે. એમને એમ દાન તરીકે નહીં પણ તમારા પુત્રને તેઓ ભણાવે અને તમે તેમને મહેનતાણું આપો, એમ ન બની શકે ? ”

“ કમળ ભણે તો હું એ વ્યવસ્થા કરવા તૈયાર છું. ”

“ એને બોલાવીને પૂછો ”

કમળાશંકરને બોલાવવામાં આવ્યો. પ્રોફેસરે તેને પૂછ્યું કે :
“ તું ભણવા રાજી છે ? ”

ગમરાતના પ્રસંગથી દબાયલા કમળાશંકરને ન છૂટકે હા પાડવી પડી.

“ ડીક. ત્યારે મોકલજો એ વિદ્યાર્થી-શિક્ષકને. કેટલા છે ? ”

“ ત્રણ જણ. તેઓને દરેકને આપ માસિક રૂ. ૧૫ લેખે મહેનતાણું આપી શકશોને ? ”

શોભારામ સહેજ વિચારમાં પડ્યા. ત્યાં તેની પત્ની બોલી :
“ એ કોઈ વધારે રકમ નથી. આપ જેવા વિદ્વાન પુરુષ જે કહો તે અમારે માન્ય કરવું જ જોઈએ. ”

“ સૂર્ય પશ્ચિમમાં ડૂબ્યો કે શું ? ” અનંત મનમાં જ બોલ્યો.
આ રીતે આ આખોયે મુલાકાત-પ્રસંગ શુભ વાતાવરણમાં જ વીત્યો. પ્રોફેસર આનંદિત થઈને પોતાને ઘેર ગયા.

અશોક અને અનંતને આ પછી કોઈ જ ટીકા કરવાનું કારણ રહ્યું ન હતું. તેઓ બન્ને જણે બાહ્યને મળીને જાણ્યું કે-સામુજીએ

સતે તો તેને અન્નણી ગણી હતી પણ આજ પ્રાતઃ કાળથી આવ-
કારથી જ શરૂઆત કરી છે અને એમ લાગે છે કે હવેથી તેઓ
પોતાની કડવાશનો પરચો ફરીથી પાછો બતાવશે નહિ.

અશોક અને અનંત શ્યામપુર પાછા ફર્યા. વજેરામને અને
છદિરાને અનંતે કમળાશંકરનો લાંછિત ચેષ્ટા સંબંધી કથું જ
નહિ કહેવા અશોકને મનાઈ કરી હતી. તે મુજબ તેણે એ વિષે
કાંઈ કહ્યું નહિ અને બાલાનાં સાસુ-સસરાને અને પતિને સમજાવીને
મિઠાશનું વાતાવરણ ઉપજાવી આવ્યાનું કહ્યું. વજેરામને તથા છદિ-
રાને આનંદ થયો.

ત્રીજો દિન તેઓ વિહંગપુરમાં છાત્રાલયમાં પહોંચ્યા ત્યાં
કવિ કાન્તે ખજર આપી કે-જીવરામ એકવાર ફરીથી અહીં
આવી ગયા છે. એમની પુત્રી કાંતાનું વાગ્દાન વિશ્વનાથ
નામના એક મીલ કારકુન સાથે કર્યું છે એમ કહી ગયા છે.
લગ્ન આઠેક દિવસ બાદ છે એનો આગલ્યો દિવસ રવિવાર આવે
છે. સોમવારે તહેવારની રજા છે. જીવરામનો ખાસ આગ્રહ હતો કે,
આપણે તેમને ત્યાં એ પ્રસંગે જવું. મેં હા પાડી દીધેલી છે.

“ વાહ; પણ મીલકારકુનનું વય તે પૂંજી જોયું હતું ને ? ”

“ હા ૨૨ વર્ષનું છે. એનો પિતા પૈસાદાર છે. પણ છોકરો
ઘેર બેસી રહે તો આજસુ બની જાય તે કારણે નોકરી કરાવે છે. ”

“ ત્યારે તો ‘ જ્વાલામુખી મંડળ ’ ને આ લગ્નમાં વિદ્ધ
નાંખવાની જરૂર ઉભી થશે નહીં. ઠીક થયું કે-ખિચારાની એક
કન્યા ઠેકાણે પડી ”

આઠ દિવસ બાદ ત્રિપુટી જ્યારે જીવરામને ગામ ગઈ ત્યારે
તેણે તેઓને આવકાર આપ્યો અને વિશ્વનાથ તથા તેના પિતા સાથે
તેમનો પરિચય કરાવ્યો. લગ્નનો એ આગલ્યો દિવસ હતો. વિશ્વના-

થતું શરીર જોતાં અનંત ચોંકી હડ્યો. તે નયું હાડપિંજર જેવું શરીર હતું રખેને એને કોઈ અસાધ્ય રોગ હોય, એમ તેને જોતાં સહમા કોઈને શક ઉપજે. ૨૨ વર્ષનો જુવાન તે હૃષ્ટપુષ્ટ અને પૃથ્વીને ધમધમાવી નાંખનારો હોય પણ વિશ્વનાથમાં એવું કશું જ દેખાતું ન હતું. અવાર નવાર તે ઉધરસ ખાયા કરતો હતો; અને વાતચીત કરતાંયે તેને જોર પડતું હતું. તે ધીમા સ્વરે બોલતો હતો.

જીવરામે આવા વરરાજા કેમ પસંદ કર્યા એની સમજ અનંતને અને તેના મિત્રોને પડી નહીં. અનંતને દુઃખ થયું કે—કાંતા અને વિશ્વનાથનું જોડું અસમાન છે. આવાં લગ્ન શું ન અટકાવવાં જોઈએ ? અનંતે આ પ્રશ્ન પોતાના મિત્રોને પૂછ્યો. એટલે કવિએ કહ્યું: “ ખમરદાર, અહીં કાંઈ ગરમડ કરી તો ! આપણા મંડળના નિયમ વિરુદ્ધ આમાં કાંઈ થયું નથી. ”

“ પણ કાન્ત, એક કસાઈ જ્યારે રસ્તામાંથી એક ગાયને દોરી જતો હોય છે ત્યારે આપણા લોકો તેના હાથમાંથી છોડાવવા કેવી મહેનત કરે છે ? એમ જ વજેરામે આ રોગી જેવો જણાતો પતિ, કાંતા રૂપી ગાયને માથે માર્યો છે, એ કસાઈ જેવું કૃત્ય નહીં તો બીજું છે શું ? પસંદગી તો લાયકની કરવી જોઈતી હતી ? હું તો આ સંબંધમાં તેમને અને વરના પિતાને ઉભયને પ્રશ્નો પૂછવા ધારું છું ”

“ તું શું પૂછીશ ? ”

“ ચાલ મારી સાથે. જે પૂછું તે સાંભળજે ”

“ એક શરત : ત્રિવેકપુર:સર પ્રશ્નો પૂછાવાં જોઈશે. ”

અનંત કબૂલ થયો. તેઓ જીવરામને મળ્યા. અનંતે પૂછ્યું: “ આ વરરાજા શરીરે આવા કેમ છે ? ”

“ એમના કુળમાં બધાંયે એવાં છે. કાંતાનો સસરો કે સાસુ કાંઈ હૃદયપુષ્ટ નથી. વરનો કાકો પણ એવો જ એકવડી કાઠીનો છે ? ”

“ એની તબિયત સંબંધી તમે ડાકટરી તપાસ કરાવી છે ? ”

“ એમ તે કાંઈ આપણાથી થાય, મહેરબાન ? એવું સૂચવીએ તો વહેવાળજીને માહું લાગે. ”

“ પણ ધારો કે એને કાંઈ રોગ હશે તો ? ”

“ રોગ તો નથી જ. વિશ્વનાથના પિતા આનંદરામે એ વિષે તો મને ખાત્રી આપી છે. ”

“ પણ માઈ દિલ માનતું નથી. તમે કેમ કહાવર બાંધાનો તંદુરસ્ત જીવાન કેમ પસંદ ના કર્યો ? ”

“ અરે ભાઈ, એવા મળે છે જ ક્યાં ? મેં ખૂબ ડેકાણે તપાસ કરીને આખરે આ જમાઈરાજ શોધી કાઢ્યા છે. આપ પૈસે ટકે સુખી છે. છોકરાએ નોકરી કરવી જોઈએ અને બેઠાખાઉ બનવું ન જોઈએ તેટલા ખાતર જ એને નોકરી કરાવે છે. એટલે મેં આ પસંદગી ઠીક ગણી છે ”

“ પણ કાંતાની તંદુરસ્તી અને વિશ્વનાથની તંદુરસ્તીની તમે કદી સરખામણી કરી છે ? ”

“ ભઈ, એ તો જે નસિબમાં હોય તે મળે ! બધુંએ બરાબર જ જોવા બેસીએ અને ‘ હા, ના ’ કરીએ તો આવું ચે રત્ન જતું રહે ! ”

જીવરામના જવાબોથી ત્રણે જણ નારાજ થયા.

“ જીવરામને મન આ કાબૂમાળી જેવા રોગી જમાઈરાજ ‘ રત્ન ’ રૂપ છે ! ” અનંતે કહ્યું.

ત્રણે જણનાં મન ગંભીર વિચારોમાં પરોવાઈ ગયાં અને એ હાલતમાં તેઓ વરના પિતા પાસે ગયા. પહેલા જ પ્રશ્નના જવાબે ‘હાળમાં કંઈક કાળું છે’ એ શક તેઓને ઉપજાવ્યો.

અનંતે પૂછ્યું: “શ્રીમાન આનંદરામજી, તમારા બધા જ વડીલો ક્ષયરોગથી મરણ પામ્યા હતા?”

“કોણે કહ્યું એવું, મારા સાહેબ? વિશ્વનાથ એવું કંઈ બોલ્યો હોય તો તે સવારી જેવું જ ગણજો. એ દિવસ પર એને તાવ આવેલો ત્યારથી એ આવી જ સવારી કરતો ફરે છે. તમારા જેવા આગળ તે ગમે તેમ બોલી નાંખે અને તમે ખરું માનો. બાકી, મારા વડવાઓ તો અકેક મરત પહેલવાન જેવા હતા. અને વિશ્વનાથ પણ ક્યાં નહોતો? આ તો તાવને લીધે ફિક્કો પડી ગયો છે. ૧૦૫ ડીગ્રી તાવ એટલે શું? બધી ચે શક્તિ હરી લે અને તાવનું તો જાણે છેને, બાઈ સા’બ? આવે હાથી વેગે ને જાય કીડી વેગે”.

“હં. હં. એમ છે?” એમ કહી આ મિત્રો તેની પાસેથી વિદાય થયા. એકાંતમાં તેઓને એન પડ્યું નહિ. વરનો જાપ જુડું જ બોલ્યો હતો, એમ ત્રણેને લાગ્યું. વરરાજ ક્ષયરોગી છે. હવે શું કરવું? “મિયારી કાંતા! એકવાર અક્ષય સાથે એનાં લગ્ન બંધ કરાવવાં પડ્યાં. હવે આ બીજા વર સાથે પણ લગ્ન બંધ કરાવવાં પડશે કે શું?” અનંતના દિલમાં પ્રશ્ન ડહોળાઈ રહ્યો.

“છતી આંખે દીવો લઇને કુવામાં પડે, એવાં માયાપને શું કહેવું?” કવિએ કહ્યું.

“એમને કુવામાં પડતાં આપણે અટકાવવાં જ જોઈએ. હું કહું છું કે—ડાક્ટરનો અભિપ્રાય મેળવ્યા વિના આ લગ્ન નહીં થાય.” અનંતે જવાબા ઉછાળી.

“સપ્તર, ” અશોક બોલ્યો: “રોગી પતિને લીધે લગ્ન બંધ કરાવવામાં આપણે સફળ નીવડીએ તો પણ કાંતાનું શું? બીજા વાર એનાં લગ્ન આપણે બંધ કરાવ્યાં એમ ગણાશે અને એનું કશું જ શ્રેય કશું નહિ, એ દોષ આપણા ઉપર આવશે.”

“દોષ? આપણો એમાં શો દોષ?” અનંતે કહ્યું: “એક વાર ૧૭૫૦ વર્ષનો પતિ જીવરામે શોધ્યો, બીજા વાર રોગીનો શોધ્યો! ઉત્તમ વરની પસંદગી કરવામાં તે નિષ્ફળ નીવડે એમાં દોષ આપણો? ધારો કે, કાંતાનું આ લગ્ન થયું અને તે થોડાક જ કાલમાં વિધવા થઈ તો?”

“કેવી અમંગળ વાત!” કવિ બોલ્યો.

અશોક બોલ્યો: “હું એક માર્ગ સૂચવું છું. કાંતા માટે આપણે બીજો કોઈ યોગ્ય વર શોધી આપીએ.”

“આપણે ‘લગ્ન-દલાલ-સંસ્થા’ છીએ?” કવિએ પૂછ્યું.

“ના પણ આપણે અયોગ્ય લગ્ન પ્રતિબંધક સંસ્થા તો છીએ જ અને એવી સંસ્થા માત્ર વિનાશક કાર્યો કરે તે સાથે રચનાત્મક પણ કરે તો એના શ્રમની સાર્થકતા થાય—એનાં કાર્યો વિશ્વાસપ્રદ ગણાય.” અનંતે જવાલામુખી મંડળનો જવાબ ક્યો અને એ બાદ ઉમેર્યું: “તમે બેઠે થાઓ. હું હમણાં જ આવું છું.”

પ્રકરણ ૧૨

રોગી યુવકનું આત્મતેજ

ઈંગ્લાંડમાં વર્ષોસુધી નિષ્ણાત ડોક્ટર તરીકે જીવન ગાળીને પાછા ફરેલા એક ઠરેલ અને બાહોશ બ્રાહ્મણ-ડોક્ટર નામે દીનાનાથ

પ્રભાસ્કર સહિત અનંત મિત્રો સાથે આવી લાગ્યો. જીવરામના ઘરથી આશરે ૧૦૦ કદમ દૂર આવેલા એક મકાનમાં તેણે ડોક્ટરને બેસાડ્યો. અને વરરાજા વિશ્વનાથને એક અગત્યની વાત કહેવી છે, એમ કહીને એ મકાનમાં બેસાવી લાવ્યો. કવિ અને અશોક પણ તેની પાછળ આવ્યા.

“ભાઈ, બેસો. તમારી તગિયત સુધારવા ઉપાય થાય એ તમને ખમશે ?” અનંતે પૂછ્યું.

“હા. કોઈ સારા ડોક્ટરની દવાની મને ઘણી જરૂર છે. છ મહિનાથી ઉધરસ અને તાવથી હું હેરાન છું.” વિશ્વનાથે કહ્યું.

“તો જુઓ આ કિતમ ડોક્ટર છે. ઈંગ્લાંડમાં વર્ષો સુધી લોકપ્રિય ડોક્ટર તરીકે હતા. તેઓ તમને તપાસીને દવા લખી આપવા તૈયાર છે.”

વિશ્વનાથે ચિકિત્સા કરાવવા હા પાડી, ડોક્ટરે એને તપાસ્યો. બાદ એક બીજા ઓરડામાં અનંતની સાથે જઈને ડોક્ટરે અનંતને પૂછ્યું: “શું આ યુવકનું આજે લગ્ન થનાર છે ?”

અનંતે હા પાડી.

ડોક્ટરે ગંભીર વલ્ને કહ્યું: “આપણું હિંદુ લોકોને દેવા કહેવા, એ હું સમજી શકતો નથી. આ છોકરાને ક્ષયરોગ છે. થોડાક જ વખતમાં એ રોગ ત્રીજી કક્ષામાં જશે તો એની જીવનદોરી હાથ રહેવા સંભવ નથી. મસાણુને માર્ગે જઈ રહેલા આ જુવાન સાથે એક કુંવારી કન્યાનો ભવ બાળવા શા માટે કન્યાનાં માબાપ તૈયાર થયાં છે ?”

“અજ્ઞાન અને લાંબી નજરનો અભાવ, એજ એનાં કારણો છે. રોગીનો રોગ સાળો થવા સંભવ ખરો ?”

“ એ માટે એણે કાંઈ આરોગ્ય ભવનમાં રહેવા જવું જોઈ એ. સમ કરવું એ તો એના માટે જોખમકારક છે. ”

“ આપનો અભિપ્રાય લખી આપો અને ‘ પ્રિસ્ક્રિપશન ’ પણ લખી આપો. ”

ડૉક્ટરે તે પ્રમાણે લખી આપ્યું. જીવરામની પત્ની કમળાને અનંત બોલાવી લાવ્યો; અને કહ્યું: “ સાંભળો, આ ડૉક્ટર સાહેબે તમારા જમાઈરાજને તપાસ્યા છે. એમને હાયરોગ થયેલો છે, એવો એમનો અભિપ્રાય છે. ”

“ હેં શું ખરી વાત છે ? ” કમળાએ ડૉક્ટરને પૂછ્યું.

“ બહેન, તમે કાંઈ પણ ઉપાયે આ રોગી સાથે તમારી કન્યાનું લગ્ન ન કરશો. એની જિંદગી જોખમમાં છે. ”

“ શું દરદ કદાપિ ન મટે ? ”

“ દરદ મટાડવા માટે તો અમે ડૉક્ટરી ધંધો લઈ બેઠા છીએ. પણ અમારી કાશિશમાં દરદીની સારવાર અને ઈશ્વરની કૃપા, એ બેનો ઉમેરો હોય તો જ કામ સરજા બને. એ છામાં એ છાં બે વર્ષ સુધી આ યુવકને કાંઈ સરસ હવાવાળા આરોગ્ય-ભવનમાં જવું પડશે. ત્યાં તેને હવા અને દવા, ખોરાકની સંભાળ તેમજ સારવારને લગતા બીજા નિયમો પળાવીને સાજો કરી શકાશે. પણ એ બધું સફળતાથી થાય તો જ એની જિંદગી બચસુકત બને. દરમ્યાન, એનું લગ્ન કરી નાંખવું એ તો કુદરત સામે બારે બારે બીડવા બરોબર થઈ પડશે. ”

“ પણ અત્યારે જ આ બધું તમે કેમ કહ્યું ? અગાઉ કેમ નહોતું કહ્યું ? ”

“મને અત્યારે જ બોલાવવામાં આવ્યો. પણ તમારે એથી અકળાવાની જરૂર નથી. બે વર્ષ થોભી જાયો. એ પછી આ યુવક કદાચ લગ્ન લાયક બની શકશે”

ડોક્ટરને તેની ફી આપીને અનંતે વિદાય કર્યો. એના પ્રમાણ પત્રથી અનંતના દિલમાં ખૂબ જોશ આવી ગયું હતું. કમળા ગુંથવાઈ ગઈ હતી. વિચારતંદ્રામાં બેઠી હતી: “એક પાસ જન આવી છે; આવતી કાલે લગ્ન થવાનાં છે અને ડોક્ટરે આ ઘડાકો કર્યો છે! હવે શું થાય? લગ્ન પાછું ફેલાય તો લોકમાં કેવી બેઠજતી થાય?”

“નસિબમાં જે હશે તે થશે” તે જરાક મોટેથી બોલી: “લગ્ન તો બંધ ન જ રહે” તે જવા લાગી. ત્યાં અનંત બોલ્યો: “કમળા બહેન, તમે મારાં માતા તુલ્ય છો. એક બાળક વિનંતિ કરે તેમ હું વિનંતિ કરું છું કે—આપ બે વર્ષ થોભી જાવ.”

“ગાંડા, મારે આંગણે આવેલી જન પાછી જાય તે પછી દુનીઆમાં હું શું મોહું બતાવી શકું? એક વાર તો તેજ—”

“હા, માતા, મેં જ અણ્યનાં લગ્ન અટકાવ્યાં હતાં અને કહું છું કે—જો વિશ્વનાથ બાઈને ક્ષયરોગવાળા પરણાવશે તો મારે ફરીથી અદાલતનો આશ્રય લઈને આ લગ્ન પણ અટકાવવાં પડશે.”

“તું અમારો દુશ્મન થઈને અમારી પાછળ શા વાસ્તે લાગ્યો છે?”

“મા, તમારી દીકરીને જન્મભરનો રંડાપો આપવાની સામગ્રી તમે રચી રહ્યાં છો તેનાં તમને તમારો દોષ દેખાતો નથી અને હું રોગગ્રસ્તનાં લગ્નની સામે યાદિં છું એમાં તમારો દુશ્મન હોયો? તમારી કન્યાના હિત ખાતર જ હું આ લગ્ન બંધ રાખવા હઠ લઈ રહ્યો છું. કાંઈ તંદુરસ્ત વર હોત તો હું લગીરે વાંધો ન લેત.”

“ પણ એવો છે ક્યાં ? ”

અશોક ખારણામાં ઉભો હતો. કમળાનો પ્રશ્ન સાંભળતાં જ તે અંદર આવ્યો અને હાથ જોડીને નમન કરતાં બોલ્યો : “ કમળા બહેન, એક ચોગ્ય ‘વર’ મેં શોધી કાઢ્યો છે. અત્યારે ને અત્યારે તમે તેની સાથે કાંતાને પરણાવી શકો—જો ઇચ્છા હોય તો.”

“ કાણુ છે એ ? ”

જે મકાનમાં તેઓ બેઠાં હતાં તેમાં રહેતા બાહુત યુવકને અશોક બહારથી બોલાવી લાવ્યો. એની સાથે કવિએ અને અશોકે બહાર ઉભે ઉભે વાતચીત કરી જોઈ હતી. એ એક પ્રામાણ્ય યુવક હતો. એનું વય ૩૧ વર્ષનું હતું. એ મેટ્રીક પાસ થયેલો હતો. દીવાની ખાતામાં નોકરી કરતો હતો. એની પેટા-જાતિ આ ત્રિપુટી-ની પેટા-જાતિ કરતાં જુદી હતી. એમાં તક અને ગોળ ખૂબ હતાં. એને લીધે અમુક જે એક ગોળમાં તે હોય તેમાં કન્યાની અછન હોવાથી તે પરણી શક્યો નહતો. એના ગોળમાં પ્રતિબંધ હતો કે બીજા ગોળમાં લગ્ન થાય નહિ. એને ૬૮ રૂપિયા પગાર મળતો હતો. શરીરે તંદુરસ્ત હતો. કુટુંબમાં કેવળ એક વૃદ્ધ માતા હતી. માતાનું નામ કાલીયામ્ હતું. ત્રણ જ દિવસથી આ શહેરમાં એની બદલી થઈ હતી; અને અહીં તે ભાડે રહેતો હતો. એની માતાને બદલીના ગામથી આજે જ એણે બોલાવી હતી કાંતા સાથે લગ્ન થાય તો તે રાજી હતો. આ લગ્નથી પોતાના ગોળમાંથી જ ફક્ત નહિ પણ પોતાની પેટા-જાતિમાંથી એને જાતિબહાર મૂકવામાં આવે એવો સંભવ હતો પરંતુ તેમ છતાં યે તે લગ્ન માટે તૈયાર હતો.

“ વર ક્યાં છે ? ” એવા કાંતાના પ્રશ્નની સાથે જ અશોકે આ યુવકને આગળ ધર્યો. કાશી ડોશી ધરની અંદરના ઓરડામાં

રહીને આ બધું સાંભળતી હતી. પોતાના પુત્રને વર તરીકે સૂચવાયો તથા હર્ષિત થતી તે ઓરડામાંથી બહાર આવી.

કમળાને રમાકાન્ત સંબંધી બધી હકીકત કહીને કવિએ ઉમેર્યું: “તમારા જેવી માતાઓમાં અમને અવિચળ શ્રદ્ધા છે. અમે યુવકો એવા અભિલાષ રાખીએ છીએ કે, પ્રત્યેક બ્રહ્મખાલા પૂર્વકાળના આદર્શને લક્ષમાં રાખીને પોતાની પ્રત્યેક પુત્રીનું લગ્ન ઉત્તમ બ્રાહ્મ-લગ્ન તરીકે કરવાનો આગ્રહ સેવે. રમાકાન્ત દરેક રીતે લાયક વર છે. એથી ઉદ્ધું વિશ્વનાથ રોગગ્રસ્ત અને ગળીઅલ બળદ જેવા છે, મારી પોતાની બહેનનો પ્રશ્ન હોય તો હું વિશ્વનાથ સાથે તેનું લગ્ન ના કરું અને રમાકાન્ત સાથે જ તેને વરાવું.”

“પણ ભાઈ, મારે તો પાંચ પાંચ પુત્રીઓ છે.”

“પ્રત્યેક પુત્રી પોતાના નસિબ સાથે જગતમાં આવી છે.”

“પણ આજ કાન્તાને બીજી પેટા-જાતિમાં વરાવું તો એ ચારેને મારાથી આપણી જાતિમાં પરણાવી શકાય નહીં. અમારે જાતિબદ્ધ થવું પડે. અમે ગરીબ રહ્યાં. અમને કેની ઓથ? જાતિ વગર કાંઈ અમને ઘડીબર પણ ચાલે? બીજાં સગાંસંબંધી સૌ આ જાતિમાં છે. બધાંએ અમને “ફટ ફટ” કરે. અમારાથી એ સહ્યું ન જાય.”

“માતા” જવાલાયુખી બોલ્યો: “કેવા વિચિત્ર, નિર્માલ્ય અને ભ્રમવાળા વિચારો! જાતિના ત્રાસના ભયથી તમારી દીકરીના જન્મભરના નિસાસા બહારી લેવા તમે તૈયાર થાઓ છો, એ આશ્ચર્યની વાત છે. જાતિના ત્રાસ સામે તો અદાલતો આજે રક્ષણ આપી શકે છે. એટલે એની ચિંતા ન કરશો. પણ એક વાત ખાસ વિચારી જુઓ. ન કરે નારાયણ ને આ લગ્ન પછી વિશ્વનાથને કાંઈક હોનારત થઈ તો તે પછી તમારી પુત્રીને એજ આનંદરામનાં કુટું-

બીઓ. “ નેશ પગલાંની ” ‘વરખાઉ’ ‘હિમી સાપણુ’ આવી .આવી પુષ્પાંજલિઓ આપશે, એ તમે જન્મારા સુધી સહન કરશો અને સગાંસંબંધીની અત્યારની ‘ફટ ફટ’થી તમે બહી જાઓ છો ! સારાં કામમાં આનાકાની ના છાજે. આ વર દરેક રીતે સારો છે. એનાં આ વૃદ્ધ માતા એને હોંશભેર પોતાની પુત્રધૂ બનાવવા માટે તકસી રહ્યાં છે. તમારી પુત્રી સુખી થશે. બીજી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ છે તેની પરવા ના કરો. બીજી પુત્રીઓનાં સુયોગ્ય લગ્નની ચિંતા ન કરો. વિશ્વાસ રાખો કે, દરેકની લાજ રાખવાવાળો પરમાત્મા બેઠો છે. તમે ફક્ત સત્ય અને ન્યાય પર ઝુઝો. માતા, તમે શક્તિ રૂપ છો એટલું જ નહીં પણ જગતની ગુરૂરૂપ વર્ણુનાં છો. તમારી દૈવી શક્તિને આજ બહાર લાવો અને જગતને બતાવી આપો કે—સત્યનું અવલંબન એજ બ્રહ્મતનયાનું કર્તવ્ય. ”

“ ભાઈ, તારા વિચારો સારા છે, એ હું કબૂલ કરું છું પણ મારા જેવી ગરીબથી એ અમલમાં ન મૂકી શકાય. જ્ઞાતિબહાર રહેવું કોઈ પૈસાદારને પાલવી શકે. ઉંછાછળું કામ કરવાનું અમારું ગળું નહીં. કાન્તાના આપ જો આ વાત જાણે તો કકળાણુ કરી મૂકે. ”

અત્રે રમાશાન્ત બોલ્યો: “માતાજી, હું બોલું છું માટે માફ કરશો. પણ તમે જો આ યુવકોને સાથ આપો તો, આખીયે હિંદુ-જાતિની લગ્ન-પ્રણાલિકામાં સારામાં સારો ફેરફાર કરવાનો સુંદર દાખલો બેસે તેમ છે. બ્રાહ્મણો પૂર્વકાળમાં એકજ વર્ણુના હતા. આજે બ્રાહ્મણોમાં પેટા-જાતિઓ પડી ગઈ છે પણ ભોજનવહેવાર તો સૌ સાથે છે. કન્યાવહેવાર રાખવામાં હરકત જેવું છે શું ? કંઈ જ નથી. માટે આપ હિંમત રાખો તો હું આપના જ્ઞાતિબહાર થવા પછી આપને દરેક પ્રકારની સહાય આપીશ. ”

“ ભાઈ, એ તમારી સુજનતા છે; પણ—”

અનંતને કમળાનો વારંવાર ઉચ્ચારાતો ‘પણ’ શબ્દ ખૂંચ્યો. તેણે કહ્યું: “પણ કહીને આપ નિર્ધાર જે ભય નથી તે ભયનો ફફડાટ તમારા મનમાં પેદા કરો છો. તમને ખબર છે? અમે યુવકો-એ હિંમત કરીને તમારી પુત્રીનું એકવાર અયોગ્ય લગ્ન અટકાવ્યું તે પછી મારા પર શી મુશિબત પડી છે?”

“તેં એમાં કશું જ લ્હાણુ નથી કાઢ્યું. તારા બાપે તને વાર-સામાંથી બાતલ કર્યો.”

“અને તેમ છતાં હું હજીયે હસતો ને હસતો એ સળ બેઠો રહ્યો છું. વારસો નહીં મળે તેથી માંયકાંગલાની માફક હું રોતો નથી. પૈસો તો આજ છે, કાલ નથી. પણ હિંમત સદૈવ કામ લાગે છે. અમે ૧૦૦ યુવકોનું એક જૂથ હવે પ્રછી આવાં તમામ લગ્નો અટકાવીશું એટલું જ નહીં પણ બીજી કુરહિઓ જે દૂર કરાવીશું. શ્રીમતી કમળા બહેન! અમારે ૧૦૦ માતાઓનો સાથ જોઈએ છે. જે હિંમતવાળી ૧૦૦ માતાઓ સત્યને ખાતરનો આગ્રહ ધરી રહે તો પૃથ્વી પર દેવાને ઉતારે. દષ્ટાંત તરીકે, એક માતા એમજ નિશ્ચય કરે કે, કાંઈ પણ જાતના આર્થિક પ્રલોભનમાં નહીં પડતાં; કાંઈ પણ જાતની કુલીનશાહીના દંભમાં નહીં અંજતાં મારી. પુત્રીને હું આર્યોના ઉત્તમ બ્રાહ્મવિવાહથી જ પરણાવીશ તો, તે સમાજની કુરહિઓના સંહારમાં ધણી જ સહાય રૂપ થઈ પડે. એક શ્રીમંત ખુદો વર રૂપ હજારની લાંચ આપીને કન્યાવિક્રયથી પરણવા માગતો હોય તો તે માતા તેને કન્યા દેવાની ના પાડી દે. એક હયાત પત્ની-વાળો માણસ પોતાને સંતાન માટે બીજી પત્ની કરવી છે એમ કહીને મ્હોં માગ્યા રૂપીઆ આપવા અને બીજું લગ્ન કરવા કહે તો તે માતા કન્યાનાં લગ્નની ના પાડી દે. તમારો પોતાનો દાખલો લ્યો. આજ તમને ખાત્રી થઈ ચૂકી કે-વિશ્વનાથ ક્ષયરોગી છે. તમારી કન્યાને તમે તેને પરણાવો એ કાંઈ રીતે વાજબી નથી. તમને કાંતા માટે બીજો

વર તમારી પેટા-હાતિમાં મળ્યો નથી. હવે તમે આ બીજી બ્રાહ્મણ પેટા-હાતિના યુવક સાથે તમારી પુત્રીને પરણાવી દો, એમાં તમે ખોટું શું કરો છો? બીજા ગોળમાં કે તડમાં અથવા બીજી બ્રાહ્મણ પેટા-હાતિમાં એક બ્રાહ્મણ કન્યાને કાયમને માટે સુખી કરવા માટે પરણવાનો આગ્રહ કરનારી માતા તરીકે તમે આજ તમારા સર્વ બળથી ઝુઝી એવી વિનંતિ છું તમને કરું છું. તમારી આવી દઢતાનું પરિણામ અવશ્ય સુંદર આવશે.”

અને કવિ કાંતે સમૂહગીત જોડી કાઢીને લલકાર્યું:

શ્રીત માતાઓ દઢ માણું
શ્રીત યુવાન અણનમ માણું
જે મૂઝે રૂઢિ-સંગ્રામે
જય ત્યાં વિના ન વિરામે.

આ વખતે અંદરના એક ખંડમાંથી વિશ્વનાથ બહાર આવ્યો અને કવિ વાણું સમૂહ-ગીત ગાવા લાગ્યો.

“તમે અહીં, જમાઈરાજ?” કમળા બોલી.

“હા. હું ડાકટર પાસે મારા શરીરની તપાસ કરાવવા આવ્યો. તે પછી આ ચોરડામાં જ બેસી રહેલો હતો. તમે બધાં તમારી ચોતપોતાની વાતોમાં મશગુલ હતાં. કોઈનું ધ્યાન મારા તરફ નહોતું. પણ મારું ધ્યાન તમે સૌની વાતો તરફ હતું. મેં એ બધી વાતોનો સાર તારવ્યો છે.”

“એ સત્ય અને ન્યાયયુક્ત હશે એવી હું આશા રાખું છું.” અનંતે કહ્યું.

“બેસક.” વિશ્વનાથે કહ્યું: “મેં સાર નીપજાવ્યો છે કે-મારે આ લગ્ન કરવું નહીં.”

“શાખાશ—”

“વચ્ચે ના બેસો. મને જે રોગ થયો છે તે જાણ્યા પછી જો હું આ લગ્ન કરું તો મારા જેવો નરાધમ ક્રોધ જ નહિ. મારે શા વાસ્તે મારે ખાતર બીજા જીવને કાયમને માટે બંધનમાં નાંખવો? હું પણ એક યુવક છું. મને હિંદુ જાતિની કુરહિઓનો નાશ કરવો ગમે છે. મારા દિલમાં પણ મરી ફોટવાની તમન્ના છે. તેથી આ “જ્વાલામુખી મંડળ”ના મારા મિત્રોની સાથે બળી જઈને, શ્રીમતી કમળાદેવી! હું આપને સલાહ આપું છું કે—આ રમાકાંત એક યોગ્ય વર હોવાથી બેવાશક તેમની સાથે કાંતાનું લગ્ન કરવું, અને જે દહ સો માતાઓની માગણી આ યુવાનો દરે છે તેમાં આપનું નામ આપે સૌથી મોખરે નોંધાવવું.”

અનંતે હર્ષવેશમાં વિશ્વનાથને પોતાનાં બેઉ કાંડાંવાવડાંથી હથેલી લીધી અને કહ્યું:

“અત્યારનાં તમારાં એકઠેએક સુવર્ણ વેણુયા હું પ્રસન્ન થયો છું. તમારો રોગ જડમૂળથી નાશ કરવા માટે હું ચાહે તેવા ભોગ આપને ઝૂંઝા તૈયાર છું અને હિશ્વરની કૃપા હશે તો તમે સાબળ થશો ત્યારે કમળાબહેનની એકાદ બીજી કન્યા સાથે પરણી શકશો.”

“તમારા જેવા ગાંડાઓની જમાતમાં હું ક્યાં આવી ચઢી!” એમ કહીને મોં ચઢાવીને ગુસ્સે થતી કમળા ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

વિશ્વનાથે કવિ કાંતાનું સમૂહ-ગીત ગાવા માંડ્યું.

“મને ઉતારો, જલદી ઉ...” વિશ્વનાથ સમૂહ-ગીત ગાતાં અધવચ્ચ એકદમ ગભરાઇને ખૂમે પાડવા લાગ્યો.

અનંતે એને ખભાપરથી નીચે ઉતાર્યો. ત્યાં એકદમ તેનાં અંગો તણાઈ ગયાં; તેની આંખો ચકળવકળ થઇ ગઇ અને તે બેશુદ્ધ થતો બોલ્યો: “હું નહિ પરણું...નહિ... પરણું.”

એ વખતે સૌ બેચેન બની ગયાં પણ ડાશીમાએ કહ્યું : “એકદમ ડાકટરને બોલાવી લાવો.”

અનંત એકદમ ડાકટર દીનાનાથને તેડવા દોડી ગયો. ડાશીમાં, રમાકાંત અને અશોકે મળીને વિશ્વનાથને ઉચક્યો અને અંદરના ચોરડામાં લઈ જઈને પિછાનામાં સુવાડ્યો.

ડાકટરનું ઘર નજદીક જ હોવાથી તેને બોલાવી લાવતાં અનંતને વાર લાગી નહિ. તેણે આવીને તેને તપાસ્યો, અને કેવી રીતે તેને મૂર્ચ્છા આવી એ હકીકત પૂછી. અનંતે ટૂંકમાં વિશ્વનાથનાં લામણી બર્બાં વેણુની હકીકત કહી.

આ વખતે કમળા, આનંદરામ અને તેના મોટાભાઈ નાથુરામને લઇને ત્યાં આવી પહોંચી.

વિશ્વનાથની બેશુદ્ધ હાલત જોઈને આનંદરામ અને નાથુરામ તો દુર્વાસાનો અવતાર બની ગયા. તેઓએ અનંત વગેરેને કંઈને કંઈ કહી નાંખ્યું. કમળા થોડા વખત ઉપર અહીં આવી હતી ત્યારે પોતાને થયેલા અનુભવની વાત આનંદરામને કરીને જ તેમને અહીં બોલાવી લાવી હતી. અનંત વગેરેએ તેને જે સલાહ આપી

હતી તેની સામે આનંદરામે અને નથુરામે ખૂબ બખાળા પાડ્યા અને અનંતને તેઓ મારવા તૈયાર થઈ ગયા.

આ જોધને ડાક્ટરે કહ્યું: “તમે દહીં આગળ આ મુજબ વર્તો છો, એ બિલ્કુલ ઠીક નથી. તેના દહીંને જલ્દી આરામ કરવો હોય તો તમે તદ્દન ચૂપ રહો.”

“તમે કાણુ છો?” નાથુરામે પૂછ્યું.

“હું ડાક્ટર છું. આ સન્નારી મને સારી પેઠે જોળખે છે. ખરુંતે, બહેન?” છેલ્લો પ્રશ્ન ડાક્ટરે કમળાને કર્યો.

“હા તમે જલ્દીથી મારા જમાઈરાજને તપાસો અને એવી સરસ દવા આપો કે તે ઉઠીને ટદાર થઈ જાય.”

“એ મારે મારી પહેલી શરત એ છે કે તમારે ચૂપ રહેવું અને મને દહીંને તપાસવા દેવો.”

ડાક્ટરના કથનનો પ્રભાવ પડ્યો. સૌ ચૂપ થઈ ગયાં. ડાક્ટરે વિશ્વનાથને તપાસ્યો; અને પછી કહ્યું: “હવે તમે સર્વે બહાર આવો. ફક્ત માણ અને રમાકાંત અંદર રહે. હું હમણાં જ એને એક સારી દવા આપું છું પણ તે સાથે તમે સર્વને મારે એક ડાક્ટર તરીકે કેટલીક ગંભીર વાતો કહેવાની છે.”

ડાક્ટર આમ કહીને બહારના ખંડમાં આવ્યો. અનંતે તેને બેસવા માટે એક ખુરશી આપી. તેમાં બેઠા બાદ ડાક્ટરે પોતાની પાસેની એક શીશીમાંથી બે ગોળા કાઢીને તે વાટવા અને પાણી સાથે વિશ્વનાથને પાછા દેવા જણાવ્યું. સૌ આ વખતે બહાર આવ્યાં હતાં.

“કહો, ડાક્ટર સાહેબ, એને શું થયું છે?” આનંદરામે પૂછ્યું.

“ હમણાં તો રક્ત લાગણી ઉશ્કેરાવાથી અને માનસિક બોળે વધી જવાથી જ તેઓ બેશુદ્ધ થઈ ગયા છે. એના ધસાજ રૂપે મેં ગાળાઓ આપી છે તેથી ૧૫ મિનિટની અંદર તેઓને ઠીક થઈ જશે. પણ વાત એટલેથી અટકે તેમ નથી. અહુ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મારે કહેવું જોઈએ કે—એ ભાઈની તબિયત એવી નથી કે જે તરફ તમે બેદરકારી સેવા તે નભી શકે. એમને કોઈક આરોગ્યભવનમાં જલ્દીથી જ મોકલવા જોઈએ—નહીંતર તેમનું દર્દ અહીંની હવામાં અને અહીંના શ્રમમાં વધી જશે. ”

“ કાલે એનાં લમ થઈ જાય પછી અમે ઝટ એને જ્યાં આપ કહેશો ત્યાં મોકલીશું. ”

“ ના. લમ કરવા જેટલો શ્રમ તેમને આપવો એ જોખમ-કારક છે. એમની તબિયત એવી નથી કે લગ્નનો બોળે ઉઠાવી શકે. ”

આનંદરામે કહ્યું; “ વાહ ભાઈ ! આ તો નવું જાણ્યું ! લગ્ન કાંઈ ગ્રાંસડો છે કે, એનો બોળે લાગે ? ”

નાથુરામ બોલ્યા: “ ડાક્ટરો તો બસ એમને ગભરાવી જ મારવાનું સમજ્યા લાગે છે ! એવું તે એને શું દરદ થઈ ગયું છે કે એનું લગ્ન ના થાય ? ”

“ ક્ષયરોગ ” ડાક્ટરે ઘણા જ ધીમા સ્વરે કહ્યું.

આ વખતે અંદરના ખંડમાં વિશ્વનાથ ભાનમાં આવ્યો હતો. રમાકાંત એ ખમર આપવા બહાર આવ્યો.

“ નાથુભાઈ અંદર આવો તો ? ” એમ કહીને આનંદરામ અંદર ગયો. સૌ તેઓની પાછળ ગયાં. પિતાને જોતાં જ વિશ્વનાથે કહ્યું: “ પિતાજી, મારાં લગ્નની હું ચોખ્ખી ના પાડું છું. મારી

બસાબર સારવાર અને દવા માટે મને આજે ને આજે વિહંગપુરના આરોગ્યભવનમાં લઈ જાઓ. ”

“ પણ બેટા, તું આ છોકરાઓની વાદે લગ્નની ના પાડે એ ઠીક નહીં. તને કાંઈ થયું નથી. ડાક્ટરોમાં મને વિશ્વાસ નથી. એ તો શી કઢાવવા ગમે તેમ બોલે, એ કાંઈ ચાલે ? ”

“ તમે કેવળ જુના જડવાદી રહ્યા. હું તમારી સાથે વાત નહીં કરું “ આમ કહીને વિશ્વનાથે પાસું ફેરવી દીધું.

ડાક્ટરે વિશ્વનાથની નાડ હાથમાં લીધી. વિશ્વનાથે તેના સામે જોયું એટલે ડાક્ટરે પૂછ્યું “ તમને હવે ઠીક છે ને ? ”

“ કાંઈક ઠીક છે પણ ડાક્ટર મને જલ્દીથી વિહંગપુરના આરોગ્યભવનમાં મોકલાવી દો. મારાં માથાપ પોતાની ફરજ સમજતાં નથી, એથી મને દુઃખ થાય છે. ”

“ એમા કાંઈ દુઃખ લગાડવા કારણ નથી ” નાથુરામે કહ્યું અને ડાક્ટરને પૂછ્યું “ આપ સાહેબને ચોક્કસ લાગે છે કે, વિશ્વનાથ લગ્ન કરવા જેવી હાલતમાં નથી ? ”

“ મારો અભિપ્રાય મેં કહી દીધો છે. આરોગ્યભવનમાં એમની તપ્તિયત જલ્દીથી સુધરી જશે. ”

અચાનક આ વખતે કમળાને બોલાવવા માટે એની બીજી ઠીકરી સુશિલા ત્યાં આવી લાગી. તેણે કહ્યું : “ બા, બા, જલ્દી ચાલ. મારા બાપુજી દાદરેથી પડી ગયા છે અને એમાન થઈ ગયા છે ”

કમળા ગભરાતી ગભરાતી પોતાને ઘેર જવા લાગી અને તે ડાક્ટરને વિનંતિ કરી : “ આપ એ ગૃહસ્થને જોવા પણ પધારો. આપને આ અને એ બન્ને કેસની ‘ વિઝીટ શી ’ હું આપીશ ”

ડાક્ટરે નાથુરામને કહ્યું: “ મેં કહ્યું તેમ જલદી કરો. એક કલાક બાદ વિહંગપૂરની ટ્રેન જાય છે. તેમાં તમે તેને મોકલી આપો. તમને ગેરવાજગી સલાહ આપવામાં મને કાંઈ લાભ થાય તેમ નથી. દહીંના સિતની વાત જ મેં કહી છે ”

એ સૌને ત્યાં જ વિચારમાં છોડીને ડાક્ટર અનંત સાથે જીવરામને જોવા ગયો. એની ચિકિત્સાને પગિણામે માલુમ પડ્યું કે—જીવરામ દાદરેથી પડી જવાથી એનું લકવાનું દર્દ ફરીથી પાછું ઉભળ્યું છે અને એક આખું ડાખું પડખું જ કકત નહીં પણ જમણા પડખાનો થોડોક ભાગ પણ લકવાથી ઝલાઈ ગયો છે!

“હાન! હાય! મારા પર ઉપરાઉપરી આ શી મુશીબતો આવી?” કમળા એમ કહીને રડવા લાગી. ડાક્ટરે એને આશ્વાસન આપ્યું અને ગોતાને ઘેર જઈને પોતે દવા મોકલાવે છે એમ જણાવ્યું. અનંત તેની સાથે દવા લેવા ગયો.

ચોગરદમ આ વખતે ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. એક બાળુ વિશ્વનાથના હાથરોગની જાણ બધાને થઈ ગઈ. બીજી બાળુ લકવાથી જીવરામનાં અંગેઅંગ ઝલાઈ ગયાં એ વાત પ્રસરી ગઈ.

જનમાં આવેલાંઓ ચાહે તેમ છુટથી ટીકાઓ કરવા લાગ્યાં; જેમાં મોટે ભાગે પરણુનાર કન્યાની કમનસિખીનો દોષ કાઢવામાં આવ્યો.

આખરે આનંદરામે નાથુરામની સલાહથી નિર્ણય જાહેર કર્યો કે—વિશ્વનાથને વિહંગપુરના આરોગ્ય ભવનમાં મોકલવામાં આવશે. ટ્રેન પર જઈ પહોંચવા માટે તૈયારીઓ થઈ રહી. દહીંની સાથે કાણું જવું એ વિષયમાં માંહોમાંહે ચર્ચા કરીને એ બાઈઓ નક્કી કરી શક્યા નહિ કે કાણું જાય.

અનંતે દવા લઈ આવ્યા બાદ કહ્યું: “હું જવા તૈયાર છું.”

નાથુરામે કહ્યું: “જો તમે ત્રણે છોકરાઓ જતા હો તો ખીજા કામને વિશ્વનાથ સાથે જવાની જરૂર નથી. મને તમારા પર વિશ્વાસ છે.”

અનંતે પોતાના મિત્રો સાથે વિચાર કરી જોયો અને ઠરાવ્યું કે—ત્રણેએ જવું.

તેઓએ અંબાળપૂર્વક વિશ્વનાથને એક ભાડુતી ગાડીમાં બેસાડ્યો. અને સ્ટેશને ગયા. ટ્રેન ઉપડવાની તૈયારીમાં હતી ત્યાં આનંદરામ પોતાની એક બિધવા બહેન અને તેના દીકરાને વિશ્વનાથ સાથે મોકલવા તૈયાર કરીને લઈ આવ્યો, જેઓ પણ ટ્રેનમાં બેસી ગયાં.

આ બાબતમાં આનંદરામ આદિ માની ગયાં તેથી ત્રણે ધુવકેને તાણુઓ થઈ. તેઓને કશી જ શંકા ન હતી કે—આમાં જબરદસ્ત છળકપટ અને ભારે ભેદ રહેલાં હતાં.

વસ્તુતઃ ત્રીજે દિવસે તેઓએ ટપાલમાં આવેલા એક કાગળથી એ ભેદ જાણ્યો. એ ભેદ શો હતો?

પ્રકરણ ૧૪

વટને ખાતર વૃદ્ધલગ્ન !

એ પત્ર આનંદરામની બહેન ઉપર આવ્યો હતો. એમાં આનંદરામે લખ્યું હતું:—

“બહેન, તને જાણીને આનંદ થશે કે, લગ્નની તિથિ જળ-વાઈ છે. વહેવાઈને ઘણોજ આનંદ થયો છે કે એમની દીકરી સારે ઠેકાણે પડી. નાથુભાઈએ જાણીને વખતે આપણા કુટુંબની લાજ રાખી. એમના મનમાં ગહુ વખતથી ઇચ્છા હતી કે પોતાની સંભાળ લેનાર કોઈ લાયક કન્યા સાથે પોતાનાં લગ્ન થાય તો ઠીક. અમે પરમ દહાડે આખી રાત જાગ્યા અને વિચાર કર્યો કે-લગ્ન માટે આવેલી જન ક્ષેત્ર રીતે વિશ્વનાથને જલ્દે કોઈ વરને પરણાવીને પોતાનો વટ પાડે એમ કરવું? અને એનો તોડ અમે એ કાઢ્યો કે-વેવાણને સમજાવવાં. જીવરામ વેવાઈની તખિયત તો ખગાજ હતી. અમે વેવાણને બોલાવીને સાડું નક્કી કર્યું. જીવરામ વેવાઈ ગરીબ છે દીકરીનો વસ્તાર પણ એમને ઘણો છે મોટી દીકરીને કોઈ પરણે તો જ ખીજ દીકરીઓ માટે માર્ગ ખુલ્લો થાય. નાથુભાઈ સાથે કાન્તા વહુનાં લગ્ન કરાવી દેવાં એ વાત નક્કી કરી દીધી. એ પાંચ આપવા તો જોઈએ જ કમળા સાથે એનો પણ વિચાર કરીને અમે એ રકમ તત્કાલ આપીએ દીધી અને એનું પરિણામ ખીજે દિવસે એટલે ગઈકાલે સહવારે ગોરજ લગ્નમાં આવી ગયું. ખરે, અમારી સૌની ઈશ્વરે લાજ રાખી છે. જન બીજે મોંયે પાછી ફરી નથી. વરને પરણાવી ‘ઘડરીઓ ગઢ’ જીતી ચૂકી છે. વરસના તદ્દાવતની વાતમાં વાંકુ બોલનારા કંઈએ તોફાની જીવંતીઆ પડ્યા છે પણ હવે તેઓનું દૃશ્ય વળે તેમ નથી. ૨૨ વર્ષનો વિશ્વનાથ નહીં તો એનો ૫૪ વરસનો કાકો પરણ્યો અને ઈશ્વર કરશે તો હજી ખીજાં ૨૦ વર્ષ જીવીને એ તો કાંતાને સર્વ વાતે સુખી કરશે. ઈશ્વરકૃપાથી પાણીની માફક વેરી શકાય એટલો પૈસો નાથુભાઈ પાસે છે એ તો તને પણ અવાર નવાર રાજી કરેલી છે, તે ઉપરથી તું જાણે છે. નાથુભાઈનો મેટો દીકરો જમ્મુ ગુરૂસે થયો હતો પણ અમે એની દરકાર કરી નથી. જમ્મુ ૨૮ વરસનો થયો પણ હજી એની છોકર-વાદ ગઈ નથી. રીસાઈને એણે લગ્નમાં ભાગ લીધો નહોતો. એની

વહુને અને એના ૪ વર્ષના દીકરાને પણ એણે લગ્નમાં મહાલવા દીધાં ન હોતાં. ભલે, અમે એને મનાવવા નહોતા ગયા પણ નાથુભાઈની દીકરીઓ ચંચળ અને મંચુ બન્નેએ લગ્નમાં ભાગ લીધો હતો. ચંચળના વર ચંપકલાલે પણ ખૂબ ઉત્સાહથી લગ્નમાં ભાગ લીધો હતો. નાથુભાઈએ આ વખતે જેવું કામ કર્યું છે તેવું સરસ કામ આપણા વડવાઓમાંથી કોઈએ કર્યું નથી કાંતા વહુ ઘણી જ ડાહી છે. પેલી ચીખાવણી છોકરીઓની પેઠે “હું નહીં પરાણું” કે “આપઘાત કરીશ” એવું કશું જ બોલી નથી. બહેન, તને અને ભાણાભાઈને અમારે ખાસ જશ આપવાનો છે કે વિશ્વનાથની સંભાળ લેવાનું તમે બેયે માથે લઈને આ લગ્ન થવામાં સગવડ કરી આપી અને પેલા ત્રણ તોફાનીઓને અમે કેવા “બપુચક” બનાવ્યા એ બદલ તો નાથુભાઈ દહાડામાં પાંચસો વખત હસી હસીને મૂંછે તાલ દે છે ! મારા વતી એ છોકરાઓનો આભાર માનજો અને કહેજો કે લગ્ન પ્રસંગે તેઓ હાજર રહ્યા નહીં તે દીક થયું—નહીંતર નાથુભાઈનું લગ્ન વૃદ્ધલગ્ન છે એમ કહીને તેઓ તે પણ અટકાવી દેત !

વિશ્વનાથની તબિયત સુધારા પર હશે વારંવાર ખખર લખતી રહેજો અને રૂપીયા જોઈએ તેમ તેમ મંગાવતી રહેજો અને અમે સૌ આપણે વતન અમ્બાપુરમાં આજ સવારે આવ્યા છીએ મારે કાગળ પત્ર હવે અહીંને શરનામે લખજો.

લી. આનંદરામના ઘટારત.”

આ પત્ર આનંદરામના ભાણેજો વાંચી બતાવ્યો ત્યારે ત્રણે મિત્રોને જ ફક્ત નહીં પણ દહીં વિશ્વનાથને પણ ઘણું જ દુઃખ થયું. એક તો વૃદ્ધલગ્ન અને તેમાંયે કન્યાવિક્રય અને વળી સ્કાઇ-બંધ છેતરપીંડી ! બાણીમુઝીને આ ત્રિપુટીને તક સાધીને વિહંગપુર વિદાય કરવામાં આવી હતી એ વખતે જ નાથુરામના દિલમાં

પરણુવા વાયો હોવો જોઈએ અને લગ્ન વખતે કાઠ વાંધો લેનાર ન હોવાથી ચાલતા આવેલા રીવાજ મુજબ જુવાન કન્યાને પરણતાં બુઢાજીને લગીરે 'અરેરાટી' ઉપજી નહિ હોય એમ તે સૌને લાગ્યું.

કવિએ દુઃખની લાગણીથી પોતાના સમૂહગીતમાં લીંટીઓ ઉમેરી:—

ઓ હિંદ ! ગતિ શી તારી ?
કયમ લગ્ન પ્રથા જ નહારી ?
ક્યાં કાંતિ તણા જ ઉછાળા !
હા! રૂઢિ ગુલામ સૌ ભાળ્યા !
વરતા વૃદ્ધો અહીં વિક્રયથી
રે! નારી જાતિ નિષ્ક્રિય શી ?
'નહી પોંખું' એમ કહેનારી
ના સાસુ કેમ કહી ભાળી ?

પ્રકરણ ૧૫

રૂઢિવાદનો સિતમ

નાથુરામનાં લગ્ન થઈ ગયાં તે પછી અને વતન અંબા-પુરમાં તેઓ આવી ગયા પછી આઠેક દિવસ વીત્યા ત્યાં એક અણુધાર્યો બનાવ બન્યો. નાથુરામને કેટલાક દિવસથી બરડામાં નાનકડી ફાદલી થઈ હતી. પણ તેમણે તેની દરકાર કરી ન હતી. એચિંતી જ એ ફાદલી વકરી અને એમાંથી પાકું થઈ મર્યું. આનંદરામને ડાકટરોમાં શ્રદ્ધા નહોતી એટલે એણે એક વાળંદ કે કે જે આવાં પાકાંનાં દર્દ મટાડવામાં કાબેલ ગણાતો હતો તેની દવા શરૂ કરી.

પણ જેની 'તુટી તેની ખુટી નહિ' એ કહેવત પ્રમાણે દર્દમાં ફેર પડ્યો નહિ પણ તે વધતું જ ગયું. વધુ આઠ દિન વીત્યા ને વાળદે હાથ હેઠા મૂક્યા હોય કે ગમે તે કારણ હોય પણ ગામમાં તે નવમે દહાડે દેખાયો નહિ. એને ઘેર આનંદરામે માણસ મોકલ્યો ત્યારે જવાબ મળ્યો કે, એ તો બહારગામના એક દર્દીને બેસાડા ગયા છે. એ દિવસ દવા વિનાજ કાઢી નાંખવામાં આવ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે—એક મધરાતે નાયુરામ તદ્દન ચેતનહીન બની ગયા. આ વખતે કોઈ ડાક્ટરને બોલાવવો જોઈએ એમ ઘરમાંના સૌએ આગ્રહ કર્યો. ડાક્ટરને ગામમાંથી બોલાવવો કે બહારગામથી એ ત્રિષેના વિચારમાં કેટલોક વખત વીતી ગયો. આખરે એ આનાકાની એક બાબુ ચાલુ હતી ત્યાં બોજી બાબુ નાયુરામે દેહ છોડી દીધો.

વિધિનો યોગ એવો બન્યો કે છેક મરણ સુધી દર્દી પાસે અનેક જણ વીંટળાઈને બેઠેલાં રહેલાં હોવાથી નાયુરામની નવપરિણિત વધૂ કાન્તા એક બીજા ખંડમાં શરમને લીધે બેસી રહી હતી. એ એકલી હોવાથી એને ઉંઘ આવ્યાં ગઈ હતી. ગોદાવરી ત્યાં આવી. કાંતાને સૂતેલી જોઈ તેને સાત મારીને તે બોલી : “રાંડ નફ્ટ ? ધણીને તો આવતાં વેંત ખાધો અને હજી ઘેર્યો કરે છે ? આવું કમનસિબ લઇને અમારે ત્યાં આવી તેના કરતાં તું જ શેં મરી ન ગઈ ? ”

“એમાં આટલાં બધાં મેણાં શા વાસ્તે મારો છો ? ”

કાન્તાએ રડતાં રડતાં ત્રુટક અને ધીમા દબાયલા સ્વરે કહ્યું.

પણ ગોદાવરી તકુમી : “છપ્પરપગી, હું મહેણાં મારું છું ? આવી કોવાડા જેવી જીભ ફરીથી ચલાવી તો ખેંચી કાઢીશ; સમજ ?

તું તે એવી કેવી મોટી સાહેબનદી છે કે તને કંઈ કહેવાય નહિ? અમારા મનમાં કે રૂા. ૩૦૦૦ ખણુખણુ કરતા ખખડાવી આપીને અમે તારા જેવી એક ગુલામડી ઠીક ખરીદી છે. પણ કાળમુખી, તારાં અભાગીઆં પગલાં કેણુ જાણે કેવાં કે, એ રૂપીઆ આપતાં ચે પનોતી ગઈ નહિ અને મારા જેઠને તેં ફાફડી ખાધા! ડાકણુ! ઉઠ હવે જલ્દી બહાર આવ.”

ગોદાવરી ચાલી ગઈ. કાંતાએ આવા બોલ સાંભળવાની આશા રાખી ન હતી. એ બોલ ઉપરાંત પોતે અનાથ બની એ ભયંકર વિચારે અને ગોદાવરીની લાતે એના હૃદયમાં ભયંકર ખ્યાલ ઉત્પન્ન કર્યા. એરડાને અંદરથી સાંકળ વાંસી દઈને તે ખૂબજ રડવા લાગી.

બહાર જુના જમાનાની રૂઢિ મુજબ રોવા કુટવાનો પ્રાખંડ ચાલી રહ્યો હતો; ગગન ગજવી નાંખે એવા અવાજોથી કુટવાનો દંભ ગોદાવરીએ આરંભ્યો હતો.

એ વખતે કાંતાનાં ખંડનાં બારણાં કોઠાએ ખખડાવ્યાં અને અવાજ સંભળાયો: “મા, મા, નવી મા! જરા બારણાં ઉઘાડો. હું તમારો પુત્ર જમ્યુ તમારી સાથે વાત કરવા માગું છું.”

કાંતાએ બારણાં ઉઘાડ્યાં. જમ્યુએ અંદર આવીને કહ્યું: “હમણાં તમને મારાં કાકી ધમકાવતાં હતાં, એનું કારણ શું હતું?”

“કંઈ નહિ, ભાઈ, મારે અભાગણીએ શા વાસ્તે કોઈના વિષે કોઈની આગળ કાંઈ કહેવું જોઈએ? એમના આકળા સ્વભાવ આગળ નમતું આપવું એ જ હવે તો મારા માટે વાજખી ગણાય.”

“તમારી ભૂલ થાય છે; મા.” જમ્યુએ કહ્યું : “તમારું જરાક પણ અપમાન થશે, એ હું સાંખી નહિ રહું. મારા સ્વર્ગસ્થ પિતાજીએ તમારી માથે લગ્ન કર્યાં તેથી જો કે હું

વિરૂદ્ધ હતો અને મારો વિરોધ મેં તે લગ્નમાં ભાગ નહિ લઈને દેખાડ્યો હતો. પણ હવે જ્યારે તેમનો દેહ નથી ત્યારે તમે મારી માતા હોવાથી હું તમારી રક્ષા કરવા બંધાયેલો છું. તેથી જે કાંઈ ગેરવાજબી રીતે તમને દબાવશે તેની સામે થવા મેં નિર્ણય કર્યો છે. હું તેમાં તમારો સાથ માગું છું. તમારી સહાય માગું છું.”

“મારી અનાથની સહાય ? નિર્જાનની સહાય ?”

“મા, એમ ન બોલો. તમે પરણીને આવ્યાં તે પછી પતિનું સુખ તો જોયું પણ નથી અને પંદર-વીસ દિવસમાં વિધવા તરીકે આ લોકો તમને જાહેર કરે છે ! એ જમાનો વહી ગયો છે કે, જ્યારે અન્યાયો પણ સહન કરી લઈને સહિષ્ણુતા ધારણ કરવામાં આવતી. હવે એ જમાનો આવ્યો છે કે જ્યારે અન્યાયોનો સામનો કરવો જોઈશે.”

આ વખતે ગોદાવરી ત્યાં આવી પહોંચી; એણે જમ્બુના છેલ્લા શબ્દો સાંભળ્યા હતા. તે તેને ધમકાવવા લાગી; “જમ્બુ, ગમે તેમ ધર્મબ્રહ્મ લવારા શેનો કરે છે ? સ્ત્રીઓની બાબતોમાં હું શું સમજે ?”

“હું બધું સમજું છું, કાકી, વિશ્વનાથબાપની જાન અહીંથી ગઈ ત્યારનો હું તમામ રંગ જોયા કરું છું. જ્યારે વિશ્વનાથબાપએ હૃદયની ઉદારતા અને હિંમત બતાવીને લગ્ન કરવા ના પાડી ત્યારે તમે લગ્ન મુલતવી રાખ્યાં હોત તો ઠીક થાત પણ તેને બદલે મારા પિતાજી વચ્ચે ફૂદી પડ્યા ! બત્રીજ સાથે જે કન્યા વરાવવાની હતી તેને પોતે પરણી બેઠા ! એમના અન્યાયનો મેં વિરોધ કર્યો હતો, એ તમે જાણો છો. લગ્ન કરવાની એ વૃદ્ધ મુરબ્બીને જરાકે જરૂર ન હતી. પણ એ તો “વટને ખાતર” પરણ્યા હતા ને ? પણ આજ વીસ દિવસે શું બને છે ? દુનીયા જે માનતી હતી તેજ બને છે !

વૃદ્ધ વિદાય થયા ! બિચારી આ કન્યા “અતો બ્રષ્ટઃ તતો બ્રષ્ટઃ”
જેવી બની ગઈ ! ”

“ એ તો જેવાં એનાં નસિબ ! ”

“ નસિબ નહીં—માનવીનાં કુકર્મ. તમે સૌએ ઘાટ ધડ્યો કે
ડોસાણ ઘોડે ચઢે. એમાં નસિબનો શો દોષ ? પાનખર ઋતુમાં
કદિ વસંત ઋતુ આવી સાંભળી છે ? પીળાં પાંદડાં કદી લીલાં
છમ બનેલાં જોયાં છે ? નસિબનો દોષ જરાકે નથી. દોષ
તમારો છે. ”

“ મારો દોષ ? જમ્બુડા ! તેં આ જંગ શા વારતે માંડ્યો
છે ? જરાક તો અછલ ડેકાણે રાખ ? પણ તું એમ માનવાનો નથી.
હું તારા કાઠાને બોલાવી લાવું છું અને તારાં હાંડકાં બોખરાં
કરાવું છું. ત્યારે જ તું માનીશ. ”

થોડીવાગમાં બહાર જઈને આનંદરામ તેમજ બીજા કેટલાક
પુરુષોનું એક જૂથ લઈને ગોદાવરીકાંઠા આવી લાગ્યાં : “ જુઓ,
જુઓ, એ કેવો દાટી આંખે મારા સામે જોઈ રહ્યો છે ? એને હું જ
દુશ્મન લાગું છું. વડીલને જાણે મેં મારી નાંખ્યા એમ એ તો
કહેવા લાગ્યો છે ! ”

“ શું છે, બાપ ? શીદને અત્યારે તોફાન મચાવી રહ્યો છે ?
આ કાંઈ તોફાનનો વખત છે ? ” મુરખી કાકાએ જમ્બુને ખભે
હાથ મૂકીને કામળ કૃત્રિમ સ્વરે કહ્યું.

“ હું તમારા પ્રત્યે પૂર્ણ માન સાથે જાહેર કરું છું કે, તમારી
આલખાણ હું હવે ચલાવી લઈશ નહીં. ” જમ્બુએ આનંદરામનો
હાથ ખભા પરથી છટકાવી નાંખતાં કહ્યું : “ મને તમે ફેસલાવશો
તેથી મારો વિરોધ શમે તેમ નથી. હું જાહેર કરું છું કે કાંતાનાં

લગ્ન, એ લગ્ન નહોતાં. તેથી તે લગ્નિતા પણ નથી કે વિધવા ને નહીં. તેને કુંવારી કન્યા ગણવી જોઈએ. ”

“ વાહ ! ભારે અજ્ઞ હોડાવી ! છોકરા, તારા કરતાં મેં મહુ દીવાળીઓ જોઈ છે. તું મને શું શીખવાડવા આવ્યો છે ? મોટાંની આમન્યા રાખવી નહીં અને ધાણી પુટે તેમ બધા કરવું એજ તમો જીવાનીઆઓ સમજો છો ? ચાલ, નીકળ અહીંથી ” આનંદરામે તેને ધમકાવ્યો અને ગોદાવરીને કહ્યું : “ બાબીને તમે લઈ જાઓ અહીંથી. ”

“ નહીં લઈ જવાય કાકા, એ તમારી ‘બાબી’ નથી. બાહુવી ગેર મહારાજને અને જોષી મહારાજને એકઠા કરીને તમે એનું લગ્ન ચાહે તેમ કરી નાંખ્યું ! એ લગ્ન નહોતું. ”

“ ત્યારે શું તારું કપાળ હતું ? ”

“ એ તમારો હતો. એ શાસ્ત્રો અને ધર્મવિશ્લેષનું કૃત્ય હતું. એ દેવોની છેતરપીંડી કરનારું કૃત્ય હતું. દેવો ૫૫ વર્ષના વૃદ્ધને ૫૫ વર્ષની કન્યા પરણાવવામાં કદી રાજી રહેતા નથી. દેવોની નારાજીનું પહેલું કળ તમે જોયું; મારા પૂજ્ય પિતાને તેમણે ઠીકાવી લીધા. ”

“ તો મૂર્ખ ! પિતા તરફ પૂજ્યતાની લામણી છે અને આનું ધાંધલ શું કરવા કરી રહ્યો છે ? ”

“ સિદ્ધાંતને ખાતર — ”

“ બોલ્યા ! પોપટજીની માફક પેલા મધેડા છોકરાઓ બોલતા હતા તેમ ! જમ્યુ, આ બધી પંચાત રહેવા દે. તારાથી ન જોવાતું હોય તો ઓરડીમાં જઈને સુઈ રહે. પણ જ્યારે લોક ભેગું થયું છે ત્યારે તોફાન ના કર, સમજ્યો ! ”

“ લોક બેથું થયું ત્યારે જ મારે જે કહેવાનું છે તે હું કહેવાનો ! જે અજ્ઞાન બાળાને પંદર દિવસ ઉપર લગ્ન થું તેનો ખ્યાલ પણ ન હતો, જે હજી પણ સમજી શકતી નથી કે આ લગ્ન, આ વૈધવ્ય, એ બધું શું-તેને તમે લગ્નિતા અને વિધવા કહી જ ન શકો. યજ્ઞના પશુની પેઠે તેના માબાપે તેને લગ્નમંડપમાં બસડી લાવીને એક ધરડાની સાથે હથેલાળો મેળવી દીધો ! એ વર મોજીદ હતા. વિશ્વનાથનાથ અને રમાકાંત. વિશ્વનાથનાથ એકાદ વર્ષમાં સાબળ થયા હોત ત્યાંસુધી તમે બેલાશક થોભી શક્યા હોત અને તેમ નહોતું કરવું તો રમાકાંત સાથે તેનાં લગ્ન કરવા હતાં પણ વૃદ્ધ સાથે લગ્ન કરવામાં તમે ધર્મવિરુદ્ધ જ કૃત્ય કર્યું છે ”

“ વાર; પણ હવે એનું કરવું છે શું ? તારો ધરાદો શો છે ? ”

“ મારો ધરાદો છે કે-લોક અથવા રૂઢિની દરકાર તમારે કરવી જોઈએ નહીં. પંદર-વીસ દિવસ ઉપર જેવી એ લગ્ન પહેલાં હતી તેવી હજીયે છે એમ જાહેર કરીને તેને તમારી તમામ રૂઢિવાદી વિધિઓમાંથી મુક્ત કરવી જોઈએ. ”

આનંદરામે પોતાના સાથીદારો જોડે મસલત ચલાવી અને પછી કહ્યું : “ તારું કહેવું મેં સાંભળી લીધું. હવે મારું કહેવું સાંભળ. તું ગાંડો છે. તારું મગજ ખસી ગયું છે. માટે હું તને ગાંડો જાહેર કરી ફરમાવું છું કે અહીંથી ચાલ્યો જા-નહીં તો મારે જખરદસ્તીથી તને ખસેડવો પડશે. ”

“ શું કહ્યું ? તમે મારા ઉપર જખરદસ્તી વાપરશો ? ”

“ બેશક જે સીધી રીતે નહીં માની જાય તો જરૂર અમે જખરદસ્તી વાપરીશું. પેલા વાંઠેલા છોકરાઓની વાદે તું પણ ફાવે તેવું બઢમે જાય છે, એ હું નહીં ચલાવી શકું. ”

“ તમે પોતેજ પાગલ થઇ ગયા હાજો છો. બાકી, આવી રીતે સખ્તાર્થ વાપરનાર માટે કાયદા કાનુનો છે એ, ડાહ્યો માણસ તો સમજી જ શકે. ”

“ શું જુઓ છો ? ” આનંદરામે પોતાની જોડનાઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ એક દોરડું લાવો અને એને પકડીને બાંધી દો. ”

જમ્બુ તેને પકડવા આવનારાઓની સહામો થયો પણ અનેક જણ આગળ એનું જોર ફાવ્યું નહીં. તેઓએ તેને બળાત્કારે પકડ્યો; તેના મોં પર એ કુચો માર્યો; તેને દોરડાના સખ્ત બંધ બાંધી દીધા અને ત્યાંથી ઉઠાવીને હવા અજવાળા વિનાના અને બારીઓ વિનાના એક ઓરડામાં તેને પૂરી દીધો.

પ્રકરણ ૧૬

આત્મહત્યા !

જમ્બુને ઓરડીમાં બળાત્કારે પૂરી દેવામાં આવ્યો, એ બાબત કાન્તાને અકળાવનારી થઇ પડી. જ્યારથી જમ્બુ તેની પાસે આવ્યો હતો અને ‘મા’ સિવાય બીજું કંઈ પણ સંબોધન નહિ કરતાં કેવળ સહૃદયતાથી અને પોતાની માન્યતા અનુસાર કાન્તાને તેણે જે કંઈ કહ્યું હતું ત્યારથી જ એના તરફ એના પચાસ ટકા પક્ષપાત બંધાઇ ગયો હતો. એ પછી ગોદાવરી આવી અને એની આગળ જમ્બુએ જે હકીકત કહી તેમાંની દલિ-લોએ કાન્તાના હૃદય ઉપર અસર કરી. આનંદગમને ગોદાવરી બોલાવી લાવી, તેની આગળ પણ નિડરતાથી જમ્બુએ રજૂ કરેલી પોતાની પ્રમાણિક માન્યતા કાંતા ઉપર અસર કરી રહી અને એમ છતાં એને “ માંડો ” ઠરાવીને ઓરડીમાં પૂરવા જેટલી હદે આનં-

દરામ અને તેના સાથીદારો તૈયાર થયા, એ જોઈને તો કાંતાને ત્રાસ છૂટ્યો. ગોદાવરી અને આનંદરામ એને કાળસ્વરૂપ લાગ્યાં. આવાં સિતમગર માણસો પોતાનું જોર ચાલતું હોય ત્યાં કેટલી બધી હદે સિતમ વરસાવે, એની કલ્પનાઓના તરંગે તે ચઢી. એ દરમ્યાન એને સ્મરણ થયું કે-ગોદાવરીએ પોતાને છાત મારી હતી. છાત મારીને જ તે અટકી ન હતી પણ એણે એટલી બધી ગાળો દીધી હતી કે જે કદાપિ પણ કાંતાએ પોતાની પંદર વર્ષની વય દરમ્યાન કોઈને મોઢેથી સાંભળી ન હતી. “રાંડ નકકટ” “છપ્પર પખી” “કાળમુખી” “ધણીને ફાફડી ખાનારી” “ડાકણ” આ બધાં વિશેષણો કેવળ અનુચિત, અયોગ્ય અને નાલાયક હતાં. સારાં માણસના મુખમાંથી કદાપિ તે બહાર નીકળે નહિ અને તેમ છતાં સ્મૃતિમાં પોતાને ‘સારાં માણસ’ ગણાવનાર ગોદાવરીએ જ એ બધા શબ્દો કહ્યા હતા. શા વાસ્તે? તાત્કાલિક કારણ તો શકત પોતાને રહેજ હાથ આવી મર્ધ તે હતું; પણ શું “ધણીને તે” આવતાંવેંત ખાધો ” એ કારણ, ગાળો દેવા માટે સંગીત અને વાજબી કારણ હતું?

“પતિનું અમંગળ ઇચ્છનાર હિંદુ સમાજમાં કઈ નારી હોય છે? એવી ઇચ્છા મેં સ્વપ્ને પણ કરી નથી.” કાંતા વિચારવા લાગી: “મેં તો લગ્નમંડપમાં એમની સાથે હાથ મેળવ્યો. ત્યારથી એમનું કશું અમંગળ ઇચ્છ્યું નથી. માખાપને નહિ દુભાવવા ખાતર, જેમ સહુ કન્યાઓ ચાલતા આવેલા રિવાજે પરણે છે તેમ હું બળડાટ વિના પરણી છું. છતાં મને ગોદાવરી ક્રિયા આધારે ‘ધણીને ફાફડી ખાનારી’ તરીકે કહેવા લાગી છે? એનો ગુસ્સો જે રા. ૩૦૦૦ આપવા પડ્યા તે માટે હતો તો તેમાં શું મારો દોષ હતો? એ ત્રણ હજાર રૂપીઆની બાબતમાં ભારે શંકા ઉઠે છે. એ રૂપીઆ શું ખરેખર અપાયા હશે? મારા પિતા, મારાં લગ્નને પહેલે દિવસે

ઓચિંતા જ લકવાની બિમારીથી અવાચક બની ગયા હતા. એટલે એમણે આ રૂપીઆ લેવાની મસલતમાં ભાગ લીધો હોય એમ માની શકાતું નથી. મારા પિતા એક કર્મકાંડી છે; હરિકથા-કાર છે; એમની હરિકથાઓ, એમના વિચારો વગેરેથી હું માહિત છું. ધણીવાર પોતાની કથાઓમાં એમણે કન્યાનો પૈસો લેનારાઓને ધુતકારી કાઢ્યા છે. સખ્ત શબ્દોમાં તેમણે શાસ્ત્રોની આજ્ઞા દર્શાવીને કન્યાનો પૈસો નહિ લેવા પોતાની કથા સાંભળનારાઓને કહ્યું છે. આવા એ પિતા શું પોતાની જ કન્યા બદલ પૈસો લે ?”

કાંતા વિચારોના વમળમાં ઘેરાઈ ગઈ. આ વખતે એની આસપાસ રૂદન-કુટન ચાલતું હતું. એ પોતે એક પગથીઆ ઉપર એકલી બેસી રહી હતી. એના દિલમાં આ આખીયે ઘટનાને લગતા વિચારો જ ચાલી રહ્યા હતા. પિતાને તે કન્યાવિક્રયનાં નાણાં લેવાના અપરાધમાંથી મુક્ત કરી ચૂકી. માતાનો વારો આવ્યો. વિચારો માતાની પ્રકૃતિ પરત્વે કેન્દ્રિત થયા: “શું માતાએ પૈસા લીધા હશે ? આનંદરામ વગેરે સાથે એકલી મસલત કરવા તે ગઈ હતી ખરી.”

મસલત દરમ્યાન વૃદ્ધલગ્નની તેણે ના પાડી હોય ત્યારે નાણાંનો લોભ તેની સામે ધરવામાં આવ્યો હોય અને ૩૦૦૦ જેવડી મોટી રકમ જોઈને, તેમજ કુટુંબની ગરીબીનો ખ્યાલ લાવીને માતા લોભાઈ ગઈ હોય એમ કાંતાનું મન કંઈક ભાગે શંકા કરી રહ્યું. “શું માતા ગરીબીને કારણે લોભાઈ ગઈ હશે ?” આનો આ પ્રશ્ન એણે પાંચ-સાતવાર પોતાના દિલને પૂછી જોયો. માતા પ્રત્યે કાંતાને અનહદ પ્રેમ હતો. પ્રેમાળ જન્મદાતા જનનીને સળવાર ઠરાવતાં એનું દિલ સંકાય પામ્યું. “મારી મા એવી અધમ ન હોય.” તેણે પોતાના મનમાં જ ચુકાદો આપ્યો: “એ કદી રૂપીઆ લે જ નહીં. ગરીબ છતાં મારા પિતાએ અમને કદાપિ

કોઈની ગેરવાજબી રકમે લેવાનું શીખવાડ્યું જ નથી. માએ રૂપીઆ નહીં જ લીધા હોય.” પણ એ રૂપીઆ અપાયા હતા એમ ગોદાવરી કહે છે તેનું શું? કાન્તાના હૃદયમાંના ન્યાય દેવતાએ ચુકાદો આપ્યો : “ગોદાવરી જુદી છે. રૂપીઆ આપ્યા સંબંધી એણે ગપ જ મારી છે. તે ખોટી રીતે મારાં માખાપને બદનામ કરી રહી છે.” ઘડીવાર પછી ફરીથી કાંતાનું મન કહેવા લાગ્યું : “અત્યારે અમારે ત્યાં પિતાની કટોકટ માંદગીનો પ્રસંગ છે. એવા વખતનો લાભ લઈને ગોદાવરી અમને નાહક બદનામ કરે છે. મારા પિતાએ કે મારી માતાએ મારું વેચાણ કરીને પૈસા લીધા ન જ હોય. કન્યાનાં વેચાણ કરનાર મારાં માખાપ નથી જ.”

આ આખીયે પ્રસંગ-પરંપરા સંબંધમાં ‘સત્ય શું’ એની શોધ માટે એને મારે મુંઝવણ થઈ રહી. યોગરહમ જે રૂદન ચાલી રહ્યું હતું તેમાં એણે પણ મોટેથી રડીને પોતાના હૃદયનો ડુમો ખાલી કર્યો. આખીયે પ્રસંગ-ઘટમાળ એને બચંકર અને ત્રાસ-દાયક લાગી. ગોદાવરીનો અને આનંદરામનો સ્વભાવ રાક્ષસી છે એમ એને લાગ્યું. ઉચ્ચવર્ણનાં હોવા છતાં એ બન્ને જણ કેવી હદ ઉલ્લંઘીને જુદાણાં કહી શકે છે એનો તો પ્રત્યક્ષ પરિચય કાન્તાને થઈ ચૂક્યો હતો.

આ વખતે કુટનારી સ્ત્રીઓમાંથી કોઈકે કાન્તાની માને સંભારીને કુટવા માંડ્યું. એ મહેણાં મારવા લાગી. “આવી અભા-ગણી દીકરીને અવતાર આપ્યો તેના કરતાં પથ્થરને કેમ જન્મ ન આપ્યો,” એવો સવાલ કરીને એણે બ્યાં શરૂઆત કરી ત્યાં તો ગોદાવરી એના બોલ ઉચકી લઈને અધવચ્ચ કુદી પડી. કુદતાં કુદતાં એ કુટતી બચ અને કાન્તાની માતાને એવાં તો સખત

પ્રકારનાં મહેણાં મારતી જાય, કે, કામળ હૃદયની બાલિકાથી તે સાંભળ્યાં ન ગયાં.

કુટવું એટલે સહામા પક્ષનાં સગાંઓ-મરેલાં કે જીવતાંને સંભારીને તેમની સહામે પોતાની દાઝ કાઢવી અને પેટ ભરીને ખૂબ ગાળો દેવી, એજ પદ્ધતિ અહીં ગૃહણ કરવામાં આવતી હોય એમ કાંતાને લાગ્યું. એના મસ્તકમાં ઝંઝણાટી ઉત્પન્ન થઈ. એનું દિલ ધણું જ ઉછળવા લાગ્યું. એના હૃદયના ધમકારા વધી ગયા.

“જીવતી ડાકણ જોવી હોય તો આ ગોદાવરી જ છે ! આટલી બધી સખ્ત એની કુહાડા જોવી જીભ ?! અને તે પણ વગર લેવે દેવે ? મરનારની હત્યા જાણું મેં અને મારી માતાએ શસ્ત્ર વડે કરી હોય એમ જ અમેાને આ ગોદાવરી શબ્દોથી ડહામી રહી છે ! આના હાથ નીચે હજી તો મારે આખો જન્મારો ગાળવો પડશે. એ કેમ બનશે ?” કાન્તા પોતાના મનમાં આમ કહી રહી હતી ત્યાં કુટવાનું બંધ કરીને સ્ત્રીઓએ રોવાનું પ્રકરણ શરૂ કર્યું. એમાં પહેલું જ વાક્ય ગોદાવરીએ કાઢ્યું : “જેઠાણી રે. મારા જેઠને ભરખી ખાતાં પહેલાં તેં શેં આપધાત ન કર્યો ? તેં શેં કુવો હવાડો ગોઝારો ન કર્યો ?”

“મારા ઉપર એને આટલો બધો તિરસ્કાર આવી ગયો છે ?” કાંતાએ મનમાં જ સત્તાલ કર્યો : “ખુલ્લી રીતે બધાનાં દેખતાં આવો તિરસ્કાર જાહેર કરનારી આ સ્ત્રી સાથે હવે મારાથી રહી શકાશે નહીં. એણે ચીંધેલો માર્ગ શો ખોટો છે ? ‘દેખવું’ એ નહીં; દાઝવું’ એ નહીં !’ હું કુવો ગોઝારો કરું તેથી એને આનંદ ઉપજશે ને ? બલે, એ ખુશ થાય. હું તો એના મિત્રમમાંથી છુટીશ. આપધાત કરવો જ છે તો પછી કાલ શા મારે ? એ માટેની પણ આ જ યોગ્ય છે. ઓ ઇશ્વર, હું તારે શરણે આવીશ. એ સિવાય મને તો હવે બીજો કોઈ માર્ગ દેખાતો નથી. ”

રાત્રિના લગભગ ત્રણ વાગ્યાનો અમલ થતા આવ્યો હતો. છતાં આજે તો ગોદાવરીની શેરીમાં બપોરના ત્રણ વાગ્યા હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. પાડોશીઓ તો દરેકે દરેક જણ જાગીને ગોદાવરીના ઘર આગળ આવ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત, ત્રાતિમાંથી પણ જેઓએ જાણ્યું હતું કે—નાથુરામનું મરણ થયું છે તેઓએ આવ્યાં હતાં. ગોદાવરીએ મરણધડીથી તે દેહ અત્યાર સુધી બોપાગાળા-વિદ્યા અજમાવીને જ ઘાંટાઘાંટ પાડીને એવી રીતે રોવાકુટવાતું ચાલુ કરી દીધેલું હતું કે—રેડીઓની માફક એને અવાજ દૂર દૂર માજી રહ્યો હતો. એ સાંભળનારની તો ઉંઘ જ ઉડી જાય અને જાગ્યા પછી ઉંઘતા પ્રયત્ન કરે તોપણ તે નિષ્ફળ થાય.

આમ જ્યારે ઘરઆંગણું માણસો અને સ્ત્રીઓથી ભરાઈ ગયું હતું ત્યારે ઘરની અંદરના ભાગમાં કોઈજ ન હતું. ઘરઆંગણામાં કાન્તા એક બાજુએ બેઠેલી હતી, અને ગોદાવરી તો રડવામાં જ મશગુલ હતી. આ તક કાન્તાએ સાધી. એને જ્યેલી અવાતપરંપરાને પરિણામે આત્મહત્યા સિવાય બીજો કોઈ જ માર્ગ સુઝતો ન હતો. તે ઉઠીને ઉભી થઈ. કોઈનું ધ્યાન તેના તરફ ન હતું તે ઘરની અંદર ગઈ. નાથુરામના ઓરડામાં જઈને એણે એક કામળ લીધો, એના ઉપર પેન્સિલથી કાંઈક લખ્યું, એક ચોપડીના ભાર નીચે દાખીને તે મૂક્યો અને તે બહાર આવી.

ઘરમાં બે વિભાગ હતા પ્રથમ વિભાગમાંનો ચોક મૂક્યા પાછી એક બાજુએ ત્રણ ઓરડીઓ આવેલી હતી. રસોડું, દેવઘર અને પાણીચાર. પાણીઆરાની અંદર ટાંકું હતું. હાનસ લઈને તેણે પાણીઆરા બહાર મૂક્યું અને મનને મક્કમ બનાવીને ટાંકાંતું હાકણું ઉઘાડ્યું. તેણે પોતાની સાડીનો કચ્છ બીડ્યો અને આંખો માંથી “ જય અમ્મે ” શબ્દોથી ઇષ્ટદેવીનું ધ્યાન ધર્યું અને એ બાદ એણે ટાંકામાં ભૂરકો માર્યો.

એનો ધખાકો બારણા બહાર સંભળાયો અને “ શું થયું ? શું થયું ? ” એમ કેટલીક સ્ત્રીઓ બોલી ઉઠી “ બિલાડી હશે ? એકાદ ઉંદર પકડવા દોડધામ કરી રહી હશે.” ગોદાવરીએ કહ્યું.

મરનારની પાછળ રોનાર સ્ત્રી વર્ગમાંના કેટલાંકમાં એવી અજ્ઞ શક્તિ હોય છે કે-રોતાં રોતા એકદમ અધવચ થંભી જઈને વાતચીત કરવામાં રીતસર હંમે પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે ! એવી શક્તિ ગોદાવરીમાં હતી એટલે એણે બિલાડીનો ઉલ્લેખ ચાલુ સ્વરે કર્યો પણ બીજી સ્ત્રીઓએ કહ્યું : “ ધખાકો મોટો હતો. બિલાડી અગાશીમાંથી પડે તોયે એવો મોટો ધખાકો ન થાય. મોડલોને કાંતાને જોવા માટે ? ”

કાંતાના સ્થાન તરફ ગોદાવરીએ નજર કરી તો તેને ત્યાં ન દીઠી. પોતાની શિકારી આંખે એણે આસપાસ નજર કરી જોઈ, પણ તે તો ક્યાંયે નહોતી !

“ શું એ ધર્મબ્રાહ્મ કભારજી અંદર તો નથી ગઈ ? ” એમ બોલતી બોલતી ગોદાવરી અંદર ગઈ. કાંતાને એણે ક્યાંય ન દીઠી: એણે એના નામની હાંકા મારી. પ્રથમ તો સાદા નામે તે બોલી પણ પછી તો વિશેષણ ઉમેરાયાં અને વિશેષનામ લઘુતાવાચક બનાવી દેવાયું : “ રાંડ અભાગણી કાંતાડી ! ગઈ ક્યાં ? ”

હિંદુ સમાજની બ્રહ્મકુલોત્પન્ના પણ અભાણ અને ગામ-ડીઅણ ગૃહરાણીના આ આખાદ નમૂનાને જ્યારે લગભગ ૨૫ જુઓએ પણ જવાબ ન મળ્યો ત્યારે એની તર્કશક્તિ એકદમ એરોપ્લેનની માફક ઉડી અને પહેલી જ ક્ષણે તેણે ટાંકા તરફ દાખલ ભરી. એનું બારણું ખુલ્લું જોયું; અને એને લાગ્યું કે-“ રખેને ધખાકો એમાંથી થયો હોય ! ”

તરત જ તેણે ખૂમાખૂમ પાડી મૂકીને પાડોશણોને અને સગાંને ધરની અંદર બોલાવ્યાં; ટાંકામાં ફાનસો ધરીને નજર નાંખવામાં આવી. પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો ઝાંખ વળી પણ પછીથી ટાંકાના પાણીની સપાટી ઉપર કાંતાની લાશ તરતી સ્પષ્ટ દેખાઈ!

“ઓ મારી ગરીબ ગાય જેવી બોળી જેઠાણી રે!” ગોદાવરીએ પોતાના મુખરૂપી રણસિંગડામાંથી પંચમ સૂરે હૃતસ્થંક પહ્લાવાળો રાગડો તાણ્યો !

બહારથી પુરુષવર્ગ અંદર પ્રસી આવ્યો. એક હિમ્મતવાન પણ તરવૈયો જીવાન દોરડાંની મદદથી ટાંકામાં ઉતર્યો.

કાંતાની લાશને ખભે નાંખીને એ જીવાન બહાર આવ્યો. ત્યારે કાંતાના દેહપિંજરમાં આત્મા ન હતો એની ચોકકસ ખાતરી થઈ ચૂકી.

સૌનાં મોંઠાં વ્હીલાં પડી ગયાં. કાંતાએ આપઘાત કર્યો, એ નકકી થઈ ચૂક્યું. અને એ નિર્ણય થતાં જ એમરે ગણગણાટ થઈ રહ્યો. આડોશીપાડોશી અને સગાંસંબંધી સ્ત્રીવર્ગ મન ફાવે તેમ માંહોમાંહે ચર્ચા કરવા મંડી પડ્યાં. એકે કહ્યું: “ગોદાવરીએ કાંતાના માઆપને છંડેચોક કાંઈ એછાં મેણાં માર્યાં છે?” “કાન-માંથી કીડા ખરે એવી નભડ ગાળો એણે વરસાવી હતી!” બીજાએ અભિપ્રાય આપ્યો.

“આજકાલની જીવાન છોકરીઓથી આવું સહન ન જ થાય.” ત્રીજી સ્ત્રી બોલી; અને એના મતને ટેકા આપતાં પ્રથમ સ્ત્રીએ કહ્યું: “ખિયારી ફુલ જેવી હતી. એના પર ફુલાડા જેવા બોલ ના ધા શોભે એ ખરા? ખિયારી રોતી’તી તોયે જરાકે મોટેથી ઉચ્ચાર સરખો કરતી નહોતી. એને પાર વિનાની અકળામણ થઈ

હોય એમાં શી નવાઈ ? ગરીબ ગાય જેવી એ આપઘાત ન કરે તે કરે એ શું ? ”

જગતની પડખમ પોલી છે. તે બે બાજુથી વાગતી રહે છે. જે જમજમન થોડાક વખત પહેલાં ગોદાવરીની તરફેણમાં બોલતાં હતાં, તે. કાંતાના આપઘાત પછી તેની વિરુદ્ધમાં બોલવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૧૭

કુદરત રૂઠી ?

જેણે શહીદી કરી છે તેને જગતે ગાંડા તરીકે ઉપમા આપી છે.

જમ્બુ એવો શહીદ હતો.

એને હવા અજવાળા વિનાની અને બારીઓ વિનાની અંધારી ઝોરડીમાં આનંદરામે પૂર્યો ત્યારે એને ખબર ન હતી કે, શું થવા બેઠું છે ?

કાન્તાએ એક બાજુ આપઘાત કર્યો અને બીજી બાજુ જાણે કુદરત રૂઠી હોય એમ આનંદરામના કોધનો ભોગ થઈ પડેલ જમ્બુ હવા અજવાળા વિનાની એ ઝોરડીમાં ફંધાઈને બેહોશ થઈ ગયો. સરઆતમાં તો એને લાગ્યું કે હમણાં તેઓ મને બહાર કાઢશે પણ એ નિષ્કૂર કાઢે તો એની લગીરે દયા લાવ્યા વિના બહાર ડાકુઓ સાથે બેસી રહો. ત્રણ ત્રણ કલાક વીતી ચૂક્યા હતા. બંધીઆર સ્થળે મ્હોંએ ડૂચો દેવાયેલ અને હાથે પગે બંધાયેલ વ્યક્તિ હવા વિના શી રીતે જીવી શકે ?

જ્યારે કાન્તાની લાશ ટાંકામાંથી દેખાઈ ત્યારે આનંદરામ અંદર આવ્યો. લાશ બહાર કાઢવામાં આવો અને પછી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે હવે શું કરવું ? બે ચાર જણને પોતાની સાથે લઈને આનંદરામ એક બાજુ ગયો. માંહોમાંહે પુરુષમંડળ વિચાર કરવા લાગ્યું.

“ આપઘાત છે; એટલે પોલિસને ખબર આપવી જોઈએ; નહીં તો લાશનો એમને એમ અગ્નિસંસ્કાર કરી દેવા બદલ આપણને ગુન્હેગાર ઠરાવવામાં આવશે. ” એક જણે સૂચવ્યું.

“ અરે, કાંઈયે આપણને ગુન્હેગાર ઠરાવવા બેઠું નથી. આપણે કાંઈ એને મારી નાંખી છે ? આપણે કાંઈ એને કહ્યું હતું કે—આપઘાત કરજો ? એનું આયુષ્ય તુટ્યું તે આ રીતે મરણ પામી ! પોલિસને ખબર આપવા જવાની જરૂર નથી. ” આનંદરામે કહ્યું.

“ પણ મરણનું કારણ સમજાવવા જતાં તરત જ પંચાત ઉભી થશે. ”

“ કહીશું કે હૃદયખંધ પડવાથી મરણ થયું હતું. ”

“ આટલા બધા લોકો એકઠા થયા છે અને એમાં કાંઈ જુદું કારણ આપીએ તે ચાલી શકે ? ”

“ કાંઈ પણ ઉપાયે લાશ તો જલ્દીથી બાળી નાંખવી જોઈએ. આપણે કંઈ નહીં તો ૩૦-૪૦ જણ એકઠા થયા છીએ. બે મુઠદાં ઉઠાવીને રાતોરાત બાળી આવીએ. પછી જે થવાનું હશે, તે થશે. ”

આનંદરામે આ પ્રમાણે મૂંઝેલી સૂચના કાઢીને ન રહ્યા. પણ આનંદરામ એ જ નિર્ણય ઉપર દૃઢ રહ્યો.

પોતાની આસપાસનાઓને તેણે કહ્યું: “ઠાઠડીઓ બાંધવી રૂઠી કરો. અને સીમંડળને રોવા કુટવાનું હાલમાં બંધ રાખવા હો. શય લઈ જવાયા પછી તેઓ ચાહે તેમ કરે.”

આ ઈરાદો જાહેર થઈ ગયો એટલે મરનારની મોટી પુત્રીના પિતા ચંપકલાલે ગોદાવરીને તે કહી. ગોદાવરી આનંદરામ પાસે માવી. “તમે એક વાત ભુલી ગયા. પેલા જંબુડાને ઓરડીમાંથી ત્યાર કાઢો. એને હાથે તો આ બેના અગ્નિસંસ્કાર કરવા પડશે.” ગોદાવરીએ નવો મુદ્દો છેડ્યો.

“એ તોફાન કર્યા વિના નહિ રહે. હમણાં એને બહાર નહિ નહું.” આનંદરામે હઠ જ પકડી. તે શય લઈ જવાની વ્યવસ્થામાં પડ્યો. પણ ગોદાવરીને એન પડ્યું નહિ. તેણે ઓરડી ઉઘાડી તો જંબુ નિશ્ચેતન હાલતમાં પડેલો જણાયો ! એણે નાથુરામના જમાઈ ચંપકલાલને બોલાવ્યો. તે એક કંપાઉડર હતો. જંબુને તેણે પાસ્યો. નાડી ચાલતી ન હતી ! હૃદયના ધગકારા સંભળાતા હતા.

“કાઠીજી, ખેલ બલાસ ! ” ચંપકલાલે કહ્યું.

“હે ? ! શું થયું ? ”

“ભાગ્ય રૂઠું ! જંબુમાઈ ગુજરી ગયા લાગે છે ! ”

“મારું શું થવા બેઠું છે ? અરેરે, આ જીવાનીઆં શું કરવા બેઠાં છે ? જંબુ ફાટ્યું ફાટ્યું બોલતો હતો તેથી કાંતાનું મગજ ફાટી ગયું હોવું જોઈએ અને તેથી જ કાન્તા પ્રાંકામાં પડી હોવી જોઈએ. હવે આ બીજી પંચાત ઉભી થઈ. જંબુડા રે ! તને આ શું સુઝ્યું કે, તું અમારી વિરૂદ્ધ પડ્યો ! ” તે મોટેથી રડવા લાગી.

પુરુષવર્ગ અને સ્ત્રીવર્ગ તમામ ત્યાં ધસી આવ્યો. જમ્મુ મરણ પામ્યો એ વાત ચોમેર ફેલાઈ ગઈ. આનંદરામને ખબર મળતાં જ તે આશ્ચર્યચકિત થયો. તેણે કહ્યું: “ એને ચોરડીમાં કાંઈક કરડ્યું હોવું જોઈએ ” તે જમ્મુની લાશ આગળ આવ્યો.

ચંપકલાસે કહ્યું “ ડાક્ટરને બોલાવીએ ”

“ ડાક્ટર શું કરવાનો હતો ? ” આનંદરામે કહ્યું: “ વાત હાથથી ગઈ છે અને— ” ચંપકલાસને જરાક દૂર લઈ જઈ તે બોલ્યો: “ ડાક્ટરને બોલાવીશું તો કાંતાના આપઘાતની બાબત ચુંથાશે. ઉપરાંત, આના મૃત્યુની બાબતમાં પણ ચુંથણા થશે. ”

ગોદાવરી આનંદરામ પાસે આવી. તેણે કહ્યું: “ હવે શું કરવા ધાર્યું છે ? હવે કાંઈ આ ત્રીણું મુડદું તમે રાતોરાત બાળી આવી શકો તેમ છે ? ચોમેર લોકો આ બનાવો જાણી ચૂક્યા છે. આપણી તો જખરી ફજેતી થઈ ! આપણે હવે શી રીતે લોકમાં મોં બતાવી શકીશું ? ”

“ મૂર્ખ ! આનંદરામને તેના પર ગુસ્સો ચઢ્યો. તેથી તેને એક લાત મારીને તેમણે કહ્યું: ” આ બધી પંચાત જ તેં ઉભી કરી છે ! રડારોળ કરીને તેં લોકને એકઠા કર્યાં છે અને હવે જે તારાથી કેાઈ યુક્તિવાળો માર્ગ બતાવી શકાતો ન હોય તો તું ચે ટાંકામાં પડીને હુબો મર ! હું તો થાક્યો તારાથી ! ”

ગોદાવરી પોતાને મળેલા ઠપકાથી નારાજ થઈ, ચૂપચાપ ત્યાં ઉભી રહી.

આનંદરામ પોતાની ખૂબ અકળામણને અંગે માથે હાથ દબાવે બેસી પડ્યા. ચંપકલાસે કહ્યું: “ મામલો હવે ગેરકાયદેસર રીતે કામ કરવા જેવો રહ્યો નથી. એક પણ લાશ આપણે એમને

એમ સહીસલામતીથી બાળી શકીએ તેમ નથી. પોલીસ ખાતાને બાણ કરવી જોઈએ. ”

પોલીસપટેલ મારા દોસ્તદાર છે. એને થોડાક ચાંપવા પડે તો ચાંપીને પણ આ બાબતમાં તપાસ ન થાય તેમ થવું જોઈએ ” આનંદરામે કહ્યું

ચાંપકલાએ એમ કરવાની સલાહ આપી શક્યો નહિ.

“ તમે તો અનાકાની કરતા જ રહેવાના. એમ કાંઈ ન ચાલે. હિંમતભેર આપણે કામ કરવું રહ્યું. હું પાછલે બારણેથી જઈ છું, પોલીસ-પટેલને ત્યાં. એને સમજાવું છું. દરમ્યાન, તમે તમારે ઠાઠડીઓ બાંધીને તૈયાર કરો ” આનંદરામ એમ કહીને હિંમત અને પાછલા બારણા તરફ જવા લાગ્યો.

“ કાકાજી, ” ચંપકલાએ કહ્યું: “ આ બાબત આપ ધારો છો તેવી સરળ નથી. મને કંપાઉડર તરીકે આપધાત અને ખૂન કેસોનો અનુભવ છે કે, પોલીસ ખાતા તરફની પંચાતમાંથી લોકોથી કદાપિકાળે છુટી શકાતું નથી. સત્યને છાવરો નહીં.”

“ તમારી મતલબ હું ના સમજ્યો. ”

“મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે—એક વાત જગ જાહેર થઈ ગઈ હોય તે પછી તેના પર ઠાંકપિછોડો કરવો નકકામો છે. મારું માનો. ડાક્ટરને બોલાવો. હું જોમને ત્યાં કંપાઉડર છું તે ડાક્ટર સદાશિવ એક હોશિયાર માણસ છે. તેઓ આપણને આ બે મરણ સંબંધમાં કરો જ વાંધો આવે નહિ એવાં સર્ટીફિકેટ કદાચ આપે તો તેની તજવીજ હું કરી જોઈશ અને નહિ તો પછી તેઓ જોમ સલાહ આપે તેમ આ બાબતમાં પોલીસ આમળ આપણે કહેવું પડશે. કોઈ વકીલની પણ મદદ લીધા વિના ચાલશે નહિ.”

“ પોલિસ, ડાક્ટર ને વકીલ—આ બધાં સફરામાં પડ્યા સિવાય મારા દોસ્તદાર પોલિસ—પટેલને ત્યાં જ મને જવા દોને ? ”

આ બે જણની આ ગડબાંગ દરમ્યાન અચાનક એક અણુ-ધારી બનાવ બન્યો. ઘર બહાર એક ફોજદાર અને ચારેક સિપાઇઓ આવી લાગ્યા. તેણે બહાર એકઠા થયેલા ડાકુઓને સવાલ કર્યો: “આનંદરામ કેનું નામ છે ?”

એક જણ ધરતી અંદર દોડી આવ્યો. તેણે કહ્યું:

“આનંદરામ કાકા, બહાર એક ફોજદાર અને સિપાઇઓ આવ્યા છે. ફોજદાર તમને બોલાવે છે.”

“ઓ મા ! ફોજદાર મારે આંગણે ?” ગોદાવરીથી ચીસ પાડીને બોલી જવાયું.

“ ભુમરાણુ પાડે છે. આવી ને આરી કયાં સુધી રહેવાની ? તું નકકામી ગમરાય છે. ફોજદાર શું કરવાનો હતો ? હું જાઉં છું તેની પાસે.” આનંદરામે કહ્યું. ચંપકલાલે સૂચક દષ્ટિથી તેના સામે જોઇ રહેતાં કહ્યું: “ કાકાજી, મને જે બચ હતા તે ખરો પડ્યો છે. કોઈક ચાડી ખાધી લાગે છે. નહિ તો ફોજદાર એમને એમ આવે નહિ.”

“બહે આવ્યો. એને પત્રકમાં હું કંડોગાર બનાવી દઇશ. જે એની સાથે મારો દોસ્તદાર પોલિસ—પટેલ હશે તો કાંઈ વાંધો આવવાનો નથી.” આનંદરામે કહ્યું.

“ આપની ભૂલ થાય છે. ” ચંપકલાલ બોલ્યો : “ આપણા ગામમાં ફોજદાર કાયમ રહેતો નથી એ તમે જાણો છો. પોલિસ—પટેલનાં કામકાજની વાર્ષિક તપાસણી કરવા માટે ચાર—પાંચ દિવસથી તેનો અહીં મુકામ થયેલો છે. આવી સત્તાવાર વાર્ષિક

તપાસણી વખતે પોલિસ-પંટલથી ગેરકાયદેસર બાબતમાં પોતાના ઉપરી અમલદારને કાંઈ જ બલામણુ થઈ શકે નહીં. મને તો લાગે છે કે, અહીંથી કાઢી કે આ બધાં ધાંધલાને લગતી અરજી કરી હોવી જોઈએ અને આ એક મુદ્દાનો કેસ હોવાથી જ આવી કાળી રાતે પણ ફોજદાર અહીં આવવા તત્પર થયો હોવો જોઈએ. મારી તમને બલામણુ છે કે- કશી જ અસત્ય બિના ના કહેશો અને સીધી રીતે બધી વાત કરીને ફોજદારની દયા માગજો. એથી તમારા વિષે તેના ઉપર સારા છાપ પડશે પણ હિંદુ વેતરુ તો હેરાનગતિ થતી છે. ”

“ પણ તમે સીધેસીધું કહેશો શું ? ” ગોદાવરી કે જે આ બધું સાંભળતી હતી તેણે પૂછ્યું.

“ શું કહેવાનું હોય ? મને જેમ સુઝશે તેમ જવાબ દઈશ અને સમજ નહીં પડે તો ચંપકલાલને અને તને પૂછવા ફોજદારને કહીશ. ”

“ મને ફોજદાર શા માટે પૂછે ? જૈરાં માણસને આમાં શું લાગે વળગે ? ”

“ કાઠીજી, ” ચંપકલાલે કહ્યું : “ મારી તો તમને સલાહ છે કે, તમારી તબિયત બગડી છે એવું બહાનું કાઢીને તમે સુઈ રહો. આ બાબતમાં જો કે કશું જ આપણા હાથમાં રહ્યું નથી પણ પોલિસ-તપાસ આવી છે એટલે તેઓ ચાહે તેને પૂછી શકે-ચાહે ત્યાં ઝડતી પણ લઈ શકે. તમને પૂછવા બોલાવે તો ખરી હકીકત જ કહેજો. ” ગોદાવરી ગભરાટથી તેના સામે જોઈ રહી. ચંપકલાલ અને આનંદરામ ફોજદાર પાસે આવ્યા. વસ્તુસ્થિતિ ચંપકલાલે કશી હતી તેવીજ બની હતી. અહીંના બનાવો સંબંધમાં આનંદરામના કોઈક છુપા દુશ્મને, ગામમાં ફોજદારની હાજરીની તક

સાધીને, અરજ કરી હતી અને તેથી તે તપાસ માટે દોડી આવ્યો હતો.

“ તમેએ આ કૃત્ય કર્યું છે ? ” ફાજદારે આનંદરામને પહેલો જ સવાલ કર્યો.

“ શું કૃત્ય ? ”

“ મારી પાસે એક અરજ આવી છે. એમાં તમારા જમ્મુ નામના બત્રીજને તમેએ માર મારીને એક ઝોરડીમાં પૂરેલો એમ જણાવેલું છે, અને એમાં બંધીઆર હવામાં તે મરણ પામેલો છે, એટલે એના ખૂન માટે તમે જવાબદાર ઠરો છો એમ જણાવેલું છે. ”

“ એવું તો કાંઈ બનેલું નથી, સરકાર. છોકરો એની મેળે ઝોરડીમાં પુરાઈ ગયો હતો. તેમાંથી તે બેહોશ થઈ ગયો છે. ”

“ જુઠું ના બોલો. તમે લોકો સાચી હકીકત કહેવાને બદલે ઉપરાઉપરી જુઠું બોલીને ગુન્હાઓ વધારો છો. એની લાશ ક્યાં છે ? ”

“ લાશ નહીં, ફાજદાર સાહેબ, એ તો બેમાન છે. ”

“ હીક છે, એ તો હું જોઈશિને ? અને બીજું, તમારું ટાંક ક્યાં આવેલું છે ? એમાં પડીને આપઘાત ફાણે કર્યો છે ? અને તા માટે કર્યો છે ? ”

“ આપ અંદર પધારોને સાહેબ, પછી બધું જોશું જશે. ” આનંદરામે સિપાઈએને ઇશારાથી બહાર યોગવા કહ્યું; પોલિસ-ખેડને ચોતાની સાથે આવવા સૂચવ્યું.

આનંદરામ ફોજદારને લખતે ધરમાં ગયો, પણ પોલિસપટેલ તેની પાછળ આવ્યો નહીં. આનંદરામે ફોજદારને જમ્યુવાળી ઓરડીમાં ન લઈ જતાં બીજા જ એક ખંડમાં લઈ જઈને ખુરશી પર બેસાડ્યો અને પછો કહ્યું: “ બાપજી, હું તમારી માથ છું. ચાહે તે રકમ બોલી જાઓ. આપવા તૈયાર છું પણ મને બચાવી દ્યો. પોલિસપટેલ—”

“ પોલિસપટેલનું શું છે ? આ કેસમાં એ સંડોવાયલા છે ?

“ ના સરકાર એમ નહી ”

“તો તેનું નામ શા માટે લી છે ? અને મને લાંચ આપીને તમે આ બનાવોનો ઢાંકપિછોડો કરવા માગો છો ?”

“ નહીં સરકાર, આપનાં બાળબચ્ચાં માટે—”

“ મને સરકાર તરફથી પગાર મળે છે. ”

“ હા. પણ ફોજદાર સાહેબ, આપે અમને જાણાડવા જોઈએ. રહેમનજર રાખો. હજાર રૂપિયા બસ થશેને ? ”

“ પાગલ, એક હજાર શું—એક લાખ આપે તો પણ નક્કામા છે. કાયદેસર જે થતું હશે તે જ થશે. એ જમાનો હવે પહોં ગયો છે કે જેમાં તમે લોકો લાંચ—ફક્તથી અમલદારોને તેમની ફરજથી બ્રષ્ટ કરતા.” ફોજદાર એમ કહીને ખંડમાંથી બહાર ચાલી નીકળ્યો. આનંદરામ થરથર ધ્રુજી રહ્યો. પોલિસપટેલ પહેલાં કાન્ટાની લાશને કુંડી મૂકવાની એની કલ્પનાની ધમારત માંગીને શુક્રો થઈ ગઈ ! આકતનાં વાદળ પોતાની ઉપર ધસી આવેલાં એણે જોયાં !

ફાળદારે જમ્મુની સ્થિતિ જોઈ, અને કાન્તાની લાશ પણ જોઈ. એક ઝોરડામાં નથુરામની લાશ પણ જોઈ. તેણે પોલીસપટેલ સિપાઈઓ વગેરેને અંદર બોલાવ્યા; અને એક સિપાઈને ડાક્ટરને બોલાવવા મોકલ્યો. બાદ તેણે જુગાનીઓ લેવી શરૂ કરી. આનંદરામને પ્રશ્નો પર પ્રશ્નો કરીને એણે ગમ્મરાવી નાખ્યો. આનંદરામ સત્ય બિના છુપાવવા માગતો હતો તેથી જવાબો દેતાં એણે એટલાં બધાં અલ્લાંતલ્લાં વાળ્યાં કે જે એને પોતાને જ બંધનકર્તા થઈ પડ્યાં.

આનંદરામની તપાસ લેવાતી જોઈને પુરખર્જો ત્યાંથી ધીરે ધીરે તક સાધીને ચાલવા જ માંડ્યું, જે સ્થળે થોડાક વખત ઉપર પુષ્કળ માણસો હતાં તે સ્થળે હવે તો ફક્ત આનંદરામનાં ઘરનાં કુટુંબીઓ જ રહ્યાં. ડાક્ટર આવી પહોંચ્યો. જમ્મુની લાશ તપાસીને તેણે જાહેર કર્યું કે-ગંધીઆર જગ્યામાં શ્વાસ રૂધિરાથી ગુંગળાઈને એ મરણ પામ્યો છે. કાન્તાની લાશ ઉપરનાં કપડાંએ હજી તો બીનાં હતાં. ટાંકામાં જે જુવાન ઉતર્યો હતો તેણે ઉપયોગમાં લીધેલાં સાધન પણ ત્યાં મોજુદ હતાં. ડાક્ટરે કાન્તાને તપાસી અને અભિપ્રાય આપ્યો : શરીર પાણીમાં ડૂબવાથી આ મૃત્યુ થયું છે. નાથુરામની લાશ પણ ડાક્ટરે તપાસી એના સંબંધી તો પાઠાના દરદથી સ્વાભાવિક મોત થયાનો નિર્ણય તેણે ઉચ્ચાર્યો. ફાળદારે ડાક્ટરની અભિપ્રાય ઉપરથી આનંદરામને કહ્યું : “તમે હવે મારા કેદી છો. તમે જે કાંઈ કહેશો તે તમારી વિરૂદ્ધ જશે. આ તમામ લાશો ઉપર હાલ તુર્ત પહેરો રહેશે. અમારી પરવાનગી સિવાય તમારાથી બાળી શકાશે નહીં. ”

“ પણ સરકાર, અમારી જ્ઞાતિના રિવાજ— ”

“ ચૂપ. રિવાજની વાત ના કરો. કાયદાની વાત કરો. તમારે મારી સાથે પોલીસચોકી પર આવવું જોઈશે. અને તમારા પત્ની

ક્યાં છે ? તેમના સંબંધી પણ કેટલીક ફરિઆદો છે. તેમને બોલાવો મારે તેમને કેટલાક સવાલો પૂછવા છે. ”

“ ચંપકલાલ, એને બોલાવો. ” આનંદરામે કહ્યું. ચંપકલાલ ગોદાવરીને બોલાવવા જતો હતો એ વખતે એકાએક મહાનના એક ઓરડામાંથી ચિત્કાર સંભળાયો.

“ શું બન્યું ? ” એમ કહેતાં ફોજદાર જ્યાંથી ચિત્કાર સંભળાયો હતો ત્યાં ગયો. તેની પાછળ બીજાઓ પણ ગયાં.

નજદીકમાં જ એક ઓરડામાં તેઓ જઈ પહોંચ્યા તો ગોદાવરી લોહીના ખાળોચીઆ વચ્ચે આજોટતી દેખાઈ. એણે પેટમાં છરી ખોરીને આપઘાત કર્યો હતો.

“ અરેરે, કુદરત રૂઠી કે શું ? ” આનંદરામથી બોલાર્થ જવાયું.

ફોજદાર અને ડાક્ટર ગોદાવરી પાસે બેઠા. ફોજદારે પૂછ્યું, “ કેણે તેમને છરી મારી ? ”

“ ઓ...હાય ! ” ગોદાવરી કંઈ આગળ બોલી શકી નહિ. બોલવાનો યત્ન નકામો નીવડ્યો અને લોહીની ઉલ્ટી કરીને તે જડવત બની ગઈ.

એના દેહમાંથી એનો ગ્રાણુપંખેર ઉડી ગયો—પોતાનાં કૃત્યનો ઈન્સાફ કરાવવા તે યમરાજના દરબારમાં પહોંચી ગયો.

ગોદાવરીએ કરેલા આપઘાતની જાણ, બહાર એકઠાં થયેલાં લોકોને થઈ એટલે એમરે ગણગણાટ થઈ રહ્યો : “ એનાં પાપ એને નડ્યા ! ”

“ એણે પોતાના સગા ભત્રીજાનું મૂકું ઈચ્છ્યું. એણે નવી જોડણીને દાખમાં રાખવા માટે એના પર સખ્તાઈ ગુજારી ! એણે

એને ન સંભળાય એવાં મહેણાં માર્યાં ! અને હવે જ્યારે પોલિસખાતા તરફથી તપાસ થવા માંડી ત્યારે રખેને પોતાનું પોગળ વેરાશે, એ હબક એને લાગી ગઇ ! ત્યારે પાસથી આવી પડેલી મુંઝવણમાંથી નીકળવાનો માર્ગ એણે ન જોયો ત્યારે પેટમાં છરી બોંકીને એ મરી ગઇ. ”

“ મોત સિવાય એના જેવી વઢકણી માટે બીજો કોઇ માર્ગ નહોતો. ” “ કર અને જો, એ અહીંનું અહીંજ છે. ” “ માણસનાં આરબ્ધનાં ફળ એને આ જન્મમાં ભોગવ્યા વિના છૂટકોજ નથી. ”

પ્રકરણ ૧૮

ત્રાદેસરનો પત્ર

જે ત્રણ અઠવાડીયાં દરમિયાન અમ્યાપુર ગામડામાં કાળો ફેર વર્તી રહ્યો, તે દરમિયાન વિહંગપુર, વટપુર અને કલકત્તામાં શી વસ્તુસ્થિતિ બની હતી ? નાથુરામની માંદગી અને મૃત્યુ પહેલાંની એ ઘટના હતી.

વિહંગપુરની હોસ્પિટલમાં વિશ્વનાથને રાખવામાં આવ્યા પછી હવા અને સારવારને યોગે એની તબિયત સુધરતી જતી હતી. એને વિશ્વાસ ઉપજ્યો હતો કે, આ રથળે લાવવામાં આવ્યાથી હવે મારો મહારોગ અવશ્ય નાબૂદ થશે.

અનંત અને તેના મિત્રો હમેશાં સવાર સાંજ શાળા સિવાયના વખતમાં એની પાસે આવતા. સાંજના તેઓને ખાસ કુરસદ રહેતી અને રાત્રે લગભગ નવ વાગે તેઓ છૂટા પડતા.

આનંદરામે આ દરમ્યાન નાથુરામની માંદગીના સમાચાર વિશ્વનાથને વિલકુલ નહિ આપવા, પોતાની વિધવા બહેન રમાને ખાનગી પત્રથી જણાવ્યું હતું. રખેને, “ તોફાની છોકરાઓ ” ના વાદથી વિશ્વનાથ તોફાન કરવા અમ્યાપુર આવી પહોંચે, એવી એને બહીક હતી અને રમાને પણ એ બહીક વાજબી લાગી હતી કારણકે, સાંજ પછી જ્યારે આ ‘ તોફાની છોકરાઓ ’ એકઠા થતા ત્યારે તેઓની ચર્ચા સમાજની રૂઢિઓ તોડી પાડવાની બાજુ-તમાં જ થતી. એ રહામે જ્યારે જંગ મચાવવા માટે તેઓ કંઈ કંઈ હવાઈ દિલ્લાઓ ચણતા. રમા, વિશ્વનાથની ખેલીમાં એક બાબુએ બેસી રહીને ચર્ચા સાંભળતી. નાથુરામની માંદગી દરમ્યાન રમાને ઘણુંખરું આનંદરામના પત્ર મળતા પણ હેલ્લા પાંચ સાત દિવસથી એક પણ પત્ર ન હતો.

વટપુરથી પ્રોફેસર પીયૂષકાન્તે અનંતના પિતા શ્રીવદનને કલકત્તા ખાતે એક પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્રમાં અનંતનો વિદ્યાભ્યાસ ચાલુ રાખવા માટે દલિલો કરવામાં આવી હતી. પ્રોફેસરનો એ પત્ર, અભણ રૂઢિવાદીઓ સામે એક તહોમતનામા રૂપ હતો. એ પત્ર આ પ્રમાણે હતો:—

“ બાલરનેહી શ્રીવદનભાઈ, ”

તમે વિદ્યાપતિ તો હતા જ. હવે લક્ષ્મીપતિ થે બન્યા છો. લક્ષ્મીએ તમારા હૃદયમાં કલ્યાણકારી ભાવનાઓ ફેલાવી હશે અને વિદ્યાવ્યાસંગ નહીં તળવ્યો હોય એમ આશા રાખું છું.

તમારા પુત્ર અનંતનો મને અજાણ સંયોગમાં ભેટો થઈ ગયો. શી એની તેજસ્વિતા ? શી એની વાફીલ્ટા ? આટલી નાની ઉંમરમાં હજી તો તે મેટ્રીક પણ થયો નથી તે દરમ્યાન એની ભાવનાઓ

અને આદર્શ જોઈને હું છક્ક થઈ ગયો છું. એના પુત્રના પિતા હોવા માટે હું તમને અભિનંદન આપું છું.

મારી પુત્રી ચી. પ્રભા એક રાત્રે ઘેર આવતી હતી ત્યારે એક કહેવાતા ખાનદાન અને કુળવાન યુવક અને તેના ઠેળીઆ મિત્રો તેને સતાવતા હતા. મારો નોકર સમયસર ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને નાલાયક જુવાનોને એણે નસાડ્યા. એમાંના એકને તમારા પુત્રે રોડી રાખ્યો અને એ જુવાનને મારી પાસે લાવવામાં તેણે મારા નોકરને મદદ કરી.

તમે આશ્ચર્યચકિત થશો કે, વિહંગપુરથી વટપુરમાં તમારો પુત્ર ક્યાંથી ? મને પાછળથી ખબર પડી કે—એક પવિત્ર દરજ્જાથી દોરાઈને ત્યાં આવ્યો હતો. એના એક મિત્રની જાહેરને એના સાસરિયાંએ તણ દીધી હતી. વિના વાંકે તેઓ તેને પોતાને ઘેર તેડતાં ન હતાં તમારો અનંત એ યુવતીને તેને સાસરે મૂકવા માટે તેના ભાઈ સાથે આવ્યો હતો. યોગાનુયોગ એવો બન્યો કે એજ યુવતીનો પતિ તે મારી ચી. પ્રભાની છેડતી કરનાર યુવક નીકળ્યો ! એ યુવકનું નામ કમળાશંકર છે. એના પિતા શોભારામ છે. તમારી જ જ્ઞાતિના એ પ્રતિષ્ઠિત અને પૈસાપાત્ર સજ્જન ગણાય છે.

મેં જોયું કે—કમળાશંકર ફક્ત પાંચ જ ચોપડી ભણીને શાળામાંથી ઉડી ગયો હતો. ૩૦ વર્ષનું એનું વય થયું છે તો પણ એણે વધુ કંઈ જ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું નથી. નિરક્ષરતા, યુવાની અને પૈસાપાત્ર સ્થિતિ—આ ત્રણનો સંયોગ જેને મળ્યો હોય, જેને કંઈ નોકરી કે ઉદ્યમ કરવાનો હોય નહીં, જે માઆપ આગળ લાડકવાયો હોય, એવો યુવક શા શા અનર્થ ન કરે ? ક્રિયા ક્રિયા કુચ્છે ન ચહે ?

મિત્ર શ્રીવદન, સાચું માનવને કે જગતમાં નિરક્ષરતાએ, અજ્ઞાને, અવિદ્યાએ જેવા અનર્થ માનવી પાસે કરાવ્યા છે તેવા ખીજા કાંઈએ કરાવ્યા નથી. નિરક્ષરતા માણસને તદ્દન જડવાદી બનાવે છે. નિરક્ષરતા એનાં ભાગનાં સૂક્ષ્મ છે, નિરક્ષરતા એને વ્યક્તનો તરફ અને કુચ્છંદ તરફ દોરે જાય છે. નિરક્ષરતા માણસને હેવાન સમાં કામ કરાવે છે. કમળાશંકર અને એવા એક આગ્રાદ નમુનો લાગ્યો. મારી પુત્રીનાં છેડતી કરવા તરફ તેની વૃત્તિ થઈ, એ શું સૂચવતું હતું ? એ કેવળ વાસનાનાં કીડાં હોવાનો જોઈએ. ઉચ્ચ શાસ્ત્રણકુળમાં જન્મ લેનાર અને અભ્યર્થનાં શોભતા ઋષિમુનિઓના વંશજ આવા વાસનાના કીડાં ખાવ્યા છે ! શાથી ? અવિદ્યાથી-અજ્ઞાન-અધિકારમાં ડૂબેલા હોવાથી; નિરક્ષરતા હાથે કરીને વહોરી લેવાથી.

શું આ વરણસ્થિતિ સહી લેવા જેવી છે ? એમરે જ્ઞાનની પરખો માંડવાના જંગલમાં જવા થઈ છે. સમાજમાંથી કુકર્મ દૂર કરાવવા હોય, અભ્યર્થનાં એ પતા જ્ઞાનવીરો ઉત્પન્ન કરવા હોય, નન્દનવન સમાં સ્વદેશ બચાવવો હોય તો અવિદ્યાના અધિકારનો પડદો ચોરી જ નાંખવો જોઈએ. જ્ઞાનની પરખ ઠેર ઠેર માંડવી જોઈએ, જેમાંથી દરેકે દરેક સ્વદેશી સંતાનને જ્ઞાનરૂપી ગંગાજળ પાવું જોઈએ.

કમળાશંકરના દૃષ્ટાંત ઉપરથી મારા મનમાં ઘણી અસર થઈ. એનો દાખલો તો કકત મારી પુત્રીની સતાવણી કરવા પૂરતો હતો. પણ એવા કંઈક કમળાશંકરો દેશમાં કેવાં હેવાની અત ભરેલાં કામે દરી રહ્યા છે એનો ખ્યાલ કલ્પના-પ્રદેશમાં ખડો કરીશું તો બસ થશે. નારી જાતને આજનો પુરુષસમાજ અવિદ્યાના અનર્થોને યોગે છૂંદી રહ્યો છે. પુરુષ વર્ગને જ્યાં પૂરી કેળવણી નથી મળી હોતી ત્યાં સ્ત્રીવર્ગના અજ્ઞાનીપણાનો વલેપાત

હિમોજ રહે છે ! બન્ને વર્ગમાં અજ્ઞાનતા ધણી છે પણ તેમ છતાં પુરુષવર્ગ દુનિઆમાં શું શું કરે છે તે તપાસો. સગ્ન એટલે પારધીની જળ એવો રંગ દુનિઆમાં દેખાઈ રહ્યો છે ! પારધીરૂપ પુરુષ, શિકારરૂપ સ્ત્રી માટે કેવાં હવાતીઆં મારે છે ? કામ કંઈ વર્ષનો ડાસો હોય, એ વિધૂર થયો હોય; એને ઘેર બાળમચ્છાં હોય, તોય એને સગ્ન કરવાનો શોખ થઈ આવે છે ! એવાં કેટલાંયે સગ્ન આપણા સમાજમાં એમેર થતાં રહે છે. સ્ત્રીઓને પરણવા વલખાં મારનારાઓ કન્યાવિક્રય પણ કરે છે. કન્યાનાં માખાપોને પુષ્કળ રૂપીઆ આપીને જાણે વેચાણરૂપ એ કન્યા લે છે. પુરૂષો એક પર બીજી અને બીજી પર ત્રીજી લાવતાં પણ અચકાતા નથી. ક્યાંક તો કેવળ ફેશનને ખાતર એક જીવતી સ્ત્રી પર બળ્લે સ્ત્રીઓ પરણવામાં આવે છે ! સગ્ન જેવા કાયદાના બંધનને અમારો દેશ કેવળ શિકારના સાધનરૂપ ગણે છે. બળ્લે અને ત્રણ ત્રણ સ્ત્રીઓ કરવી એમાં વાસનાભળ્યા માનસ સિવાય બીજું છે શું ? વૃદ્ધ હિંમરે સગ્ન કરવામાં પણ એજ વૃત્તિ હોય છે. આ સિવાય, નારી જાતિ પરના બીજા સિતમે ગેરકાયદેસર રીતે કેટલા બધા થાય છે ? હવસના ગુલામરૂપ હોવાનો ઠંઠક સ્ત્રીઓનાં અપહરણ કરે છે; તેઓને ધર્મભ્રષ્ટ કરે છે; તેઓનાં જીવનને પાયમાલ કરી નાંખે છે. દુષ્ટમતિના નાગરિકો વિધવાઓને સંતાપીને તેમને ધરખાર તબલે છે, જેથી તેઓને અનીતિનો ધંધો સ્વીકારવાની ફરજ પડે છે.

આ બધાં અનાચારમાં સ્ત્રીજાતિને કચડવાનું જે માનસ દેખાઈ આવે છે તે સામે વહેવાર માર્ગ પુરુષ વર્ગે પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરવાનો છે. જે ચંડાળચંક નારી જાતને છૂંદી રહ્યું છે તેનો નાશ કરવાના ઉપાયો લેવા જોઈએ છે. એ ઉપાયો બુદ્ધિવાનો, સંપત્તિવાનો અને જ્ઞાનવાનો એકત્ર થઈને લઈ શકે. સૌથી પ્રથમ ઉપાય અને તો અવિદ્યાનો નાશ કરવાનો લાગે છે.

મેં આ ફરજથી પ્રેરાઈને કમલાશંકરને તેની અવિદ્યાવાત હાલત માટે ઠપકો આપીને તેનામાં વિદ્યોપાર્જનની, જ્ઞાન-પ્રાપ્તિની ધમશ ઉત્પન્ન કરી. એની પાસે મારી 'પુત્રીને' 'બહેન' તુલ્ય ગણવાની કબુલાત સાથે એના ગુન્હાનું માફીપત્ર લખાવી લીધું. અહીં મારે એક મહત્વના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. તમારો ચી. અનંત એ વખતે હાજર હતો. એમણે માફીપત્ર દરમ્યાન જે પવિત્ર ફરજ પર તે આવ્યો હતો, તેની વાત ચપળતાથી રજૂ કરી અને પોતાના મિત્રની બહેનને કમલાશંકર હવે પછી કદાપિ ન સતાવે એવી શરત લખાવવા સૂચવ્યું. યોગ્ય સમયની એ એક યોગ્ય સૂચના હતી. એની એ પ્રસંગની સમયસૂચકતાથી મારા દિલ પર અસર થઈ. કમલાશંકરના માફીપત્રમાં એ શરત દાખલ કરવામાં આવી, અને એને શરમીંદો બનાવીને જતો કરવામાં આવ્યો. મને ખાતરી છે કે, હવે એ યુવક કદાપિ પર-ત્રીઓમાં ભ્રમશે નહિ અને એની પોતાની સ્ત્રીને સુખી બનાવશે. એના વાસ્તે હું એક પ્રબંધ કરવાનો છું. એણે વિદ્યોપાર્જનની સંમતિ આપી છે. પણ એને શાળામાં જતાં શરમ આવે છે. સદ્ભાગ્યે એના પિતા શ્રીમંત છે. હું એમને ત્યાં આવતી કાલે જનાર છું અને કમલાશંકરને 'ટ્યુશન' આપવા મારા બે-ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ તેને ઘેર જાય એવો પ્રબંધ કરનાર છું.

જ્ઞાનના ગંગાજળથી એક જીવને પાવન કરવાનું પુન્ય મને મળશે, એ વિચારથી મને ઘણો આનંદ થયો છે. એ જીવ અલ્પિ તો મલીન છે પણ જેમ નર્મદાના કંકર ઘસાઈ ઘસાઈને શંકર બને છે તેમ જ્ઞાનસરિતાનાં પાણી એના મનની મલીનતા દૂર કરશે અને એને સ્વચ્છ અને સુંદર માનવ-ધાટ સમર્પશે.

મિત્ર, એકનું કલ્યાણ કરવાના યત્ને હું પુલાઈ જતો નથી. માફ કર્તવ્ય એટલેથી થંભતું નથી. મારે તો હજી જેમ પેલી

કહેવતમાં કહ્યું છે તેમ “ ડાકિયોની ડેશી ઉમરેઠ ગર્ધઃ કહો બાપ કાશી દેટલે રહી ? ” આમ દૂર દૂર પહોંચવાનું છે અને પંથમાંનાં જ્ઞાનવિદ્યાણાં પ્રવાસીઓની જ્ઞાનતપા છીંચવવાની છે. કમળાશંકર ‘ ડાકિયોની ઉમરેઠ ’ જેટલે દૂરનો એક પ્રવાસી મળ્યો અને બીજો પ્રવાસી તો હજી મારી સમીપ ઉભો છે ! એ કાણુ ? મિત્ર, તમારો જ પુત્ર ચી. અનંત !

એના વિષે મારે ટેરી રીતે કામ લેવું એની અલાહ હું તમારી પાસેથી માગુ છું. અહીંની વસ્તુસ્થિતિ આપ જાણો છો ?

એની હોસ્ટેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એને હોસ્ટેલમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો. પણ એણે એક બાળલગ્ન અટકાવ્યું. એ જન-ઉપકારનું કાર્ય એના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના દિલ પર અસર કરનાર નીવડ્યું. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એને માફી માગ્યા વિના હોસ્ટેલમાં દાખલ કરવા ના પાડી હતી પણ ‘ ટર્મ ’ શરૂ થવાને દિને અનંતને પોતાની પાસે બોલાવીને એણે શાખાશી આપી અને માફી સબધી લગીરે ઉલ્લેખ કર્યો વિના એની પાસેથી હોસ્ટેલમાં દાખલ થવાની ફી માગી !

મારા જ્ઞાનક્ષેત્રમાંના એ બંધુના હૃદયની ખેલદિલી માટે જેટલી પ્રશંસા કરું તેટલી ઓછી છે. બુદ્ધિબંધ એણે પોતાની ઉદારતાથી અનંતને પોતાનો ‘ ગુલામ ’ બનાવ્યો છે એમ કહું તો ચાલે. આજ અનંત હોસ્ટેલમાં રહીને, એ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટનો પ્રિયપાત્ર બની ચૂક્યો છે.

અનંતના એક બીજા પ્રસંગની વાત મને મળી છે. એની ઓરડીના સાથીદારે એના રૂપીઆ ચોર્યાં હતા. અનંતને એના પર શક હતો. એ શક દૂર કરવા એણે સાથીદાર પાસે પોતાના માગતા રૂપીઆની ઉધરાણી કરી. સાથીદારે નોટા આપી. એ નોટા પર સુભાગ્યે અનંતની એક પરિચિત વ્યક્તિની સહી હતી. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે જઇને અનંતે આ બાબતમાં પોતાનો શક જાહેર કર્યો અને

અનંતના સાથીદારની ઉલટપાલટ તપાસ, ઝડપી આદિ ચતાં પરિણામ એ આવ્યું કે-સાથીદાર ચોર હતો એમ સાબિત થયું. એ પૈસા ચોરીને સાથીદાર એક ધાર્મિક સંતનું બોલપટ બેસાડી ગયો હતો. જીવનના રંગ જુઓ, ધાર્મિક સંતનું બોલપટ બેસાડી છતાંયે એ ચોરના હૃદય પરનો મલિન રંગ ન ખરેયો ! તમારા ચી. અનંતે પોતાની ચાલાકીથી તે ખસેડ્યો. અનંતના એ સાથીદારને બાળગુન્હેગારગૃહમાં ચારિત્રસુધારણા માટે મોકલવામાં આવ્યો છે.

એક ઉગતા વિદ્યાર્થીના જીવનનો એણે ઉદ્ધાર કરાવ્યો છે એમ હું માનું છું.

આવા તમારા તેજસ્વી બાળકને 'સ્ટેટસમેન' પત્રમાંની જાહેર-ખબર અનુસાર તો જ્ઞાનપરચનું પાણી પીવા નહીં મળે ! અને આપ સ્વમાની છો તેવો જ આપનો પુત્રરત્ન હોય એમાં નવાઈ નથી. મને તો મુશ્કેલી એ થઈ છે કે-એને માણીવિદ્યાર્થી તરીકે બચવું નથી; એને કાઠનાં 'લોન'નાં નાણાં લઈને બચવું નથી અને નાણાં વિના તો બાળી શકાય તેમ નથી તો એને બચાવવો શી રીતે ? તે બાણે નહીં તો જગતમાં જે કમળાશંકરો ચુંદાની જાળ પાથરી રહ્યા છે તેમની હરોળમાં જ તે મૂકાય છે ! રખડેલ જીવન ગાળનાર અને અનર્થોના વધારા કરનાર એક વધુ પાપિષ્ઠને એલગામ જગતમાં છુટો મૂકવામાં આવે, એ શું ઇષ્ટ છે ? મારી આ મુંઝવણનો ઉકેલ આપ કરી આપશો ? એલદિલી-વાળા મહાન્ પુરુષોએ જ જગતના ઉદ્ધારના કાર્યમાં મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. ઇસપનીતિની એક વાત યાદ આવે છે. વનકેસરીને કાંટો વાગ્યો હતો. એક માણસે તે કાઢ્યો. કેસરીની પીઠ પર એ માણસથી સ્વારી કરી શકાઈ, કે જે પીઠ પર ચમરખંધી શિકારીઓ પણ ચઢી શક્યા ન હતા. સુજ્ઞેષુ કિં बहुना. લી. આપનો બાળસ્નેહી,
પીયૂષકાન્ત."

પ્રોફેસરે શ્રીવદનને પત્ર લખ્યો તે અરસામાં પહેલી તારીખ આવતી હોવાથી હોસ્ટેલનો જમવાનો ચાર્જ પોતાને પોસાય તેવો ન હોવાથી અનંતે હોસ્ટેલમાં રહેવું બંધ કરી દીધું. શાળા નજદીક એક સસ્તા ભાડાની ખોલી તેણે ભાડે રાખી લીધી. તે સ્વાશ્રયી બન્યો. મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી શકાય ત્યાં સુધીની ખર્ચો તેની પાસે હતી. પછી 'જોયું જશે' એમ તેણે ઠરાવ્યું. તેના મિત્રો કાંત અને અશોકે તેને ધણું ધણું સમજાવ્યો કે, હોસ્ટેલમાં રહેવાનું ચાલુ રાખવામાં અમે તેને આર્થિક અડચણ નહિ આવવા દઈએ પણ અનંત 'એકનો બે' થયો નહિ.

અનંત એકલો રહેવા લાગ્યો તેથી, ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ કેવી રીતે બણી શકે છે, એ વિષેની કલ્પના તે કરી શક્યો. એના મિત્રો એને દરરોજ મળતા રહ્યા.

આ દરમિયાન, કલકત્તા ખાતે શ્રીવદનને પ્રોફેસરનો પત્ર મળતાં તેના ઉપર જાદુઈ અસર થઈ. પુત્રને ફળવણી વિનાનો રાખવા માટે એને પશ્ચાત્તાપ થયો. પ્રોફેસરના પત્રમાંની ઘણી દલીલોએ અને ઘણાં દષ્ટાંતોએ એના પર અસર કરી.

પ્રોફેસરના પત્રનો જવાબ શ્રીવદન લખતો હતો ત્યારે તેની પુત્રી જ્યા તેની પાસે આવી. શ્રીવદને એ પત્રનો સાર તેને કહ્યો. એટલે જ્યાએ સવાલ ક્યો: 'પિતાજી, આવા એક વિદ્વાન અધ્યાપક મહોદયની ઓથ બાંધને તો બહુ સરસ મળી ગઈ! હવે તમારાથી કાંઈ રીતે એનો જવાબ નકારમાં આપી શકાશે નહીં.'"

“અને જો હું ના પાડું તો ?”

“આપનો એ સવાલ રમુજમાં છે એમ હું સમજું છું પણ જો આપ ગંભીર હો તો હું આપને પ્રાર્થના કરું છું કે—વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુ એ ચરણને બદલે હવેથી લક્ષ્મી ગુરુણાં ગુરુ અથવા પ્રતિષ્ઠા ગુરુણાં ગુરુ એવો ફેરફાર કરવાની ચળવળ શરૂ કરવી.”

“અર્થાત તારી ઇચ્છા એમજ છે કે, તારો ભાઈ બણે.”

“હું એને ન્યાયાસન પર બેઠેલો જોવા ઇચ્છું છું, જ્યાંથી સમાજમાં આંધી ફેલાવનારા રૂઢિવાદીઓ સામે કેસ ચલાવીને તેમને સજા કરે અને સમાજને ઉન્નતિપથે ચઢાવનારા ચુકાદા આપે.”

“તું એને ન્યાયાધીશ બનેલો કેમ જોવા માગે છે ?”

“કારણ કે, એણે બે દાખલામાં કાયદેસર રીતે કામ લીધું છે. એની નજર કાયદા તરફ વધારે ખૂંપતી હોય એમ મને લાગે છે. બાળલગ્નના પ્રતિબંધમાં એણે અદાલત દ્વારા અક્ષયનાં માઆપની શુદ્ધસાન ઠેકાણે આણી અને એની નોટા ચોરનાર વિદ્યાર્થીને પણ એ રીતે જ એણે પકડી પાડ્યો. પિતાજી, બણો છો એ નોટા પર કોની સહી હતી ?”

“એ તો આપણે કેવી રીતે જાણીએ ? પ્રોફેસરના પત્રમાં નામ દાખ આપેલાં નથી.”

“હું જાણું છું. અનંતભાઈની દરેક નોટ પર ‘જે. એસ. મહેતા’ની સહી હતી !”

“એટલે શું તારી સહી હતી ?”

પુત્રીએ પિતા આગળ એ નોટા મોકલ્યાની સાચી કહાણી કહી દીધી. એ સાચા કથને અને ભાઈ પરના બહેનના અસંત

વહાલે પિતામાં પ્રેમની સ્પર્ધા ઉત્પન્ન કરી. “મારા પુત્રપર મારા પ્રેમનો પ્રભાવ દાખવવામાં હું મારી પુત્રી કરતાં પાછો પડ્યો ? હવે એ વસ્તુસ્થિતિ ન રહે. હું એના પર પૂરો પ્રેમ-પ્રભાવ દાખવીશ. અને જ્યાં કરતાં તેમાં અનહદ વિશેષતા શા માટે ન હોવી જોઈએ ?” આ ઉર્મિ શ્રીવદનમાં દાખલ થઈ.

અને પ્રેમની એ પવિત્ર સ્પર્ધાએ પિતા પાસે પ્રોફેસર પર દશહજારનો એક તાબડતોળ મોકલાવ્યો અને તે સાથેના પત્રમાં પિતાએ લખ્યું: “મિત્ર, અનંતને બેરિસ્ટર બનાવવા સુધી બહાવવા મેં નિર્ણય કર્યો છે. મેટ્રિકની પરીક્ષા એ પાસ કરે ત્યાર-બાદ તમારી વટપુર કોલેજમાં એને દાખલ કરશો. તમે મારા પર લખેલા પત્રમાં જ્ઞાનની પરખો મંડાવવા વિષે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે બાબતમાં જે કાંઈ યોજના ઘડી કાઢીને મોકલશો તો તે માટે એક મોટી સુન્દર રકમ હું તમને મોકલી આપીશ. પ્રજ્ઞની વિદ્યાવિહીનતા ટળશે તો જ કુરુદિનો વળગાડ છૂટશે, એવી મને ખાત્રી થઈ ચૂકી છે. લી. શ્રીવદન”

પ્રોફેસરને આ પત્ર અને એક શ્રીવદને કલકત્તાથી રવાના કર્યા ત્યારે જ્યાંએ બાઈ પર એક જૂદો પત્ર વિહંગપૂર ખાતે લખીને બાધેબારે ફક્ત એટલું જ જણાવ્યું કે: “જો તું નહીં બણે તો નેતરની સોટીઓ મારીને પણ તને બહાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.”

અનંતને આટલી જ લીંટીઓના આ પત્રથી કંઈ સમજ પડી નહીં. બહેનનો એ કુલ્લક વિનોદ છે, એમ એને લાગ્યું. પણ થોડાક દિવસ બાદ પ્રોફેસરનો ખુલાસાવાર પત્ર આવતાં જ એ સમજ્યો કે બહેનનો એ વિનોદ અર્થસૂચક હતો. પ્રોફેસરના પત્રે પિતા પર અસર કરી હોય અને તેથી હવે બંને લાં સુધી પૂરો અભ્યાસ કરાવવાનો પિતાએ નિર્ણય કર્યો હોય એમ એને લાગ્યું.

અનંતનો સિદ્ધાંત જળવાયો. અનંતનું સ્વમાન સચવાયું.

અનંતે પિતાનો અત્યંત આભાર માનનારો પત્ર લખ્યોઃ અભ્યાસમાં પોતે ખાસ ઠાળજી રાખશે એમ વચન આપ્યું અને તે સાથે જીવરામના ધરના સમાચાર જોટલે સુધી તે જાણતો હતો તેટલે સુધી લખ્યા. જે કાન્તા સાથે લગ્ન કરવાનો અનંતને શ્રીવદ્ને આગ્રહ કર્યો હતો તે કાન્તાને એક પપ વર્ષના વૃદ્ધ સાથે, કન્યા-વિક્રમની કુરુદિ પોપીને જીવરામે પરણાવી દીધી છે, એવી ખબર આપીને અનંતે પિતાને લખ્યું કે-હજી પણ જો આપની એ આજ્ઞા કાયમ હશે કે, મારે કાન્તાને પરણવું, તો, મારો અભ્યાસ પૂરો થયે તે અરસામાં જો કાન્તા વિધવા થઈ હશે-અને મને ખાતરી છે કે જે પાંચ વર્ષમાં તેમ થશે જ-તો હું જરૂર એની સાથે પુનર્લગ્ન કરીને તેનો ઉદ્ધાર કરીશ.

બહેનને અનંતે વિનોદમાં લખ્યું કે-“તારી નેતરની સોડીઓ આત્રી પહોંચી છે પણ મને ખાતરી છે કે એ પડી પડી સડી જવાની છે! આજીવનપર્યંત પિતાની એકંદ્રે એક પાંખ ખચીને પણ હું અભ્યાસ જ કરતો રહેજતો છું. પણ તું સંભાળજે. જો તું અભ્યાસ મૂકી દીધો, તો, એ સોડીઓ તને ન વાળે !”

જીવરામે કાન્તાનું લગ્ન કરવાર સાથે કયું અને એનાં પણ કન્યાવિક્રમ કર્યો, એ હકીકત બાણીને શ્રીવદ્ને બહોં ખેદ થયો. જેના કાકલુદી બરેલા પત્રથી પુત્ર ઉપર પોતે રાષે ભરાયો હતો, એ માણસ ખાંવા સિદ્ધાંતવિદોષી! અને એ સિદ્ધાંતવિદોષીનાં કુત્યોત્તી પુલનામાં અનંતના કુત્યોત્તી પુલના કરતાં પિતાને મન પુત્રની કિંમત વધી ગઈ. અનંત તરફ જેનો પહાણત વધી ગયો, એટલું જ નહિ પણ કુરુદિવાદ દૂર કરવાની પુત્રની લડતમાં સાથ આપવા એ તૈયાર થયો.

જીવરામ પર એણે પત્ર લખ્યો; વૃદ્ધવિવાહ માટે તેને ઠપકો આપી, કન્યાવિક્રયનાં નાણાં તેણે પોતાના વૃદ્ધ જમાઇને પાછાં આપી દેવાં, એવી સૂચના કરીને ઉમેયું કે— તમારા બીજી પુત્રીઓનાં લગ્ન, ઇશ્વરને ખાતર, આવા કાષ્ટ નાલાયક સાથે ના કરશો.

જીવરામને જ્યારે શ્રીવદ્દનનો પત્ર મળ્યો ત્યારે તે તો લકવાની બિમારીથી પટકાઇ પડેલો હતો. એની આ વખતની માંદગી ગંભીર હતી, પણ ડા. દીનાનાથ તેની દવામાં બનતી કાળજી રાખતો. માંદગી વખતે પાડોશીઓની કિંમત અંકાય છે. જીવરામની પત્ની કમળાને પાડોશી રમાકાન્ત અને તેની માતાની કિંમત એ વખતે સમજાઇ. રમાકાન્તની માતા આઠે પ્રહર દરદીની પાસે ખડી રહેતી, અને રમાકાન્ત ફેરાફેંટા ખાવા, દવા લાવવા, વગેરે કામમાં ઉપયોગી થઇ પડતો. કચેરી સિવાયનો તમામ વખત તે જીવરામને ત્યાં માળતો. કમળા અને જીવરામ તેમનાં આ વર્તનથી ઓછાં ઓછાં થઇ જતાં.

શ્રીવદ્દનનો ઠપકો ભરેલો પત્ર આવતાં જીવરામને દુઃખ થયું. એણે વસ્તુસ્થિતિનો સ્કેટ કરનારો પત્ર રમાકાન્ત પાસે લખાવ્યો, જેમાં ખુલાસો કર્યો કે : “ કન્યાવિક્રયની વાત ખોટી છે. પુત્રીના વેચાણના પૈસા લેવા હરામ છે. એ શાસ્ત્રકથનને હું પૂરેપૂરું માન્ય રાખું છું. રૂ. ૩૦૦૦ની જે રકમ નાથુરામ પાસેથી લેવામાં આવી છે તે પુત્રીના સ્ત્રીધનની રકમ છે. અહીંના એક શાહુકારને ત્યાં તે રકમ બ્યાજે મૂકવામાં આવી છે. એમાંથી એક પણ પાક મારા ઘરમાં વપરાઈ નથી, જેનો સાક્ષી આ પત્ર જેના હાથ દસ્કતર્થ લખાય છે, તે રમાકાન્ત છે. આ રકમ જ્યારે લેવામાં આવી ત્યાં હું તો લકવાથી સખ્ત પીડાતો હતો—હું અવાચક હતો—એમાન હતો મારી પત્નીને વહેવાઈ ઓએ બોલાવીને, જાન પાછી ફરવી જોઈએ નહીં, એ મુદ્દા ઉપર નાથુરામ સાથે ચાહે તે ભોગે પણ કાન્તાદ

લગ્ન કરવા તેને ખૂબ વિનંતિ કરી હતી. હું શુદ્ધિમાં હોત તો આ વૃદ્ધલગ્ન થવા દેત નહિં. વહેવાઇઓએ જ તણુ હમરની રકમ આપવા દરખાસ્ત મૂકી હતી. વિક્રમ તરીકે નહીં પણ અધિક તરીકે એ રકમ કાન્તાને નામે રહેશે, એવો ખુલાસો મારી પત્નીએ તે રકમ લેતી વખતે જ વહેવાઇઓને કરી દીધો હોત તો ઘણું ઠીક થાત. ”

જીવરામના પત્રની નકલ શ્રીવદને અનંતને મોકલી અને તેમાંનું છેલ્લું વાક્ય સંદિગ્ધ હોવાથી જીવરામને પૂછપરછ કરવા સૂચવ્યું. આથી અનંત પોતાના મિત્રો અશોક અને કવિ સહિત જીવરામને ગામ જવા ઉપડ્યો.

+

અમ્યાપુરમાં આનંદરામને ફોજદાર પોલિસ-ચોપી ઉપર લઈ જતો હતો. ત્યારે તેની સાથે ચંપકલાલ અને ખીજા એ તણુ ન્યા-તીલાઓએ પણ જવા ઠરાવ્યું. ઘર બહાર તેઓએ પગ મૂક્યા તે વખતે ચોગરદમ સ્ત્રી પુરુષોનાં ઘંઠ અવાજ હાલતમાં તેઓને જોઈ રહ્યાં હતાં.

બારેક વર્ષની એક છોકરી, એ વખતે ઘરમાંથી બહાર નીકળી આનંદરામ પાસે દોડી ગઈ અને એક કાગળ તેના તરફ ધરતી બોલી: “કાકા, જુઓ મારાં કાન્તાબાનો આ કાગળ!”

“ક્યાંથી લાવી?” આનંદરામે સવાલ કરીને તે કાગળ લેવા હાથ લંબાવ્યો.

“મારા બાપાજીના ટેબલ ઉપર મારી એક ચોપડી પડી હતી તેની નીચે દાખેલો હતો.” છોકરીએ કહ્યું.

ફોજદારે અધવચ્ચથી એ પત્ર લઈ લીધો અને મોટેથી વાંચ્યો. તેમાં પેન્સિલથી નીચે મુજબ લખાણ હતું:—“મારા ચિતાને દેરાણીએ

બોટાં મહેણાં માર્યાં છે. મને પરણાવતી વખતે પોતાને ખાત્રા વાસ્તે રા. તથુ હજાર મારા પિતાએ લીધા ન જ હોય. એવા પૈસા લેનાર નરકમાં પડે છે, એવું તેમણે હમેશાં પોતાની હરિકથાઓમાં કહ્યું છે, એ હું જાણું છું. મને આ ઘેર પરણાવવામાં મારા મામાપે મોટી ભૂલ કરી છે એમ મને લાગે છે. જમખુભાઈને માર મારીને ઓરડામાં પૂની લીધા, એથી મારા દિયર મને કાળ સ્વરૂપ લાગ્યા છે. મારા દેરાણીએ રોતાં-કુટતાં મને અને મારા મામાપને ન કહેવાના લાખ બોલ સંભળાવ્યા છે તેથી મને એ રાક્ષસણી જેવાં લાગ્યાં છે. આવાં ખરાબ માણસો સાથે મારાથી જન્મારો નહીં કઢાય. એના કરતાં મરવું વધારે સારું છે. આથી ટાંકામાં પડીને હું આપઘાત કરું છું. લી. કાન્તા.”

“સાહેબ, આ કાગળ બતાવતી છે.” આનંદરામ કાગળનું લખાણ સાંભળીને બોલી ઉઠ્યો.

“ચૂપ.” ફોજદારે ડોળા કકડાવીને કહ્યું: “નાલાયકી કરો છો અને ઉપરથી પાછા જીવું બોલો છો? આ ઘણું જ અગત્યનો કાગળ છે.” ફોજદારે તે છોકરીને સવાલ કર્યો: “જાહેન, તું ફોણ છે? તારું નામ શું?”

“મારું નામ મંગુ. આ મારા કાકા થાય.” આનંદરામ તરફ આંગળી કરીને તે બોલી.

ચંપકલાએ અત્રે ખુલાસો કર્યો કે “મરનારની એ બીજી પુત્રી થાય છે.” ફોજદારે મંગુને સવાલ કર્યો: “આ કાગળ તે લખ્યો છે?”

“ના. હું તો મારા બાપાજીના ઓરડામાં અમરથી જ ગઈ હતી. ત્યારે મારી એક નવી ચોપડી ટેબલ ઉપર પડેલી જોઈને મેં ઉપાડી. તેની નીચે આ કાગળ દીઠો. કાન્તા ઠાકીનો લખેલો

હતો, એટલે કાકાને આપવા આવી." મંગુએ નિખાલસપણે સાચી હકીકત કહી.

"તેં બહુ સારું કયું, બહેન. હમેશાં જીવનમાં સાચને આવી જ રીતે વળગી રહેજો." ફોજદારે કહ્યું અને આનંદરામ તરફ જોઈને ટીકા કરી : "જો આ કાગળ બનાવટી છે એમ તમે કહેતા હો, તો, આ છોકરીને પણ હું તે લખવા માટે પોલિસ-ચોકીએ તમારી સાથે લઈ લઉં. તમને એની સાથે વાતો કરવામાં મજા પડશે!"

આનંદરામ ચૂપ થઈ ગયો. વસ્તુતઃ ફોજદારે એ કટાક્ષ આનંદરામનું જુદાણું માપવા માટે જ કર્યો હતો. એ છોકરીને ઘરમાં જવાની રજા આપી ફોજદારે કેદી સાથે પ્રયાણ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૯

માતાઓની ઘેર ચૂપકીદી

વિહંગપુરથી નીકળેલી મિત્ર-ત્રિપુટીએ ટ્રેનમાં એક નવી જ વાત જાપા દ્વારા જાણી અને એ જાણીને તો તે આશ્ચર્યથી દિગ્મૂઢ બની ગઈ. અમ્બાપુરમાં એક જ દિવસે એક સાથે ચાર ચાર મૃત્યુ થયાં હતાં, જેમાં નાથુરામ અને કાંતા પણ હતાં ! જે દૈનિક પત્રમાં આ બિના લખવામાં આવી હતી તેના તંત્રી-લેખમાં રૂઢી-વેદી પર અપાતાં આવાં બલિદાન માટે સખ્ત ટીકા કરવામાં આવી હતી. સમાજને ખાસ કરીને કાન્તાના આપઘાત માટે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો હતો, કે, વૃદ્ધલગ્નનું જ ફકત નહીં પણ કન્યાવિક્રયનું આ પરિણામ હતું. આ બે રિવાજ સમાજ ક્યારે બંધ કરશે ? ૪૦ વર્ષની ઉંમર પછી કાંઈપણ પુરૂષે આ જમાનામાં

લગ્ન કરવાં જોઈએ નહીં અને કન્યાનાં માળાપે શાંતિ તરફથી ફરેલાં કીધનનાં નાણાં સિવાય એક દમડી પણ વધુ લેવી જોઈએ નહીં. આ સુયોગ્ય સુધારા કરવા તરફ જે સમાજ ધ્યાન આપશે નહીં તો કેટલીયે કાન્તાઓ તેની ભઠ્ઠીમાં બળીને સ્વાહા થશે. અને એમના આપ સમાજને લાગતાં સમાજ રસાતાળ જશે.

એ મૃત્યુઓ કેમ નીપજ્યાં તેનો આખોયે સળંગ હેવાલ એ દૈનિક છાપામાં અપાયો હતો, તેને પરિણામે આ મિત્રાએ બન્યું કે—નાથુરામને પાઠાનું દર્દ થયું હતું. કેઈ હોશિયાર ડાક્ટરની દવા કરવામાં આવી નહતી અને ધરગથ્થુ દવાઓ કરવામાં આવતી હતી. એમાં પણ છેલ્લી ઘડીએ દવા કરનાર, ગામમાંથી ઉઠાંતરી કરી ગયો હતો ! મૃત્યુ પછી મરનારના પુત્રે પોતાની નવી માતાનો પક્ષ લઈને વૈધવ્યકર્મ કરવા સામે વાંધો લીધો હતો. વૃદ્ધ પિતાના લગ્નની તેણે નિંદા કરી હતી. અને નવી માતાનાં લગ્ન એ લગ્ન નહોતાં એમ જાહેર કર્યું હતું. સમાજના સિતમગરો જેમાં મરનારનો બાપ મુખ્ય હતો તેણે મરનારના પુત્રને બળજબરીથી દોરડે બાંધી એક અંધારી ઓરડીમાં પૂરી દીધો હતો. ગામડાના એ હત્યારાઓને ખ્યાલ પણ ન રહ્યો કે, હવા અજવાળા વિનાના ઓરડામાં રંધાઈને એ મરણ પામશે. બન્યું પણ તેમજ. મરનારનો પુત્ર જેનું નામ જમ્પુ હતું તે મરણ પામ્યો. એ પહેલાં થોડીક જ ક્ષણો અગાઉ તેની નવી માતા જેનું નામ કાન્તા હતું તેણે ટાંકામાં પડીને આપઘાત કર્યો હતો.

એ કાન્તા, હમારા રૂઢીવાદી જીવનગારોના જીવનના ભોગનો કશો દાખલો છે. કાન્તા બહુ થોડું બણેલી હતી પણ સહિષ્ણુ બાળા હતી. સહન થયું ત્યાં સુધી એણે સહન કર્યું પણ લખેલા કશાજનક પત્રમાં આપેલાં કારણો જોતાં, આખરે એની અસહિષ્ણુતા વધી જવાથી એણે આપઘાત કર્યો હતો.

વર્તમાન-પત્રમાં કાન્તાનો પત્ર છાપવામાં આવ્યો હતો. અને લખ્યું હતું : “આ પત્ર વાંચનાર હરકોઈને આનંદરામ અને ગોદાવરી ઉપર તિરસ્કાર છૂટ્યા વિના રહે નહીં. આનંદરામે મરનાર કાન્તાના દેખતાં જમ્બુને દોરડે બાંધીને રૂશિયાની ઝારશાહીનો જ નમૂનો દેખાડ્યો હતો. કાન્તા પર તેથી અઘાત થયો હતો. એના આપઘાતનું એ પ્રથમ કારણ. બીજું કારણ કન્યાવિક્રયનાં નાણાં. ગોદાવરીએ એને વિક્રિત ગુલામડીની આપેલી ઉપમા અસહ્ય હતી. બાળાનું દંઢ પછે માનવું હતું કે-પિતાએ વિક્રય નહિ કર્યો હોય. એ દુર્ભાગી અસહિષ્ણુ બાળા જે થોભી ગઈ હોત, પોતાના પિતાને એણે પત્રથી પૂછાવી ખરો ખુલાસો મંગાવ્યો હોત તો એને આપઘાત કરવાનું કારણ રહેત નહીં પણ રખેને વિક્રય હોય એવી દહેશત એના દિલના ખૂણામાં હોવી જોઈએ. આમાં ગોદાવરીની કડવી જીભે ‘સાસુપણા’ નો કપરો અનુભવ એ બાળાને કરાવી આગમાં ધન્ધન હોમ્યાં.

“આ આત્મઘાત આપણા સમાજના રૂઢિપૂજકો સામેના વોરંટ રૂપ છે. તેઓ સુસંસ્કૃત જગતના ન્યાયમંદિરમાં બિભા રહીને શું એમ કહેવાની હિંમત કરી શકશે કે વૃદ્ધસમ્ર વાજબી હતી ? જમ્બુનું રિવાજ સામે થવું શું એને બળજબરીથી ઝોરડામાં પૂરી દેવા માટે અધિકારી બનાવનારે હતું ? કન્યાવિક્રયના રિવાજે તો આ દાખલામાં સર્વોપરિ બાગ ભજવ્યો છે. સમાજ જે આ રિવાજ બંધ ના કરે તો, અમે સરકારને બલામણ કરીએ છીએ કે, સવેળા ચેતીને તેણે હિંદુ સમપ્રથામાં તમામ જાતના વિક્રયોની સદંતર બંધી કાયદા દ્વારા કરી દેવી જોઈએ અને એ કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરનારને મોટી રકમના દંડ ઉપરાંત સજા જોલની સજા કરવી જોઈએ.”

દૈનિકપત્રના તંત્રીના આ લખાણે અનંત, અશોક અને કવિના હૃદયના તાર ઝંઝાણાવી મૂક્યા. ત્રિલંગપુરની હોરિપટલમાં વિશ્વનાથ કે

જે આનંદરામનેા પુત્ર થતો હતો, તેનેયે આ સમાચાર પત્ર દારા મોકલવામાં આવ્યા ન હતા અને તેથી તે પણ એ સમાચારથી માહિતગાર ન હતો. આનંદરામને આ શું સુઝયું કે જેને પરિણામે આ ચાર ચાર મૃત્યુ એક જ દિવસે બનવા પામ્યાં ?

“વિક્રય કાયદા દારા અંધ પાડવાની બાબત મને તો ખાસ રહી છે.” અનંતે કહ્યું: “કાયદા વિના આપણા લોકો માને તેમ નથી. આપણો દાખલો લ્યો. નાથુરામને લગ્ન કરવાં હતાં એની સામે આપણે પડીએ અને કદાચ કાયદાની અદાલતનો આશ્રય લઈએ, એવી એને ખીક લાગી હતી તેથી જ તેણે વિશ્વનાથની સાથે આપણને વિહંગપુર મોકલી દીધા અને પછી ચૂપચાપ લગ્ન કરી દીધું !”

“આપણે હાજર હોત તો કાયદાનો આશ્રય કેવી રીતે લેત ?” કવિએ પૂછ્યું.

“લગ્નની ઉંમર ઠરાવનારો કાયદો તો આપણે ત્યાં નથી !” અશેકે ટાપશી પૂરી

“એનો દાખલો! હું વીમા કંપનીઓના એક સર્વસામાન્ય નિયમનો આપું છું. ૫૦ વર્ષની ઉંમર પછી લગભગ ૯૫ ટકા કંપનીઓ માણસનો વીમો લેતી નથી. ડોસા નાથુરામની ઉંમર ૫૪ વર્ષની હતી. હું કાયદાની અદાલતનો આશ્રય એ જ મુદ્દા ઉપર લેત કે, ૫૪ વર્ષની ઉંમરના માણસનો વીમો જે વીમા કંપનીઓ લેતી નથી તો પછી આ કન્યાનાં માબાપ શા માટે એનો વીમો લે છે ?”

કવિને આ કંઈ-પ્રસંગની ચર્ચામાં પણ અનંતના વ્યંગથી રિમત ઉપજ્યું. તે બોલ્યો: “પણ અદાલત કદાચ તને એ લગ્ન અટકાવવા માટે આ મુદ્દાસર મનાઈ હુકમ ન આપત. લગ્નની વય

કાયદાએ નથી ઠરાવી એ કારણ મેજસ્ટ્રેટને આ બાબતમાં વચ્ચે પડતાં રોકી લેત.”

“હું” માનવતાના દષ્ટિબિન્દુથી મેજસ્ટ્રેટની લાગણી ઉશ્કેરત. મસાણુ તરફ ગ્રહોં કરી બેઠેલ વિશ્વનાથ જેવા રોગીને મેં પરણુતાં અટકાવ્યો. એ મુદ્દો રજુ કરીને મેજસ્ટ્રેટને હું કહેત કે, આ બીજા મસાણીઆને કૃપા કરીને સમજાવીને પણ લગ્ન કરતો રોકા. અને આ આખાએ પ્રશ્નને હું સમાજહિતના દષ્ટિબિન્દુથી જોવા જણાવીને મેજસ્ટ્રેટને કાયદાના સંરક્ષક તરીકે પોતાની પાસે નાથુરામને બોલાવવા અને તેને દલિલોથી લગ્ન કરતો અટકાવવા કહેત. મને ખાત્રી છે કે, મેજસ્ટ્રેટ પોતાના ન્યાયાસન ઉપરથી નહિ તો પોતાની ચેમ્બરમાં લઈ જઈને પણ નાથુરામને સમજાવીને આ લગ્ન કરતો રોકી દેત.”

“સંભવ છે કે, આ રીત કદાચ હપ ટકા સફળ થઈ હોત.”
અશોકે અભિપ્રાય આપ્યો.

“માણસ ધારે તો કિયાં અન્યાયી કૃત્ય રોકી શકે તેમ નથી?” અનંતે કહ્યું: “પણ વાંધો એ છે કે, જ્યારે જ્યારે આવા પ્રસંગો આવે છે ત્યારે “અમારે શું?” “કોણ આમાં પંચાત કરે?” “કરે તે ભોગવે” આવી દષ્ટિથી સમાજ જુએ છે. હિમ્મતથી બહાર આવનારાઓની આપણે ત્યાં તંગી છે. માંહેમાંહે સગપણ, સ્નેહ, મિત્રતા, અને એવા એવા સંબંધોને લીધે સમાજના શ્રીમંતો ચાહે તેવા અન્યાયો કરે છે ત્યારે તેમની સામે થવાની કોઈની છાતી ચાલતી નથી અને તેથી જ આ બધી કુરૂદિઓ આપણા હિંદુ સમાજમાં જન્મી છે. કાન્ત, અશોક, નકકી માનજો કે, મને જ્યાં જ્યાં રૂઢિવાદીઓનો અન્યાય લાગશે ત્યાં હું “અમારે શું?” એમ બોલીને આરામ-ખુરશીમાં પડ્યો નહિ રહું. પુન્યપ્રકોપની જવા-

સાચો હું હિમ્મતમેર બહાર પાડીશ અને એનું પરિણામ ખચિત જ સુંદર આવશે, એવી મને ખાત્રી છે.”

કવિએ તુર્ત જ કાવ્ય જોડ્યું :

“ મુજને થું ” “ પ્રશ્ન ન મ્હારો ”
કહી સમાજ રહેતો ન્યારો !
નવ એ સ્થિતિ ચલાવવી છે
બસ ઉઠો કાન્તિ કરવી છે.
હિમ્મતથી બહાર જ આવો
સહજવન જીવો — જીવોડો
કર્મ દિત પણ પડોશી કેરું
રૂઢિ — ત્રાસ — મૂળ ઉમેડો !

વિજયપુરમાં જીવરામને ત્યાં પહોંચીને આ મિત્રોએ જાણ્યું કે ચાર દિવસે નાથુરામના મોટા જમાઈ ચંપકલાલના પત્ની જીવરામની સ્ત્રી કમળાએ જાણ્યું હતું કે આનંદરામના કુટુંબમાં ચાર મૃત્યુ થયાં છે. જીવરામના ખંડથી અલગતા એક ખંડમાં કમળા આવી એટલે અનંતે પ્રશ્ન કર્યો : “અમ્માપુરથી વિજયપુર ખાતે કાઢતું થું ખાંતું કાઢ સગું નહોતું ? આ ખખર ચાર દિવસ સુધી અજાણવા કેવી રીતે રહી શક્યા ? ”

“ ભાઈ, બેએક દિવસ ઉપર મને બાધેભારે ખખર પડી હતી કે, આનંદરામને જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા છે. પણ સા કારણથી લઈ જવામાં આવ્યા છે, એવું કામએ કહ્યું નહોતું. ” કમળા બોલી : “ કદાચ એમ જાન્યું હોય કે, લોક જાણતા હોય પણ મને જાણીબુઝીને કામએ ખખર આપવા હિમત કરી ન હોય. કારણ કે સુશિલાના કાકા જ એટલા બધા બિમાર છે, કે, અમારે અખંડ ઉગ્ગરા કરવા પડે છે. ”

“ અર્થાત્ અહીં પણ પાછો એ જ પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહ્યો કે, જનસમાજ એટલી બધી ઘેર બેપરવાઈ બતાવે છે કે, પારકા પ્રશ્નોમાં જાણે એને ‘કાંઈ પડી જ નથી !’ ” અનંતે કવિને કહ્યું.

“ નહીં. આવા પ્રશ્નમાં તો ચાડીચુમલી કરીને રસ લેનારાં ચોવટીઆં બહુ નીકળી આવે; પરંતુ કમળાબહેને જીવરામની સખ્ત બિમારીનું કારણ આપ્યું તેને અંગે આ બાબત કોઈએ એમની આગળ કહી નહીં હોય ” કવિએ કહ્યું.

અશોક બોલ્યો : “ અથવા એ પણ કારણ હોઈ શકે કે, અહીં કોઈને જીવરામના કુટુંબ સિવાય અંબાપુરમાં મરેલાઓનાં સ્નાનસૂતક અડતાં ન હોય. એટલે ‘અમારે શું’ એ વૃત્તિ જ આ અજાણપણાનું મુખ્ય કારણ લાગે છે. ”

“ તો પછી છાપાવાળાએ આ ખબર કેવી રીતે જાણ્યા ? ”

“ તે આજેજ પ્રકટ થયા છે ને ? ગઈ કાલે છાપાવાળાને પૂરેપૂરી ખાતમીઓ અપાઈ હશે. ”

એ વખતે પાટોશી રમાકાંત આવી પહોંચ્યો. એના કહેવાથી અનંતે જાણ્યું કે—જીવરામની તબિયત ચાર દિવસથી ઘણી જ લયડી ગઈ છે. મુખ્યત્વે કરીને કલકત્તા ખાતેથી શ્રીવદ્દનનો પત્ર આવ્યો ત્યારથી તે બગડી છે.

રમાકાંતને અનંતે એકાન્તમાં લઈ જઈને પૂછ્યું : “ મારા પિતાને તમારા હાથકરકતથી જે જવાબ જીવરામે અપાવ્યો હતો તેની નકલ મને મોકલાઈ છે. હું એ સંબંધમાં સાચી હકીકત જાણવા માગું છું કે—વસ્તુતઃ કાન્તાના લગ્ન વખતે જે નાણાં લેવાયાં હતાં તે કન્યાવિક્રયનાં હતાં કે નહિ ? ”

“ સ્ત્રીધન તરીકે એ નાણાં હોવાનો ખુલાસો શું બસ નથી ? એમાંથી એક પણ પાઈ જીવરામે વાપરી નથી એ ખરી વાત છે. ”

“ એ તો તમે કાયદાને નજરે રાખીને બેસો છો. ” અનંતે કહ્યું : “ પણ નીતિની દૃષ્ટિથી તમારા હાથદસ્કતના પત્રમાંનું એક વાક્ય શંકાભર્યું છે. જીવરામે લખાવેલું છે કે : ‘ મારી પત્નીએ નાણાં લેતી વખતે એવો ખુલાસો કર્યો હોત કે ‘આ નાણાં કાંતાને નામે સ્ત્રીધન તરીકે રહેશે ’ તો બાજુ ઠીક થાત. ’ અર્થાત્ એવો ખુલાસો નહોતો થયો, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. અને નાણાં, કમળાબહેને ‘ ચાલતા આવેલા રિવાજ મુજબ ’ કન્યાવિક્રય તરીકે લીધાં હતાં એમ સ્પષ્ટ સૂચિત થાય છે. ”

રમાકાન્ત ઘડીબર ચૂપ રહ્યા બાદ બોલ્યો : “ સાચું કહું તો તમારો તર્ક ખરો છે. તમારા પિતાના પત્ર પછી જ જીવરામના હૃદયમાં આઘાત થયો કે, સારા માણસો આગળ હું હરિકથા કહેનારો માણસ, કન્યાનાં નાણાં લઈને શી રીતે, મોંબતાવી શકીશ ? એક વાત સ્પષ્ટ છે કે, જીવરામ લગ્ન-પ્રસંગે તો બેહોશ હતા. કમળાબહેને જ આ નાણાંની બાબત ઠરાવી હતી. એમની સાથે પણ તે વખતે કોઈ નહોતું. આનંદરામ અને તેની સ્ત્રી ગોદાવરીએ સામા પક્ષ તરફથી તેમની સાથે વાતો કરી હતી. તમારા પિતાનો પત્ર આવ્યો ત્યાં સુધી તો કમળા બહેને જીવરામભાઈને આ નાણાં લીધાની વાત પણ કરી ન હતી પરંતુ પત્ર વાંચીને એમણે કમળા બહેનની ઉપર ગુસ્સો ઠાલવ્યો ત્યારે મારાં માતૃશ્રી હાજર હતાં. જીવરામે એ નાણાં ‘ શિવનિર્મોહ્ય ’ તરીકે બહેર કરીને નાથુરામને ત્યાં પાછાં મોકલી દેવા કમળાબહેનને હુકમ કર્યો હતો. ”

“ ત્યારે એટલું તો સત્ય છે કે, જીવરામ પોતે આ ધન લેવામાં સામીત નહોતો. ”

“બેશક, નહિજ. અને આજના દૈનિક પત્રમાં મહુમ કાન્તા-
નો જે કરુણાગ્નિક પત્ર પ્રકટ થયો છે તેમાં પોતાના પિતા
ઉપર જે દઢ વિશ્વાસ મૂકીને તેમણે જાહેર કર્યું છે કે- ‘તેમણે
પૈસા લીધા ન જ હોય’ એ પિતા-પુત્રીની એક જ પ્રકારની વિચાર-
સરણીની પ્રતીતિ છે. દોષ કેવળ માનો છે. લોભથી તે વેરાઈ ગઈ
હતી અને એનો છેવટનો તોડ મેં અને મારી માતાએ જીવરામ-
ભાઈને સમજાવીને આણ્યો. તે એ જ કે- નાણાં વ્યાજે મૂકાયાં.
અનંતરાય, તમારા પિતાને જીવરામભાઈએ લખેલી હકીકત, આ
રીતે સાચી છે. હવે તો એ નાણાં સ્ત્રી-ધન રૂપે જ છે!”

“પણ હા! એનો એવો ચે ઉપયોગ કરનારી તો હતોત્સાહ
અતી જઈને સ્વર્ગમાં જઈ બેઠી છે!” અનંતે કહ્યું: “અને તેથી
હવે એ નાણાં આનંદરામને પાછાં આપવા બેઠ્યાં.”

રમાકાન્તે વિચાર કરીને કહ્યું: “જીવરામભાઈની સ્થિતિ સુધરે
તે પછી તેમ થઈ શકશે.”

“અમે આ બાબતમાં જાહેર પત્રોમાં ખુલાસો કરીએ છીએ
કે- એ નાણાં પ્રથમ કન્યાવિક્રય રૂપે હતાં પણ પાછળથી સ્ત્રીધન
રૂપે બદલાઈ ગયાં છે.”

રમાકાન્ત ચોંક્યો. અનંતે કહ્યું: “અમે તો સચ્ચાઈના જ પાયા
ઉપર ઉભા રહીશું. અર્ધસત્યોએ જ આપણા સમાજમાં કુરુદિઓ
પેદા કરી છે. તમારો દોષ આ બાબતમાં હું એટલો જ કાઢું છું
કે-આવું નર્યું સત્ય જાહેર ન કરતાં તમે સંદિગ્ધ વાક્યોથી અર્ધ-
સત્ય મારા પિતાને શા માટે જણાવ્યું? તમે જીવરામને સાચા રાહે
દોર્યા એ માટે યશભાગી ઠરો છો પણ અર્ધસત્ય માટે હું તમને
યશ આપી શકતો નથી.”

“હવે મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. સુભાગ્યે મારા પર કમળા બહેનનો જે રોષ અગાઉ હતો તે હવે રહ્યો નથી. ઇશ્વરકૃપા હશે તો કદાચ એમની એકાદ કન્યા મને મળવાનો સંભવ છે એટલે...”

“ હં...મને ક્યારનો વહેમ હતો કે, ‘દાળમાં કંઈક કાળું છે’, એ ખરું હતું ” અનંતે સ્મિત કરતાં અધવચ્ચ કહ્યું.

“ મેં ‘તો’નો તેર મણનો ભાર મૂક્યો છે એ લક્ષમાં રાખશો. છતાં હું એટલું કહી શકું કે, કમળાબહેન વાજળી સલાહો માને છે. આથી એમનાં માનઆપરને ગેરલાભકર્તા નીવડે એવો ખુલાસો તમે જાહેરપત્રોમાં ન કરો તો ઠીક.”

અનંતે ડોકું ધુણાવ્યું અને કહ્યું: “ કુરુદિયોના વિનાશમાં વ્યક્તિઓની શેહશરમ નહીં રખાય. શેહ પડશે કેવળ સત્યની અને કેવળ ન્યાયની. એ એ મજબૂત પાયાવડે તો હું ઝૂઝતો આવ્યો છું અને આમરણાંત ઝૂઝીશ. ” એટલું કહીને તે ધસારાખંધ રમાકાન્ત પાસેથી ચાલી નીકળ્યો.

એના દિલમાં એક નિર્ણય આ વખતે ચોક્કસ થઈ ગયો કે કન્યાવિક્રયે જ કાન્તાને આપઘાત કરાવ્યો છે.

એની તરફેણમાં એનું મન દલીલો કરી રહ્યું: “ જો એ નાણાં સ્વીધનનાં છે, એવી ચોખ્ખવટ પ્રથમથી જ લગ્ન પૂર્વે થઈ ગઈ હોત તો જે વખતે ગોદાવરીએ કાન્તાને મહેણાં માર્યાં તે વખતે તે હિમ્મતભેર તેને મોઢામોઢ સુણાવી શકી હોત કે, એ વિક્રયનાં નાણાં નથી. આત્મહત્યા માટે તે વખતે તે તત્પર ન જ થઈ હોત. ઓ સમાજની માતાઓ ! તમે કેમ ચૂપ છો ? શા માટે તમે હિમ્મતથી નથી કહી દેતી કે, હરામનાં નાણાં અમે નહીં લઈએ ? તમારી ચૂપકાદીએ અસંખ્ય પરિતાપ જન્માવ્યા છે અને એમાં કેટલીયે કાન્તાઓ હોમાઈ ચૂકી છે ! ”

અમ્માપુરથી આનંદરામને વટપુર લઈ જવામાં આવ્યો હતો; કારણ કે, વટપુર રાજ્યને તાજે અમ્માપુર હતું. એને વટપુર લઈ જતા પહેલાં ફોજદારે તારનો સંદેશો કરીને પોતાના ઉપરી અમલદારોને અમ્માપુર બોલાવ્યા હતા. તેઓની સાથે મોટો સરકારી ડોક્ટર પણ આવ્યો હતો. તાત્કાલિક ફેટલીક હકીકતોની નોંધ અને જરૂરી ડોક્ટરી તપાસ કરી લઈને શયદ્દનની પરવાનગી અપાઈ હતી. આનંદરામે પોતાને જમીન પર છોડવા ઘણી ઘણી અરજ કરી હતી પણ તેને દાદ દેવામાં આવી ન હતી; કારણ કે, જમ્મુનું જંગલી રીતે આણેલું મૃત્યુ 'સાપરાધ મનુષ્યવધ' હોવાનો જ પોલિસ અમલદારોનો અભિપ્રાય થઈ ચૂક્યો હતો.

અનંત વિજયપુરથી પોતાના મિત્રો સહિત અમ્માપુર ગયો. જતાં જતાં તેણે છાપા માટે ચર્ચાપત્ર ઘડી કાઢ્યું. મિત્રોને તે ખતાવીને તેમની મંજૂરીથી તેણે ટપાલમાં તે રવાના કરી દીધું. અમ્માપુર જતાનું એને માટે એ કારણ ઉત્પન્ન થયું હતું કે-ત્યાંની માતિમાં સ્ત્રીધન માટે કેટલાં નાણાં લેવાનો રિવાજ છે તેની તપાસ કરવી. સિવાય, મરનારાંઓની પાછળ ન્યાતો કરવા સંબંધમાં યાં કેવી પ્રથા છે, તે જાણવું. ટ્રેનમાં મિત્રો વચ્ચે 'બ્રાહ્મણો અને લાડવા' એ વિષય પર રમુજ ચર્ચા થઈ. અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણની પાઠ્યપુસ્તક તરીકેની સંસ્કૃત ચોપડીમાં પણ આ મિત્રોને એ વાક્ય શીખવવામાં આવ્યું હતું કે : મોદકાન્ સ્વાદન્તે બ્રાહ્મણાઃ । અન્યવણૌ કરતાં બ્રાહ્મણોની લાડુ પરની આ પ્રીતિએ આવના સમયમાં એમને માટે "બ્રાહ્મણ ભદ્ર લાડુચદ્ર" જેવાં હાંસી-સૂત્રો બીજી વર્ણો પાસે રચાવ્યાં છે. એ પર કવિએ કટાક્ષ કર્યો ત્યારે

સત્યવસ્તુ સ્થિતિથી અનંતને દુઃખ ઉપજ્યું. બ્રહ્માના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા એ નૃવરોને લાડુની પેઠેજ અન્યવર્ણો ગોળ ગોળ મળડાવીને એમની હાંસી કરી રહી હતી, એ વસ્તુસ્થિતિ વિદ્યારવા માટે શું કાંઈ પણ ન થઈ શકે ? એનું દિલ પ્રશ્ન કરી રહ્યું. અને એનો એકજ ચોખ્ખો જવાબ એને દેખાયો કે-પૂર્વાકાલના ત્રાપિ-મુનિઓ જેવા વિચાર આચાર અને કર્મમાં ઉત્તમ થાય તોજ તેઓ પોતાની ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકશે-ટકાવી રાખી શકશે; નહીંતર એવી અધઃપતનની ગતીમાં પડશે કે, એ-ત્રણ દશકા પછી 'બ્રાહ્મણ' વર્ણનું નામોનિશાન રહેશે નહીં.

અમ્યાપુર પહોંચતાં તેમને ખબર મળી કે, હજી તો, આનંદરામના કેસનો કશો નિકાલ થયો નહતો અને તેનાં કુટુંબીઓ અતિશય વિલ્વલ દશામાં હતાં, ત્યાં તો અમ્યાપુરના જ્ઞાતિજનોએ જ્ઞાતિના સિવાજ મુજબ 'કારજ' કરવા માટે કહેણ મોકલ્યાં હતાં. આનંદરામના કુટુંબમાં અત્યારે જે શિરચ્છત્ર રૂપે કાઢી દેાય તો તે સ્વ. નાથુરામનો મોટો જમાઇ ચંપકલાલ હતો. વિશ્વનાથ તો દહીં તરીકે વિહંગપુરની હોસ્પિટલમાં હતો. પણ તે એ ચંપકલાલથી ઉમરમાં નહાનો હતો. વિશ્વનાથ સિવાય આનંદરામને જે પુત્ર અને જે દીકરીઓ હતી. એ ચારે સગીર હતાં. નાથુરામનો ૧૦ વર્ષનો એક જગુ નામનો પુત્ર હયાત હતો અને જે દીકરીઓ હતી, જેમાં મંચુ સગીર હતી. આનંદરામની વિધવા બહેન રમા આશરે ૨૫ વર્ષની હતી અને તેને ૧૨ વર્ષનો એક પુત્ર હતો. આનંદરામના કુટુંબપરિવારમાં આ રીતે આવેડ પુરુષ તરીકે અત્યારે તો ચંપકલાલ હતો. તે અમ્યાપુર અને વટપુર આંટા ફેર મારવામાં ઘણે ભાગે ગુંથાયેલા રહેતો; કારણ કે, આનંદરામના બચાવ માટે રોકેલા વકીલને ઘણી હકીકતો કહેવાની હતી; કાયદાને લગતી ઘણીક સમજૂતીઓ પણ તેની પાસેથી મેળવવાની હતી. આ પરિસ્થિતિમાં ગુંથાયેલા રહેતા ચંપકલાલે જ્ઞાતિજનોના કહેણના જવા-

બમાં દૂકમાં એટલું જ કહેવરાવ્યું હતું કે “ બધું યોગ્ય રીતે થશે, પણ આનંદરામનો કેસ પત્યા પછી ” અંબાપુરની જ્ઞાતિના પટેલ તરીકે ગણાતા ઓધડશંકરભાઈને એ જવાબ તુમાખીબરેલો લાગ્યો; જ્ઞાતિગંગાના અપમાન રૂપ લાગ્યો. પોતે વયોવૃદ્ધ હતા. કૈકર્ના બારમાં ને તેરમાં ખાઈને શરીરની નસેનસમાં ધૂતધારાઓ રેડીને તેમણે પચાવી જાણી હતી; જેથી પરિપુષ્ટ થયેલી એમની કાયા, જીર્ણવસ્થામાં પણ, વૈદ્યરાજેની બરમો જેવી શક્તિથી ટકી રહી હતી. જ્ઞાતિના ચાલતા આવેલા રિવાજમાં લેશમાત્ર ક્ષતિ થતી એમનાથી સહન થતી નહીં અને તુર્તાતુર્ત પોતાનો ‘ કકકો ખરો ’ કરવાને માટે સમવચરકો સાહિત મંત્રણા કરીને પોતે જ્ઞાતિગંગાનું આવાહન કરતા.

અંપકલાલે ઉડાઉ જવાબ આપ્યો છે અને કદાચ આનંદરામનો કેસ સીધો ના ઉતર્યો તો જ્ઞાતિભોજન કરવામાંથી અંપકલાલ છટકી જશે એવો સંદેહ ઓધડશંકરભાઈને ઉત્પન્ન થયો. એટલે એમણે જરા વધારે કડક હુકમ કહેવરાવ્યો : “ બુદ્ધાનાં નહીં ચાલે બારમાની અને તેરમાની તિથિઓ તમારે જાળવવીજ જોઈશે. એની બરાબર ખાત્રી અમેને આપી જવા તમે બંધાયલા છો.” અંપકલાલે ઘણા કામકાજના હબાણને અંગે એનો જવાબ કહેવરાવ્યો નહીં એટલે પોતાની લાકડીના ટેકાથી ન્યાતની વાડીમાં જઈને ઓધડશંકરભાઈએ જ્ઞાતિજનોને એકઠા કર્યા અને તેઓ સાથે મસલત કરીને છેવટનું ફરમાન મોકલ્યું : “ જો તમે યોગ્ય તિથિઓએ જ્ઞાતિભોજન નહીં કરો તો જ્ઞાતિબદાર થશો. જ્ઞાતિ મળી છે અને તેની વચ્ચે આવીને તમારો નિર્ણય તમારે કડી જવો.” આ ફરમાને અંપકલાલને ધ્રુજતી મૂક્યો.

જ્ઞાતિ-પટેલનો સંદેશો લાવનારને તેણે કહ્યું : “ હું વાડીમાં આવું છું અને ખાત્રી આપી જઈ છું.”

અનંત એ વખતે ચંપકલાલ પાસે આવ્યો હતો. પૂછપરછ કરીને એણે જ્ઞાતિ-પટેલની જોડાકીની હાકીકત જાણી; અને પૂછ્યું : “તમે જ્યારે ચિંતામાં છો; તમારે ત્યાં એક નહીં પણ ચચ્યાર મરણ અને તેમાંયે એ તો કારમાં મરણ થયાં છે ત્યારે જ્ઞાતિજનોને પોતાના ઉદરમાં લાડવા હોમવા છે ? જીવાન મરણોની પણ ન્યાતો તેઓને જમવી છે ? એ ઘી બર્યા લાડુ નથી-‘લોહીના લાડુ’ છે. એ જમણુ નહીં અપાય.”

“માફ શું ગળું કે, બધાઓની રહામે હું થઈ શકું ?”

“હિમ્મત રાખો. એ નાદીરશાહનો જમાનો હવે નથી રહ્યો કે જેમાં મૂંગે મ્હોંયે જ્ઞાતિ-પટેલોનાં ગેરવાજખી ફરમાનો પણ સહન કરી રહેવાય. તમારે સગીરે ડર્યા વિના રહામે થવું જોઈએ” અનંતે કહ્યું.

“તો જ્ઞાતિખહાર થવાશે તેવું શું ?”

“જ્ઞાતિખહાર થવા પછી તેઓ ઉપર ન્યાયાલયમાં કેસ માંડજો કે, તમને ગેરવાજખી ત્રાસ આપીને જ્ઞાતિ ખહાર મૂક્યા છે, જેમ કરવાનો જ્ઞાતિ-પટેલને કે રાષ્ટ્ર જ્ઞાતિસમૂહને હક્ક નથી.”

“એમ તો મહારાથી નહીં થઈ શકે.”

“તો હું તમારી સાથે આવું ? તમારા તરફથી મને તમે બોલવા દેજો. હું બધું સાંગોપાંગ પાર ઉતારીશ.”

અનંત અને તેના જવાલામુખી મંડળનાં કાર્યોથી ચંપકલાલ વાકેફ હતો. એટલે એણે અનંતને પોતાની સાથે લીધો. દશ પાર ગૃહસ્થો ત્યાં બિરાજેલા હતા.

“તમે જ્ઞાતિ ભોજન કરવામાં સીદ્ધો જવાબ કેમ દેતા નથી ?” જ્ઞાતિ પટેલે ચંપકલાલને પહેલાજ સવાલમાં દમ બીડાવ્યો.

“આપ એમની પાસેથી કેના માટે જ્ઞાતિભોજન માગો છો?”
અનંતે જ્ઞાતિ પટેલને પ્રશ્ન કર્યો.

“એટલે વળા ? જ્ઞાતિને માટે?”

“હું જાણુવા ઇચ્છું છું કે—તેમને ત્યાં ચાર જણ પ્રેત થયાં છે તેમાંથી કેના પ્રેતનું ભોજન તમે જમવા માગો છો?”

“પ્રેત શું! સહગતોનાં કેવાં અપમાન? છોકરા, તું છે કેણુ?”

“હું અનંત શ્રોવદન મહેતા. ગામ વિહંગપુર. હું તમારીજ જ્ઞાતિનો છું. મરનાર ક્રાન્તાની માતાને આનંદરામે રૂ. ૩૦૦૦ આપેલા તે સખંધમાં હું તપાસ કરવા આવ્યો છું. તમે જાણીને આનંદ પામશો કે, પ્રથમ એ નાણાં કન્યાવિક્રયનાં હતાં હવે તે સ્ત્રી ધનનાં ગણાયાં છે પણ દુર્ભાગ્યે તે ભોગવનાર સત્તારી સહગત થયાં છે—”

“તમે તો, બધું, કોઈ જગરા વાચાળ લાગો છો? જ્ઞાતિ ગંગા આગળ કેમ જરાગ દેવા અને શું ખોલવું એનું તમને તો મુદ્દતે જ્ઞાન નથી! તમે તમારે રસ્તે જવ. આ ચંપકમાઈ તમારા કોઈ સગા નથી. તમને અમારા ગામના સવાલમાં કશુંયે લાગતું વળગતું નથી. તમે શીદને આ ખાતરમાં આટલો બધો રસ લઈ રહ્યા છો?” એધડશંકર બાઈના મુખમાંથી કુત્ર ગયાં.

અનંત રતોપીળો થઈ ગયો: “શ્રીમાન! આપ અને અહીં મળેલા સર્વ થોડીક મિનિટ માટે કહેવું સાંભળો. હું આપના આક્ષેપોના જવાબ આપું છું. હું આ સવાલમાં રસ લઉં છું આપ સર્વના હિત માટે જ—અહસંતાનોની અધોગતિ ટાળવા માટેજ—વર્ણનાં બ્રાહ્મણો ગુરુ: એ સૂત્ર પુનઃ સ્થાપિત કરવા માટે જ! આજ તમે હૃદય પર હાથ મૂકીને કહી શકશો કે, તમને વર્ણોના ગુરુ

તરીકે માન્ય રાખવામાં આવે છે? બ્રાહ્મણો તરફ આજે કેટલા બધા તિરસ્કારની નજરથી જોવામાં આવે છે? તેઓને પાઉધરા, લાલચુ અને પૈસા માટે જ બધું કરી છૂટનારા ગણવામાં આવે છે. શ્રીમંત યજ્ઞમાન રાજાઓ તમે બ્રાહ્મણોને દક્ષિણ તરીકે પૈસા આપીને તમારી સાથે કેવો વ્યવહાર રાખે છે? ગુલામો જેવો! જોર મહારાજ એટલે ‘બધુંયે વૈતરું કરનારા’ એવું તમારા માટે ગણવામાં આવે છે. તમે બ્રાહ્મણોનું અધઃપતન કેટલે સુધી થઈ ગયું છે, તે જુઓ. લાડુ જમાડવા કે બસ તમેને તૃપ્તિ થઈ જાય છે! અને એ લાડુ જમાડવા શ્રીમંતો માટે હિસાબમાં નથી. શ્રીમંતો તમારું પુન્ય એવી લઈ પોતે પુન્યશાળી બનતા હોવાનું માને છે. અહ નડતા હોય તેમાં તમેને લાડુ જમાડે છે એટલે તમે તેમને પુન્ય કર્યાની રજા ચિઠ્ઠી આપી દો છો! મૃત્યુ પછી તમને જમાડે છે કે—મરનારની સ્વર્ગ—પ્રાપ્તિની રજા ચિઠ્ઠી આપી દો છો! પણ પ્રશ્ન એ છે કે—વસ્તુતઃ તમે એ ખ્યાલ કર્યો છે કે—ઋષિમુનિઓ જેવાં પોતાનાં માન જળવતાં તેવાં તમે નથી જળવી શકતા? એ મુનિઓએ જેમને ઈચ્છ્યા તેમને રાજ્યોએ જેસાડવાનાં કામ કર્યાં છે. એ મુનિઓએ પોતાના એક શબ્દથી રાજાઓને પોતાની આસુ યાળનાર બનાવ્યા છે.

“તમારામાં એ શક્તિ છે? તમારાં એવાં તપ છે? એ પરંતપ—પદ તમે નથી મેળવી શક્યા; કેમકે લાડવાનાં રટણમાં જ તમારા જન્મારા વીત્યા છે! લાડવા જ તમેને પ્રિય છે અને તે વડે તમારી પાસેથી બધાં કામ સધી શકાય છે એમ બીજી વર્ણો માને છે, તેથી તમારી પૂરેપૂરી માનહાનિ થઈ ચૂકી છે. તમેએ લાડવા અને દક્ષિણાથી કંઈકને રંડાવ્યાં છે. કંઈકને મંડાવ્યાં છે. ‘સાત મંડાવી સૌને રંડાવનાર’ તમે છો. ‘વર મરોઃ કન્યા મરોઃ પણ ઝોરનું તરમાણું બરો’, આ હલકટ કહેવત તમારા માટે પ્રચલિત છે. શું એ તમારી સ્તુતિ છે? તમારા માનમ્ને એમાંથી કેવો ખ્યાલ

બંધાય છે ? બ્રાહ્મણો એટલે ખટપટીઆ આવું તમારા માટે ગણાય છે. તમે શા વાસ્તે તમારાં પુન્યનાં તેજ અન્ય વર્ણોને આપીને પાપ વહોરો છો ? યજ્ઞન-યાજ્ઞન એ જ કેવળ બ્રાહ્મણોનો ધંધો છે, એમ તમે કહેશો. પણ આજ તો એ ગૌણ ધંધો થઈ પડ્યો છે. અને મુખ્ય ધંધો જ નથી.

વર્ણ તરીકે તો તમે ગમે તે ધંધો કરો છો. બધી વર્ણની પેઠે તમે એ નોકરી કરો છો. ઉંચી અમલદારી કે કારકુની અથવા તો મીલમણ્ડુરી જેમ બીજી વર્ણો યોગ્યાયોગ્યતાથી કરે છે તેમ તમે એ કરો છો. એમાં વર્ણ તરીકે વિશિષ્ટતા ક્યાં છે ? તમારાં અધઃપતન તો એ છે કે-રસોઈ કરનારા તરીકે, પાણી પાનારા તરીકે; અને એવા હલકાં કામ કરનારા તરીકે તમેને સ્થાપીને અન્ય વર્ણો રોતે સમૃદ્ધ થાય છે !

સંસ્કારો મેળવે છે તે વર્ણો; અને તળે છો તમે !

છતાં મને પૂછો છો કે- શા માટે તમે અમારામાં રસ લ્યો છો ? તમારી અધોગતિ માટે, અને તમારાં અપમાન માટે, હું એ બ્રાહ્મણ તરીકે લગ્નવાડું છું તેથી જ હું તમારામાં રસ લઉં છું. બીજું, શા માટે એક જણે બીજના પ્રશ્નમાં રસ લેવો, આ જાતના માનસથી જ આપણી અધોગતિ થઈ છે. જો ખભેખભા અને હાથે મેળવીને જાતિના દુઃખમાં સહાયક તરીકે આપણે મન્યા રહ્યા હોત તો આ સ્વમાનહીનતા ન આવત.

મહાભારતનું એક દૃષ્ટાંત યાદ લાવો. એક રાક્ષસ એક ગામ-માંથી રોજ એક જણને મારી નાંખતો. ગામના લોકોએ ઘર દીઠ તેને એકએક આદમી પૂરો પાડવા ઠરાવ્યું. એ વખતે પાંડોશીના પુત્રને જતો જોઈ, ‘આપણે શી પડી છે એની બાબતમાં ?’ એમ બેપરવાઈ બતાવતી. પણ એજ બેપરવાહોને ખબર ન હતી કે-એક દન એવો આવશે જ્યારે તેમને ત્યાંથી પણ માણસો સંશયિત થશે ?

ભીમસેને એ રાક્ષસનો સંહાર ક્યો હતો શા ખાતર ? સૌને બચાવવા ખાતર.

એ મસ્ત હિન્મત રાક્ષસ એક ગામ પછી અન્ય ગામે। અને પછી દેશને સ્વાહા કરી જત. માનવજાતિનો એ નાશ અટકાવવા ધર્મકૃત્ય તરીકે ભીમસેને તેને સંહાર્યો તેમ રૂઢિ રાક્ષસીનાં બલિ-હાનમાંથી તમને અને ભાવિ પ્રજાને બચાવવા માટે હું તમારી બાબતમાં વચ્ચે માથું મારું છું. આ સ્વાલ મારા એકલાનો નથી. આખીએ બ્રાહ્મણ વર્ણનો છે અને તેથી લોહીના લાક જમતા અટકાવવા અને તમારું જે પુન્ય તમારી પાસે બાકી રહ્યું છે, તેનો સંચય તમારી કને જ સાચવી રખાવવા માટે મેં આ જ્ઞાતિભોજન સામે કમર કરી છે. આપ આ ભોજન માટે આગ્રહ ન કરો તો બહેતર.”

“તમે તમારું કહેવાનું કહી રહ્યા ?” પટેલે પૂછ્યું.

“કહેવાનું તો ઘણું છે પણ આટલું બસ છે એમ હું માનું છું અને તેજને તુંકારો પૂરતો થઈ પડશે એમ આશા રાખું છું.”

“વાર” ઓધડશંકરભાઈએ કહ્યું અને ચંપકલાલને પૂછ્યું:
“કહો, તમારો હવે શો ધરાદો છે ? જ્ઞાતિભોજન નહીં કરો ?”

“મેં ના પાડી છે, મુરખી ? જ્ઞાતિગંગાનું ફરમાન મારાથી ફેલાય જ નહીં.”

“થયું ત્યારે ઊં નમઃ પાર્વતીપતે હરહર મહાદેવ.” એમ કહીને ઓધડશંકરભાઈ ઉઠ્યા-જાણે એક વાધ ઉભો હોય અને તેનાથી ડરતાં ડરતાં નહાસી જતા હોય તેમ સૌ ઝટઝટ વિખરાઈ ગયા.

“ચંપકલાલનો બિચારાનો શો દોષ ?” અનંત મનોમત બોલ્યો: “ક્રાંતિનો સાદ ગ્રીવવા જેવું એનું માનસ ક્યાંથી હોય

શકે ? એ તો હવે મારા ' જ્વાલામુખી મંડલ ' ના સમાસદોનું જ કામ ! ”

તે પણ વાડીમાંથી વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૨૨

લોહીના લાક પર પિકેટિંગ

અમ્પકલાલે મોટા પાયા ઉપર પ્રેતભોજનની તૈયારી કરાવી. આરમાને દિવસે ફક્ત અંબાપુરનાં જ નહીં પણ બીજાં નજદીકના ગામોનાં જ્ઞાતિજાંધુઓને પણ જમવા આવવા માટે નિમંત્રણ અપાયાં. લગભગ હજારથી વધારે માણસો જમશે એવો અંદાજ કરવામાં આવ્યો.

અમ્પકલાલે જ્યારે એક બાજુ પ્રેતભોજનની તૈયારી કરી ત્યારે બીજી બાજુ અનંત વિહંગપુર ઉપડ્યો. પોતાની હોસ્ટેલમાં જઈને તેણે ' જ્વાલામુખી મંડલ ' ની તાકીદની સમા ખોલાવી. એ સમામાં એણે શુભેચ્છક પરંતુ મંડલમાં નહીં જોડાયલા એવા વિદ્યાર્થી-મિત્રોને પણ શ્રોતા તરીકે આવવા નિમંત્રણ આપ્યાં. હોસ્ટેલની બહાર પરંતુ હોસ્ટેલમાં નહીં એવા નજદીકના એક ખુલ્લા મેદાનમાં મળેલી એ વિરાટ સમામાં એણે અમ્બાપુરનાં ચાર કારમાં મરણનું બ્યાન ગહગહ કરીને સમાને હાકલ કરી : “ કન્યા વિક્રય અને વૃદ્ધ લગ્ન સામે ઝુમ્મેશ ઉઠાવનાર પર વરસેલા સિતમને પરિણામે થયેલાં મૃત્યુ પછી અંબાપુરના જ્ઞાતિજનોને લગીરે અરે-રોટી ઉપજતી નથી. એમના રૂવાં પણ ફરકતાં નથી અને ૧૬ વર્ષની એક બાળા તથા ૨૮ વર્ષના એક યુવકનાં કમકમાટી ભર્યાં

‘ખૂન’ પછીયે તે લોકોએ પ્રેતભોજન કરવા ઠરાવ્યું છે ! જે વખતે આવા બનાવો બનતા અટકાવવા માટે ઉપાયો લેવાની અને જ્ઞાતિએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એવું ઠરાવી દેવાની જરૂર છે કે, આમાં લશ્મો નહીં થવાં જોઈએ અને એમની પાછળ લાડુ જમાડવામાં નાણાંનો વ્યય નહીં કરતાં કેળવણીના પ્રચાર માટે નાણાં અર્ચવાં જોઈએ, તે વખતે અંબાપુરના જ્ઞાતિજનોની યરફ જેવી ઠંડી ફરતા અસહ્ય થઈ પડે છે, એ જ્ઞાતિજનોની સમા સમક્ષ મેં મારાથી બંને તેટલા શબ્દોમાં બ્રાહ્મણોનાં લાડુ માટેનાં વલણાં પર પ્રહાર કર્યા હતા; બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના પુનરુદ્ધાર માટે તેઓને લાડલ કરી હતી પરંતુ તેમની ઠંડી ફરતા આગળ મારું કહેવું વ્યર્થ નીવડ્યું. જ્ઞાતિમાં ચાલતા આવેલા રિવાજનું ઉલ્લંઘન નહીં થવું જોઈએ, એવી એમની માન્યતા કાયમ રહી હતી બાપદાદાના કુરામાં કુખી મરવા માગતા એ દૂપમંડૂકોએ એક પાંચમી વ્યક્તિ આનંદરામ કે જે હજી ન્યાયમંદિરમાં ઉપસ્થિત છે અને જેને મનુષ્યસ્વ બદલ કદાચિત દેહાંતદંડની સજા થવાનો સંભવ છે, તેનીયે દરકાર કરી ન હતી અને હું બ્યારે તેમને કહેવા ગયો કે, પ્રેતભોજન બંધ રાખો ત્યારે મને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, ‘તમને આમાં શું લાગે વળગે છે ? તમે આ બાબતમાં કેમ માયું મારો છો ?’ હમારાં દેશી રાજ્યોના એક-હથ્થુશાઈ કારોબાર જેવા આ પ્રશ્નો હતા કે નહીં ? રાજ્યોની જીવનનીતિ વિદારવા માટે રાજ્યો બહારના દેશમાન્ય નેતાઓ બ્યારે રાજ્યોની પ્રજાને મદદ કરવા લડત આદરે ત્યારે તેઓ સામે જેમ ૧૪૪ મી કલમનો ઉપયોગ કરીને પ્રતિબંધ કરવામાં આવે તેમ આ ઘાટ થયો ! તેઓને જેમ પારકા માણસો ગણવામાં આવે છે, તેમ મને અંબાપુરના જ્ઞાતિજનોએ ગણ્યો છે. પરંતુ મારો પ્રશ્ન છે કે, જ્યાં એકજ જ્ઞાતિના વિશાળ વટવૃક્ષની વડવાઈએ દૂર દૂર સુધી પ્રસરી રહી હોય, જ્યાં એકજ પ્રકારના સમાન પ્રશ્નોનો નિકાલ એમરે કરવાનો હોય અને સૌની ઉપર એકજ બાતની

આફતોના કારમા પડછાયા પડી રહ્યા હોય ત્યાં પારકા અને વગર પારકાનો પ્રશ્નજ ક્યાં રહ્યો છે? ‘અમારે શું?’ એ જાતની એપરવાઈ લાગણીએજ આપણું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. પારકાના દુઃખે દુઃખી થનારાઓનું આજે અસ્તિત્વ નથી તેથી જ આપણી સ્થિતિએ દુઃખની ગર્તામાં ગળડી રહી છે. ક્યાં છે એ દધિયિ ઋષિ જેમણે દેવાસુરસંગ્રામ માટે સખળ ને સફળ શસ્ત્રો બનાવવા મટે પોતાનાં હાડકાં આપી દીધાં હતાં? ક્યાં છે, એ રાજા હરિશ્ચન્દ્ર જેમણે વચનને કાળે રાજપાટ તથા દીધાં હતાં? પોતે, પોતાની પત્ની અને બાળક પણ, પરધેર ચાંડાલ જેવી નીચ જાતને ત્યાં વેચાયાં હતાં! ‘અમારે શું?’ એવી લાગણીવિહીન વાતો કરતાં એમને શું નહોતી આવડતી? દધિયિ ઋષિએ સ્વાર્થમસ્ત રહીને દેવાને પોતાનાં અસ્થિ આપ્યાં નહોત, રાજા પિં વિશ્વામિત્રને મહેન્દ્ર હરિશ્ચન્દ્રે વચનથી ફગી જઇને ‘ચલ ઉઠ, ઉઠ, નથી પાળતો હું મારું વચન’ એમ કહ્યું હોત તો શું ન ચાલી શકત? ખરેખર, આજના ઓઘડશંકરો જેવી મહાન અઘ્ઠલ દધિયિ ઋષિમાં નહતી કે રાજા હરિશ્ચન્દ્રમાં નહતી!! સ્વાર્થમસ્ત રહેવાનું તેઓ શીખ્યા નહતા. એ તેમની ફેવી મોટી ભૂલ હતી!! મિત્રો, હમારા ઓઘડશંકરોના સ્વાર્થદષ્ટિ જે પુરાણકાલિન વ્યક્તિઓમાં હોત તો, મને લાગે છે કે, ભારત વર્ષેનું નામ પૃથ્વીપટમાંથી આજે ભુંસાઇ ગયું હોત અને આફ્રિકા જેવાજ દેશોના જંગલી દેશોની હરોળમાં આપણે સડ્યા કરતા હોત! પણ ધન્ય છે એ મહાપુરુષોને જેમણે પોતાની નેકટેકનાં પયપાન આપણને કરાવ્યાં છે અને હઝારો લર્પ થયાં છતાં પણ આપણે એ પ્રાતઃસ્મરણીય પુરુષોની પ્રજાળ પ્રેરણાઓ વડે જ માનવતામાં મોજુદ રહી શક્યા છીએ. પરકાળે પ્રાણ દેનાર ભારત વર્ષના વીરલાઓ મૂર્ખ ન હતા. એવાઓને લીધેજ સત્તાતન કાલ સુધી ભારતવર્ષ અમર રહી જશે. મિત્રો, તમારે શિરે એવાઓની નામાવલિમાં તમારાં નામ નોંધાવવાનો સમય આવી લાગ્યો છે.

ધિક્કાર છે એ ઠંડી કુરતાને કે જે જુવાન મરણો પાછળ ભોજનો પર તામડધિયા કરવા ચાહે છે; જે ધીમયાં લાડુ નહોં પણ લોહીના લાડુ જમવા ઇચ્છે છે. કાન્તાઓ અને જમ્બુઓના આત્મા આજે સ્વર્ગમાંથી આંસુ સારતા હશે કે, હમારા ન્યાય કરવા તો દૂર રહ્યા પણ હમારી પાછળ નાણાંની ખોટી છાકમછેલળ ઉરાડવા ગુતિજનો તત્પર થઈ રહ્યા છે! એ આત્માનાં આંસુ તમારે સુકવવાનાં છે. એ આત્માની આહ તમારે દૂર કરવાની છે. હોં, આવો મારી સાથે, આપણે એ પ્રેતભોજન અટકાવીશું. શાંત અને અહિંસક પિકેટીંગ કરીને ગુતિજનોને લોહીના લાડુ જમતા અટકાશું. ચોમેર જ્યારે દુઃખના અદ્વાદ આર્તનાદ પડી રહ્યા છે અને સમાજની બહીમાં સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો હોમાઈ રહ્યાં છે ત્યારે આવાં પ્રેતભોજનો જરૂર અટકવાં જોઈએ. કહો, કાણુ કાણુ પોતાનાં નામ નોંધાવે છે ?”

અનંતના વાફ્રવાહે વિદ્યાર્થીઓ પર અજબ અમર કરી. ચોમેરથી યુવકચર્ચે પોતાનાં નામ નોંધાવવા માંડ્યાં જવાલામુખી મંડળનાજ સભ્યો ફક્ત નહોં પણ ખીજતઓએ પણ પિકેટીંગ કરવા અંખાપુર જવા ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. આ પ્રશ્ન સર્વસામાન્ય હતો અને એમાં થોડાં યુવકો હોય તો સચોટ અતર થવાનો સંભવ હતો એટલે અનંતે ‘જવાલામુખી મંડળ’ ના સભ્યોને લગતું બંધન કાઢી નાખ્યું—જે કોઈ યુવક ‘શાંત અને અહિંસક’ રહીને ‘પિકેટીંગ’ કરવા ઇચ્છા ધરાવતો હોય તેને નામ નોંધાવવા છૂટ આપી.

૨૦ મિનિટને અંતે ૧૦૧ નામો નોંધાયાં એટલે અનંતે યાદી બંધ કરી અને ‘પિકેટીંગ’ કેવી રીતે કરવાનું છે તે સબંધી સૂચનાઓ આપી. કોઈના પર હાથ ઉગામવો નહિં, કોઈને સતાવવો નહિં પણ શાંતિથી દરેક જણુ જે ભોજન કરવા આવતો હોય તેને સમજાવવો, કદાપિ કોઈ અપમાન કરે, ન કહેવાનાં વેણુ કહે,

તોપણ સંયમ જાળવેા અને સ્થામાં અપમાનિત વેણ કહીને તેને ઉશ્કેરવેા નહીં, કદાપિ કોઈ માર મારે, રે, પિકેટરનું ખૂન કરવા સુધી તત્પર થાય તોપણ હસીને હસીને એ સિતમ સહેવા અને કુરુહીરાક્ષસીના અલિદાન થવામાંજ સાધના પૂરી કરવી—આ સર્વ—સામાન્ય નિયમો અનંતે સૌને સમજાવ્યા. એ નિયમોનો ખરડો કરવામાં આવ્યો. દરેક જણને તેની નકલ ઉતારીને પોતાની પાસે રાખવા જણાવાયું અને એ પછી ખીજી વ્યવસ્થા કરવામાં પોતે રોકાયો. લાલકપડાંનાં કુલ બનાવીને દરેક પિકેટરને ચિહ્ન તરીકે આપવાની વ્યવસ્થા કરી. એક બાહોશ યુવાન ડાકટરને તેણે આ સંઘ સહિત આવવા રોક્યો. કદાચિત મારામારીનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય અને કોઈ ‘પિકેટર’ લોહીલુહાણ થઈ જાય ત્યારે આ ડાકટર ઉપયોગમાં આવે એમ હતો.

તમામ જોઈતી ચીજોનો સંગ્રહ કરી લઈને અને દીર્ઘ દષ્ટિથી જરૂરીઆતોની વ્યવસ્થા કરી લઈને ‘જવાલામુખી મંડલ’ નો સંઘ વિહંગપુરને રેલ્વે સ્ટેશને પહોંચ્યો. અહીં સર્વેન ઉદ્દેશીને અનંતે એકવાર છેલ્લી ચેતવણી આપી દીધી કે “જેઓ માર આવાથી ડરતા હોય, તેઓ કૃપા કરીને પાછા જાય; જેઓની હિંમત છેલ્લી ઘડીએ તુટી જાય તેમ હોય, જેઓને અહિંસક શાંતિ જાળવવી ફાવે તેમ ન હોય, તેઓ બેલાશક પાછા ફરે. આ સંઘને પોતાની વ્યક્તિગત નાહિમ્મતથી કોઈએ કૃપા કરીને લજવવો નહીં. શિસ્તપાલન કરીને યાદગાર રહી જાય એવી આ પ્રેતભોજન સામેની લડતમાં વિજયી થવાની ધમશ્ચથી જ આવજો અને ડગમગ હૃદય-વાળાઓ પાછા ફરજો.”

પાછો ફરનાર કોઈજ ન નીકળ્યો. સર્વેએ પૂરી હામ અને હિંમતથી ફરજ બજાવવા છં એમ જાહેર કર્યું અને ‘હર હર મહાદેવ’ ની જયગર્જના ગજવતા, એ સૌ દ્રૂતમાં ખેડા.

અંબાપુર પહોંચીને ત્યાંના રેલ્વે સ્ટેશન નજદીક આવેલી એક ધર્મશાળામાં તેઓએ ઉતારો કર્યો. અનંત ચંપકલાલ પાસે ગયો. એણે એને વિનંતિ કરી કે, હિમ્મત રાખીને આ જ્ઞાતિભોજન બંધ રાખો પણ તે વ્યર્થ મળે. “હવે તો મારાથી કંઈજ બની શકે નહીં. સેંકડો રૂપીઆની મારી રસોઇ ખગાડી શકાય નહીં. બાહ્યજો જમશે તેથી મૃતાત્માઓને અવશ્ય શાંતિ થશે. જ્ઞાતિભોજન તો પુન્યકાર્ય છે એમાં હવે કંઈજ પીછેહઠ ના થાય” ચંપકલાલે પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરી દીધો. અનંતે જ્ઞાતિપટેલ શ્રીમાન ઓધડશંકર બાઈની મુલાકાત લાંબી. અને એમને વિનંતિ કરી કે, “આ ભોજન હેવા નહીં જવા જ્ઞાતિજલેને કહેવા કૃપા કરો.”

“ઝ, ઝ, ટીચકુડા ! તારા કરતાં મેં જુદું દીવાળીઓ જોઈ છે ? તારા જેવા સાતસોને સત્તર છોકરાઓ સદામે પડે તોય હું ડરું તેવો નથી. અમે ભોજન જમીશું અને તમે સૌ જોતા રહેશો.”

“અમે ‘પિકેટિંગ’ કરીશું, એ લક્ષમાં રાખજો” અનંતે પોતાની લડતનું રણશિંશું કુંકયું.

“એ શું વળી ?” જ્ઞાતિપટેલ પૂછ્યું.

અને અનંતે ‘પિકેટિંગ’ની પદ્ધતિ સમજાવી. જ્ઞાતિપટેલ ખડખડાટ હસી પડ્યો : “અહો ! ત્યારે તો તમે મરવા આવ્યા છો ! વાહ ! એથી ઉત્તમ બીજું શું હોય ? તમે મરશો તો તમે દરેકના ગામની જ્ઞાતિને લાડવા મળશે ! આવા પુન્યકાર્ય માટે તમને ધન્યવાદ છે, બાઈ !”

અભંગ સંયમથી અનંત એનાં વ્યંગવાદ્યાણુ સહી રહ્યો અને તેની પાસેથી વિદાય થતાં એટલું જ બોલ્યો : “લોહીના લાકુ

જમવા જતાં જો અમારા લોહીથી તમારે પ્રસન્ન થવું હશે તો જરૂર
અમે હસીને અમારાં લોહી આપીશું.

જલ્લાહ ! જો તું ધરાય છે.

અમ લોહી પીને હોંશથી

ધાર્યું કરી લે તહારં

‘આહ’ અમે નહીં ઉચ્ચારશું.

સાચંકાળ પડી અને જ્ઞાતિભોજનની જગ્યાએ એકસરખાં
સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કરીને લાલ પુલ્લ વાળા જવાલામુખી મંડળના
સો યુવકો વ્યવસ્થિત રીતે થોડી થોડી ટુકડીઓમાં ગોઠવાઈ ગયા.
જ્યાં રંગમેરંગી રેશમી અભોદ્યોમાં પહેરીને જ્ઞાતિજનો આવવા
લાગ્યા ત્યાં કવિ કાન્તે કાવ્યસૂત્ર લલકાર્યું :

“ નહીં જમીએ નહીં જમીએ

આ લોહીના લાડુ નહીં જમીએ.”

અને એકઠે એક પિકેટરે ગગનભેદી સ્વરે એનો પડથો
પાડ્યો. કવિ પોતાના કાવ્યની એક એક લીંટી બોલતો જાય અને
યુવકો એના પડછંદાથી વાતાવરણને ગજવી મૂકે. એમાં ઉપયુક્ત
મુખ્ય લીંટી સેંકડોવાર તે બોલાવતો રહ્યો.

પ્રથમ તો જ્ઞાતિજનો આ નવાઈ ભરેલી રીતથી અચંબો
પામ્યા. એમના દિલમાં થડકાટ થઈ રહ્યો કે, રખેને મારામારીનો
મામલો ઉભો થાય. પણ તેઓને કાવ્યના શબ્દોમાંથી ખાત્રી
થઈ ચૂકી કે, આ લોકો મારામારી તો કરવાના જ નથી. ફક્ત
મોઢેથી બેકુલુલ થુંક ઉરાડે છે ! તો બલેને ઉરાડે ? એમનાં મોઢાં
દુખશે અને આપણાં મોઢાં તો ગળ્યાંજ થવાનાં છેને ?.

બેપરવાઈનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું. પિકેટિંગ કરનારાઓ
પ્રત્યે નદાહ રહીને પગંત બેસવા માંડી. અનંતે હવે બાકીના

આગ-તુકોને વિનવણીથી સમજાવવાનો કાર્યક્રમ બહાર પાડ્યો. આવનારાઓને પિકેટર્સ હાથ જોડીને વિનંતિ કરવા લાગ્યા કે આ જમણુ ના જમશો. નહીં જમવાની તરફેણમાં લાગણી ભરેલી અનેક દલીલો તેઓએ કરવા માંડી પણ એતું કશું પરિણામ આવ્યું નહીં. અનેક જણે પિકેટર્સને તરછોડી પગંત લંબાવવા માંડી.

હવે કાર્યક્રમ બદલાયો. યુવકો રસ્તા વચ્ચેવચ્ચ સુધ્ધ ગયા. “અમારા દેહ પર પગ મૂકીને લોહીના લાકુ જમવા જાઓ” તેઓએ કહેવા માંડ્યું. તેઓ એક બીજાને અડી અડીને એવી રીતે સુતા કે, કીડીપૂર જગ્યા પણ ચાલનારાઓને માટે રહે નહીં. થોડાક જણ એ સુનારાઓની મોખરેની દરોજમાં ઉભા રહીને આગ-તુકોને વિનંતિ કરવામાં રોકાયા. એની રહેજ અસર થઈ. જમવા આવનારા કટલાક જણ ત્યાં થંભી ગયા; અને ‘શું કરવું’ તેની વિભાસણમાં પડ્યા. એમને માટે ચંપકલાણે એક યુક્તિ પ્રયોજી. થોડેક દૂર બે બારણાં વાળું એક મકાન હતું. સરિયામ રસ્તા પર ના તેના બારણામાંથી જમનારાઓને દાખલ કરીને તેણે જ્ઞાતિ-ભોજનના સ્થાને તેઓને બીજા બારણાથી પ્રવેશ કરાવવા માંડ્યો.

પિકેટર્સને આ વસ્તુસ્થિતિની જાણ થતાં તેઓ, તે મકાન આગળ ગયા અને સરિયામ રસ્તાના બારણા પાસે સુધ્ધ ગયા. સંતાકુકડી જેવી આ રમત ચાલુ હતી તેવામાં અચાનક જ એક નહીં ધારેલી વ્યક્તિ જ્ઞાતિભોજનને સ્થળે આવી પહોંચી.

“ઓ મારા કાકા રે,...ઓ મારા બાપ રે... ઓ મારી માડી રે...” એવા વિલાપ મોટા સ્વરે એ વ્યક્તિએ કરવા માંડ્યા.

એ વ્યક્તિ કાણ હતી ? એણે સફેદ વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. છાતી પર એક બાબુએ લાલ ફુલ ધારણ કરેલું હતું. અને વિલાપના સૂર કકળતે કંઠે તે પાડી રહી હતી.

અનંત એને જોતાં જ ચોંક્યો. એ વિશ્વનાથ હતો ! વિહંગપુરની હોસ્પિટલમાંથી આ દહીં આટલો બધો શ્રમ સહન કરીને આ નરક સમા દુઃખી સ્થળે દુઃખના પહાડ ઉઠાવવા થા માટે માટે આવી પહોંચ્યો ? અને તે પણ જવાલામુખી મંડળના સભ્યના પોષાકમાં ?

વિશ્વનાથે લીધેલા શ્રમ બદલ જ્યારે એક પળે અનંત માનસિક બેદ પામી રહ્યો ત્યારે બીજી પળે વિશ્વનાથના વેષ ઉપરથી તે પોતાના પક્ષને સાથ આપવા આવ્યો છે, એ જાણીને હર્ષિત થયો.

તેની પાસે જઈને અનંતે તેના ખભા પર હાથ મૂક્યો. વિશ્વનાથ રડતો બંધ રહીને અનંત તરફ જોઈ રહ્યો.

“ભાઈ, તમે દહીંએ આવો શ્રમ લેવો ઘટે ?” અનંતે રહેજ દુષકાભર્યા સ્વરે પૂછ્યું.

“દહીં નહીં, હમદહીં કહો. અનંત ભાઈ, તમારી લડતમાં મારી હમદહીં છે.” વિશ્વનાથે મક્કમ શબ્દોમાં જવાબ દીધો.

અનંતનું હૃદય હર્ષથી નાચી ઉઠ્યું.

વિશ્વનાથે કહ્યું : “છાપા મારફત મેં મરણોત્તી ખબર જાણી. તમે મને કેવળ દહીં ગણ્યો પણ બૂલી ગયા કે, હવે મારો તબિયત

ચોણાસો ટકા સુધરી ગઇ છે. તમને ખ્યાલ ન રહ્યો કે, હું તમારો હમદર્દી થવામાં સૌએ સો ટકા સાથ આપું એવો છું અને મારે ત્યાં આજનો આ પ્રેતભોજનપ્રસંગ હોવાથી હું ચાહે તેમ કરી શકું છું. તમારા પ્રયાણની ખબર મને હોસ્પિટલમાં પડી. વિદ્યાર્થીઓની સભામાંની તમારી જવાબાઓનો રિપોર્ટ મને એક જણે અક્ષરશઃ કહ્યો. મેં તક ઝડપી લીધી. દ્રેનનો સમય સાંધીને તમારા જ મંડળના સુખ્ય તરીકે હું આવી પહોંચ્યો. હવે તમે લગીરે ચિન્તા ન કરશો. મારા ઘરનો મુખત્યાર હું છું. મારાં કુટુંબીઓની મગદૂર નથી કે, મને, અવગણી શકે. હું હવે શું કરું છું તે તમે નિશ્ચિંત ચિત્તે દૂર ઉભે ઉભે જોવા કરો.”

વિશ્વનાથ આમ કહીને રૂઢન-સૂત્રો ઉચ્ચારતો આગળ વધ્યો. પંગતમાં ભોજન પીરસવાની શરૂઆત થઇ ન હતી. વિશ્વનાથને આર્થા કોઈએ રોક્યો નહીં.

“એ કાણ હતો ?” એકાદશકરે પાર્વતીશંકરને પૂછ્યું. પાર્વતીશંકરે, એને નહીં જોળખ્યાથી શંભુશંકરને પૂછ્યું અને ‘એ તો આનંદરામનો છોકરો ! ના જોળખ્યો ?’ એમ કહીને એમણે જોળખાણ આપી.

વિશ્વનાથ આવ્યો એવું જાણીને સગાંસંજાંધી એની આસપાસ મળીને આશ્વાસનના શબ્દો કહેવા લાગ્યાં. ચંપકલાલ જ્યારે એ આશ્વાસન દેનારાંઓમાં બળ્યો ત્યારે વિશ્વનાથે કહ્યું : “ચંપકભાઈ, મોહાતું આવું લુખ્યું આશ્વાસન મને સંતોષ નહીં આપે. આ જમણુવાર બંધ પાડો. જ્ઞાતિજનોને જાહેર કરી દો કે, લોહીના લાકડ નહીં જમાડીએ. તો જ મને તમે સંપૂર્ણ અને સાચું આશ્વાસન આપ્યું એમ હું ગણીશ.”

“શું કહો છો ?!” ચંપકલાલે આશ્ચર્યચકિત થતાં પૂછ્યું : “તમે પણ શું આ ઉધમાતીઆઓના સંઘમાં બળશો ?”

“ અવશ્ય ” વિશ્વનાથે કહ્યું: “ જોતા નથી કે, હું ‘ જ્વાલા મુખી મંડળ ’ ના સભ્યનાં ચિહ્નોમાં જ આવ્યો છું ? તમે મૃતાત્માઓને અન્યાય કરી રહ્યા છો; એટલું જ નહીં પણ મને જે અંગત અન્યાય કરી રહ્યા છો. આટઆટલા દિવસો સુધી તમે મને અહીંની હકીકતથી અણુજાણુ રાખ્યો; મારો અભિપ્રાય પણ કોઈ વાચકમાં પૂછ્યો નહીં અને મારા સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ તમે સરમુખત્યારી કરીને મારે ત્યાં લોહીના લાડુ જમાડવાના જ્ઞાતિના જોહુકમને તાળે થઈ નરી નિર્જળતા બતાવી. એ નહીં ચાલી શકે. આનંદરામનો દીકરો હું છું. મરનારાંઓનો નજદીકનો સંબંધીજન હું છું. આનંદરામ મારા પૂજ્ય પિતા, જે વખતે જેલમાં છે અને એમના ઉપર અપરાધોની દારમાળાઓ ઉભી છે તે વખતે મારા ઉપર આવેલા અંગત દુઃખના સમયે જમણુવાર આપવા ના પાડું છું. સાંભળીશ્યો, ચંપકલાલ, મારો નિર્ણય જ્ઞાતિજનોને કહી દો. તેમને તમે હાથ જોડીને વિનવો કે આજનું ભોજન નહીં લેવાય. આનંદરામનો દીકરો ભોજન પીરસવા ના પાડે છે. જો તમે આ પ્રમાણે નહીં કહો તો હું રસોઈના વર્તુલની અંદર જઈને રસોઈ અપવિત્ર કરોશ. ”

“ ભાઈ, આમ તે ગાંડાવેડા થાય ? આ બધું ધાન ઘૂળમાં મેળવવા અને જ્ઞાતિગંજાનું અપમાન કરવા શીદને તૈયાર થાય છે ? ” ચંપકલાલે દુઃખી સ્વરે એને સમજાવવા માંડ્યો.

“ તમારી આગળ ‘ જ્વાળામુખી મંડળ ’ ના અગ્રણીએ ઘણી ઘણી દલીલો કરી છે. મારે હવે કશું જ કહેવાપણું રહેતું નથી. દૂંકમાં હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે, મારા પિતાની ગેરહાજરીમાં મારા ઘરનો વડો હું છું. મારી ઇચ્છા કોઈથી ઉલ્લંઘી નહીં થકાય. નાથુકાકાના જમ્ખુની પેડે શું તમે બળજબરીથી મને ઓરડીમાં પૂરીને રંધીને મારી નાખશો ? જોઈ’ છું તમે મારાથી ઉપરવટ થઈને શું કરો છો ? ” વિશ્વનાથે પડકાર કર્યો.

ઓઘડશંકરભાઈને ચંપકલાલ બેલાવી લાવ્યો. વિશ્વનાથે પોતાનું ઇચ્છા મહામયણે જાહેર કરી દીધી. ઓઘડશંકરે ઇચ્છાશંકર, મંછાશંકર, પરભાશંકર, રામશંકર, પાર્વતીશંકર, શંભુશંકર આદિ અનેકની સાથે મસલત કરીને જાહેર કર્યું; “ સાંભળી લ્યો, વિશ્વનાથ, તમારા કુટુંબે અમને જમવા નિમંત્રણ કર્યું છે અને હવે તે છતાં તમે જમણું પીરસવા ના પાડીને જ્ઞાતિગંગાનું અપમાન કરો છો તેથી તેમ શિક્ષાપાત્ર હરો છો.”

“ બેલાશક, આપને જે ફાવે તે સગ્ન જાહેર કરો. તમે મને જેલમાં પૂરી શકો તેમ નથી. તમે મને ફાંસીએ લટકાવી શકો તેમ નથી. એવા કોઈ જ અપરાધ મેં કર્યા નથી કે, એવી સગ્નને પાત્ર હરી શકું. તમારી પાસે એવી સગ્નઓની સરમુખત્યારી યે નથી. બહુ બહુ તો તમે મને જ્ઞાતિ બહાર મૂકી શકશો.” વિશ્વનાથે જવાબ સળગાવી.

“ અવશ્ય અને તમને અમે એજ સગ્ન ફરમાવીએ છીએ. આ પળથી તમને જ્ઞાતિબહાર જાહેર કરવામાં આવે છે. તમારી સાથે સંપર્ક રાખનાર પણ એ જ સગ્નને પાત્ર થશે. જ્ઞાતિજનો, આપણે અહીં જમવું નથી.”

અને ઓઘડશંકરે આ મહાન ફેંસલો સુણાવીને જાણે પવિત્ર ન્યાયમૂર્તિ તરીકે પોતાની ફરજ બજાવી હોય તેમ, ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું. એમની પાછળ તમામ જમવા આવનારાઓની હારકટાન ચાલી રહી.

“ ભાઈ તમે ખોટું કર્યું ” ચંપકલાલે વિશ્વનાથને કહ્યું.

હાથ જોડીને આંકાશ તરફ જોતો દ્યાર્દ્ર વાણીથી વિશ્વનાથ બોલ્યો: “ હે! સર્વજ્ઞ પરમાત્મન! આપ મારા સાચા સાથી છો;

સાક્ષી છે; મેં શું આ ખોટું ક્યું છે?" આખો માંચીને તે ગણગણી રહી :

“અસત્યો! માંહેથી પરમ સત્યે તું જ લઈ જા.”

પ્રકરણ ૨૪

બહુમતીની કાન્તિ

શાતિ ભોજનને સ્થળેથી તમામ સ્ત્રીઓનો વિખરાયા નહતા. વિશ્વનાથ અને તેના કુટુંબ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવનાર તેમજ ચંપકલાલનાં સગાંસંબંધી ત્યાં હજી ઉભા રહ્યાં હતાં.

વિશ્વનાથ જ્યારે પ્રાર્થના કરી રહ્યો હતો ત્યારે જાણે તેની પ્રાર્થના પરમાત્માએ સાંભળી હોય તેમ ચંપકલાલનો મામે જમનાશંકર તેની પાસે આવ્યો અને તેનો ખભો થાપડીને બોલ્યો: “ભાઈ, દિમ્મત રાખજો. તારા પગલા તરફ અમારી સહાનુભૂતિ છે. તારા પક્ષમાં કોઈ નથી એમ ના સમજીશ. ઓઘડશંકરનું ધમંડ અમે ઉતારીશું.”

વિશ્વનાથે પોતાના કાર્યમાં કોઈ સહાયકની આશા રાખી નહતી. જમનાશંકર તરફ તે આભારની દૃષ્ટિથી જોઈ રહેતાં બોલ્યો:

“મુરખી, સાચું કહેજો. મારો શું આમાં કંઈ દોષ હતો?”

“તે એક સુંદર દાખલો બેસાડ્યો છે” જમનાશંકરે કહ્યું: “ઓઘડશંકરે શાંત પટેલ તરીકે વાપરેલી જોડકમીનું આવું કોઈક પરિણામ આવવાનો મને ભય હતો જ. મારા ભાણા ચંપકને તેણે ત્રણ ત્રણ વખત ઘોચપરાણું કરીને ન્યાત કરવા ફરજ પાડી હતી; ન્યાત ન થાય તો તેને શાંતિનગર મૂકવા ધમકી આપી

હતી. એના હાથ કાઠકનેયે જ્ઞાતિખહાર મૂકવા મળવળી રહ્યા હશે એટલે એણે તારા પર પેતાનો સોટો ઉગામ્યો. પરંતુ એનો એ અન્યાયજ છે. અહીં કાંઈ એમાં મરણ નથી થયાં કે જેમની પાછળ લાડના ઉડાવવાના હોય ! તમારા કુટુંબને તો આજે પાંખમાં લેવાની જ્ઞાતિની ફજ છે. જ્ઞાતિના લાગવગવાળા અને મોટેરાઓએ આવે વખતે તો તમને સાથ આપવો જોઈએ છે. મુંઝાઈશ નહીં. જ્ઞાતિજનોમાં મારી કાઠક લાગવગ છે, મારાં સગાં પણ ધણાં છે, અમે સૌ તારા પક્ષમાં રહીશું.”

ચમ્પકલાલ ત્યાં ઉભો હતો. પોતાના માનવનાં આ વેણ સાંભળી તેને આનંદ થયો. અનંત આદિ પિકેટરે એ વખતે વિશ્વનાથ પાસે આવી લાગ્યા. “તમે તો ભારે કરી !” અનંતે વિશ્વનાથને શાખાશી આપતાં કહ્યું.

“અનંતભાઈ, તમારી પ્રેરણાનું એ ફલ છે. આ જોજન અટકાવવામાં હું જો સફળ નીવડ્યો હોઉં તો ‘જાલામુખી મંડળ’ ના આદર્શોને જ એ આભારી છે” વિશ્વનાથ બેલ્યો.

“પણ તમને જ્ઞાતિખહાર મૂકીને ઓધડશંકરભાઈ ગયા. એ તો અન્યાય જ હતો” અનંતે કહ્યું.

“એ અન્યાય મિટાવવોજ જોઈએ.” જમનાશંકરે કહ્યું.

એક આધેડ વયનાં જ્ઞાતિજનનું આ કથન સાંભળી અનંત છક્ક થઈ ગયો. વિશ્વનાથે તેની ઓળખાણુ આપી. તેઓ સાથ આપવા રાજી છે અને ઓધડશંકરનો ધમંડ ઉતારવા માગે છે એમ કહ્યું.

“મારું તો એમ માનવું છે, જમનાશંકરભાઈ, કે તમે તેમની જ્ઞાતિપટેલ તરીકેની સત્તા લઈ લેવા માટે બહુમતી જમાવો. આજ પાર્લામેન્ટરી યુગ ચાલે છે એ તમે જાણો છો. પાર્લામેન્ટરી

શિરસે એ હોય છે કે, જ્યારે કાર્ઝ વડોપ્રધાન અથવા તે પ્રેસિડેન્ટ અપ્રિય થઈ પડે છે ત્યારે તેને બહુમતીના જોરથી રાજીનામું આપવા ફરજ પાડવામાં આવે છે અને તેને બદલે લોકપ્રિય માણસ સત્તા ઉપર આવે છે. જો આપની બહુમતી હોય તો, ઓધડ શંકરની નાદીરશાહીનો મૃત્યુ-ઘંટ વગાડી શકો છો.” અનંતે અભિપ્રાય આપ્યો.

કવિ કાન્તે કહ્યું : “અનંત, તારી વિચારસરણીને મારો ટેકો છે. આપણે ઇતિહાસમાં શીખી ગયા છીએ કે યુરોપમાં જુલમી રાજ-શાહીના અંત પ્રજાસત્તાવાદીઓએ આવીજ પદ્ધતિથી આણેલા છે. ફ્રાન્સની રાજશાહી, પ્રજાના બળવાથીજ નાબુદ થઈ. રશિયાની ઝારશાહી એજ સિદ્ધાંતથી ઉખડી ગઈ. ટર્કીની સુલ્તાનશાહીનો અંત પણ પ્રજાવાદે આવ્યો. યુરોપમાં આજે દરેક ટકા રાજ્યો પ્રજાસત્તાવાદી છે. અમેરિકા આજે જગતનું મોટામાં મોટું પ્રજાતંત્રવાદી રાજ્ય છે, જ્યાં આખાંયે દેશ પ્રેસિડેન્ટની ચુંટણીમાં ભાગ લે છે. જ્ઞાતિને એવા એક દેશ સાથે સરખાવીએ, તે પ્રજાશાહીનો સિદ્ધાંત તેને લાગુ પડે છે. બહુમતી જેને ઇચ્છે તેજ જ્ઞાતિપટેલ થવો જોઈએ. બહુમતી જેમ ઇચ્છે તેમ જ્ઞાતિના કારોબારનું તંત્ર પટેલે ચલાવવું જોઈએ. એકહથ્થુશાહ વાપરનાર અથવા વંશપરંપરાગત પટલાઈનો દાવો કરનાર પટેલ નહીં જોઈએ.”

“તમારા વિચારો વાજબી છે.” જમનાશંકર બોલ્યો : “આ ગામની જ્ઞાતિમાં મારી જ્યે ટકા બહુમતી થઈ શકે તેમ છે.”

“ત્યારે તો ઘણું ઠીક” અશોક બોલ્યો : “તમારા પક્ષના માણસોની એક સભા બોલાવો અને તમે નિર્ણય કરો કે, જ્ઞાતિ પટેલ તરીકે ઓધડશંકર તમને માન્ય નથી. તમે જેટલા એકઠા થાઓ તેટલાઓ તમારો પોતાનો પટેલ અથવા પ્રેસિડેન્ટ પસંદ કરો.

તમારા પ્રેસિડેન્ટની મદદમાં એક કમિટી નીમો. એમાં તમે નિયમો ઘડો. તમારો સમૂહ જેમ વધુ હશે તેમ વધુ લાભ. ”

“અમે એમ કરી શકીશું” જમનાશંકરે કહ્યું.

“પણ એક વાત સ્પષ્ટ કરો” વિશ્વનાથ બોલ્યો: “તમારી બહુમતિએ કુરહિએ દૂર કરવા માટે અને યોગ્ય સુધારાઓ કરવા માટે નિયમો ઘડવા જોઈશે ફરીથી પાછા તમે પણ ઓધડશંકર જેવા જુદા જુદા બને, એમ ન થવું જોઈએ. મુઆ નહિ ને ભુત થયા એ પદ્ધતિનો એ સમૂહ ન હોવો જોઈએ.”

“હા. એ વાત ખરાબર છે.” ચંપકલાલ બોલ્યો: “જેવી રીતે મારા ઉપર આપખુદી થઈ તેવી રીતે કાઈ ઉપર જ્ઞાતિવરા કરવા માટે આપખુદી વપરાવી જોઈએ નહીં.”

“અચીતજ” જમનાશંકરે કહ્યું: “અમે એ બાબતમાં આ બાઈઓની સલાહ લેવા ના નથી પાડતા. અમારો ઇરાદો જ્ઞાતિ પટેલોના જુદા રહ કરવાનો જ છે, એ તો મેં પહેલેથી જ કહી દીધું છે. મરણના જ્ઞાતિવરા બંધ પડવા જોઈએ એ નક્કી છે. એવા જ્ઞાતિવરાથી તો અનેક કુટુંબો દરિદ્ર બની ગયેલાં મેં જોયાં છે. પાસે પૈસો ન હોય તોપણ જ્ઞાતિવરા તો કરવાનું પડે, એવી ફરજ નીકળી જવી જોઈએ.”

“માત્ર જ્ઞાતિવરા જ નહિ પણ બીજા અનેક બાબતોમાં તમારે ઉદાર ધોરણવાળા નિયમો ઘડવા જોઈશે.” અનંત બોલ્યો.

“હું સમજી ગયો. તમે જ્ઞાતિની વાડીમાં જે બધું ઓધડ-શંકર આગળ કહ્યું હતું તે મેં સાંભળેલું છે. હું પણ તે વખતે હાજર હતો. બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિની ઉત્તમતાનો તમારો આદર્શ હું પસંદ કરું છું અને તમે જોશો કે, નવું બંધારણ એ મુદ્દાસર હશે.”

આ મુજબ વિચારોની આપ-લે કરીને સૌ વિખરાયા.

એ રાતે જ્ઞાતિવરાની તમામ રસોઇ ગામનાં ચોપમાં પ્રાણીઓને ખવરાવી દેવાઈ અને જ્ઞાતિના કાંઈ પણ માણસોના મ્હોંમાં તેનો એક પણ દાણો ગયો નહીં. જવાલામુખી મંડળના સભ્યો બીજે દિવસે પ્રભાતમાં વિહંગપુર પાછા ગયા—ફક્ત અનંત અને તેના મિત્રો ત્યાં રોકાયા.

આ બાબુ ઓઘડશંકરના દિલમાં વિશ્વનાથના બંડે જુદા-શાહીના વિચારોનો થોડો ઉત્પન્ન કર્યો હતો.

બીજા દિવસના પ્રભાતના પહોરમાં તેણે જ્ઞાતિમાં નોતરો ફેરવી દીધો, જેમાં વિશ્વનાથનું અને ચંપકલાલનું એમ બે ઘરનાં નોતરો તેણે કાપી નાંખ્યાં. જમનાશંકરને આ ઉપરથી કારણ મળ્યું. તેણે જ્ઞાતિજનોને ઘેર ઘેર ફરીને પોતાના આગલી રાતના વિચારો દર્શાવ્યા. એને ટેકા આપતા ઘણાઓએ કબૂલ કર્યું. જ્ઞાતિ-પટેલનો એકલથ્થુ દોર તોડવા માટે શું કરવું તે વિશે વિચાર કરવા દશ વાગ્યાને શુભારે મહાદેવના એક મંદિરમાં તેઓ એકઠા થયા. અનંત અને તેના મિત્રો પણ ત્યાં હાજર રહ્યા.

જમનાશંકર અમ્યાપુર અને તેની આસપાસની અદાલતોમાં મુખત્યાર તરીકે કામ કરતો હતો એટલે દલિલોમાં તે એકલો હતો. તેણે એકઠા મળેલાઓ સમક્ષ દલિલોની શરૂઆતનું બાપણ કરતાં કહ્યું: “જ્ઞાતિજનો, આજે આપણે એટલાજ માટે એકઠા મળ્યા છીએ કે, આપણને જાણી બુઝીને છંછેડવામાં આવ્યા છે. અન્યાયનો સોટો એક દુઃખી કુટુંબ ઉપર ઉગામીને જ્ઞાતિ પટેલે આપણને પડકાર કર્યો છે કે—આપણામાં પાણી હોય તો આપણે તેને બતાવવું—નહીંતર એની ગુલામીમાં સળડવા કરવું. વિશ્વનાથની બહાર ચડવાની આપણી ફરજ છે. જો જ્ઞાતિ તરફથી એને પાંખમાં

લેવાને બદલે જ્ઞાતિના વર્તુલ બહાર કાઢવામાં આવે તો તેનો અર્થ
 એટલોજ થાય કે, આપણને એના સંયોગો વિચારવા નથી પણ
 કોઈ પણ રીતે બસ લાડવા જ જમવા છે ! લાડવા જમવા એમાંજ
 આપણા જીવનનો તમામ ઉદ્દેશ સમાઈ જતો નથી. એક લુંટારો
 એક નાના છોકરાની સેનાની સાંકળી લુંટવા માટે તેને એક
 પેંડો આપે અને પછી સાંકળી કઢીને રસ્તે પડે એવીજ આપણી
 હાલત જ્ઞાતિપટેલે કરવા ધારી છે. એક બાળુ વિશ્વનાથને ત્યાં
 આપણે જ્ઞાતિવરા જમ્યા જમ્યો, બીજી બાળુ એના પિતા ઉપર
 કેસ ચાલે; અને એ બધું વિષતમા આવી પડે, તે
 આપણે હસી હસીને જોયા કરીએ ! ત્રીજી બાળુ જ્ઞાતિપટેલ
 એમ જ ગણે કે, જેવા મેં વિશ્વનાથને કાણુમા લીધો છે
 અને હવે જ્ઞાતિમાં મારો કેવો પ્રભાવ પડ્યો છે ? આ વસ્તુસ્થિતિ શું
 સાંખી રહેવા જેવી છે ? વિશ્વનાથની આર્થિક સ્થિતિ
 ' બાંધી મૂકી લાખ ' ના જેવી છે. ચાર મરણ પછી તે ચાર
 જ્ઞાતિવરા કરે એથી એને કેટલું બધું ખર્ચ થઈ જવા સંભવ છે ? હજી
 એનો પોતાનો મહારોગ એને મટાડવાનો છે. હજી એનાં નાનાં
 નાનાં બાઈ બહેનોને બાણાવવા, પરણાવવા, વગેરેની ચિંતા એને
 માથે મોઝુદ છે કાકાની ઓથ ગઈ. કાકાનો મેટો પુત્ર પણ ગયો.
 એની પોતાની માતા પણ ગુજરી ગઈ અને એની નવી માતાનું
 હૃદયબેદક મૃત્યુ થયું. એના પિતાને સખ્ત સખ્તમાથી બચાવવા
 એને હોશિયાર વકીલો રોકવા પડશે. વરિષ્ઠ અદાલત સુધી લડવું
 પડશે. આ બધાં ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે એને જે ચિંતા
 ઉપજી રહી છે તેમાં જ્ઞાતિવરા કરવાની જોડુકમીથી વધારો કરીને
 જ્ઞાતિ પટેલે એના પર ત્રાસ ગુજાર્યો છે. એ ત્રાસ લુંટારા જેવો
 નથી શું ? વિશ્વનાથની ગેરહાજરીમાં ચંપકલાલે એના વતી કામ
 કર્યું તો એ નિર્દોષનું પણ નોતરું કાપીને જ્ઞાતિપટેલે તેને જ્ઞાતિબહાર
 મૂકવા હરાબ્યું છે. આવી રીતનો ત્રાસ ગુજારવામાં

જો આજે જ્ઞાતિ પટેલ કાવશે તો, યાદ રાખજો, કે, બીજવાર બીજા કોઈને ત્યાં આવી કોઈ કમનસીબી આવી પડી તો તેને ચે જુલ્મના ચોકઠામાં જકડવામાં જ્ઞાતિપટેલ પીછેહઠ નહિ કરે. કાલ શું બનશે તે કાણ જાણે છે? પુરો વખત ક્યારે આવશે એ કોઈ જાણતું નથી. એવા વખતમાં જ્ઞાતિપટેલને હરકોઈને રીઆયવાની ટેવ પડી જશે તો તે જ્ઞાતિજનોને ઘણીજ બારે પડશે. માટે આ અન્યાય દૂર કરવોજ જોઈએ. જ્ઞાતિજનો રાજી રહે એવી રીતે પટેલે વર્તવું જોઈએ. પોતાની સ્થિતિ અને સંપત્તિના વર્તુલમાં હરકોઈ ચાલે તો તેમાં તેના ઉપર કોઈ પણ જાતનું ફરજિયાતપણું પટેલે વાપરવું જોઈએ નહીં. જ્ઞાતિપટેલ જ્ઞાતિજનોના મ્હોંરૂપ છે. એ મ્હોંમાં પ્રેમ, મીઠાશ, શાંતિ, હરેલપણું અને સહાયતા હોવાં જોઈએ; એ મ્હોંમાં સુવાસ હોવી જોઈએ. એને બદલે આપણે આ દાખલામાં શું જોયું છે? ક્રોધ, તિરસ્કાર, અને જોહુકમીનું વર્તન! સુવાસને બદલે કેવળ દુર્ગંધ! એ સાંખી રહેવાનો સમય હવે રહ્યો નથી. માટે આજે તમને સર્વને મેં એ પટેલને બદલી નાંખવા માટે એકઠા કર્યા છે. એમને કેવી રીતે બદલવા એ તમને આ સભામાં સમજાવવામાં આવશે.”

અનંતને બોલવા કહેવામાં આવતાં તેણે કહ્યું, “આપણા દેશમાં અર્ધા સદી ઉપરાંતથી રાજસુધારાઓ માગનારી જે કોંગ્રેસ સ્થાપિત થઈ છે તેના થોડાક ઇતિહાસની તમને હું પ્રથમ જાણ કરું છું. પહેલાં એ કોંગ્રેસદારા સરકારને અરજીઓ થતી, હાવો મોકલાતા અને અમુક સુધારા આપો એમ વિનંતિ થતી. મહારાષ્ટ્રના નેતા લોકમાન્ય તિલકે તે પદ્ધતિમાં નારાજી બતાવીને એક પક્ષ સ્થાપ્યો, જેને ઉદામપક્ષ તરીકે ગણવામાં આવ્યો. એ પક્ષ કોંગ્રેસની અંદરનોજ પક્ષ હતો. લોકમાન્ય તિલકે વિચારો જાગૃત કર્યા કે, સ્વરાજ આપણે જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. અને તે આપણે મેળવવો જોઈએ. એમણે ‘સ્વદેશી’ નો પ્રચાર કર્યો અને

લોકમાં જાગૃતિ આણી. ધીમે ધીમે જુના વિચારોવાળાઓનો જથ્થો ઘટ્યો અને લોકમાન્યના વિચારોવાળા વધવા માંડ્યા. એ પછી મહાત્મા ગાંધીજીનો યુગ આવ્યો. એમણે કાંગ્રેસના વિચારોમાં પરિવર્તન કરી દીધું. એમણે અહિંસક શાંતિથી સત્યાગ્રહ દ્વારા પોતાનાં ધ્યેય સાધવાનો સિદ્ધાંત લોકમાં પ્રચાર્યો. આજ આપણે શું જોઈએ છીએ ? કાંગ્રેસ એજ સિદ્ધાંતવાદીઓની અનેલી છે. દેશની મોટી બહુમતી કાંગ્રેસમાં છે અને જુના વિચારોવાળાઓ કાંગ્રેસમાં નથી, કાંગ્રેસનો પ્રમુખ અને કારોગારી સમિતિ તેમજ બીજી સમિતિઓમાં કાંગ્રેસના સિદ્ધાંતવાળાઓ જ ચુંટાય છે. જુના વિચારોના કાર્ક પણ મહાસભામાં રહ્યો નથી. જ્ઞાતિજનો, દેશમાં ગાંધીજીના વિચારોને ટેકા આપનારાઓ ખુબ સંખ્યામાં વધી જવાથી કાંગ્રેસમાં આ પરિણામ આવ્યું છે.

“બહુમતીએ જુના વિચારવાદીઓ ઉપર વિજય મેળવીને જેમ કાંગ્રેસના તંત્રમાં તેઓના અવજન રાખ્યો નથી તેવીજ રીતે તમે કરી શકો છો. જેમ ગાંધીજીના વિચારોને અનુસરનારાઓની બહુમતી દેશનાં ક્રમે ક્રમે વધી ગઈ અને કાંગ્રેસને તેઓએ સર કરી તેમ જ્ઞાતિજનોમાં સુધારા કરવા માગનારાઓએ પ્રત્યેક જ્ઞાતિને સર કરવી જોઈએ. તેમની બહુમતી વધી જાય તો તેમાંથી જુલમશાહીનો કારોગાર નાશ પામે અને કુરુદિયો અવશ્ય નિર્મૂળ થઈ જાય. એને પરિણામે, જુના વિચારવાળાઓ પોતાની જુલમશાહી વાપરી શકે નહીં, અને તેઓ પોતાના વિચારો મુજબ બીજાઓને વર્તવા ફરજ પાડી શકે નહીં અને તેઓનાં કાચો બહુમતી સહેલાઈથી રદ કરી શકે. તમે આજે એ વસ્તુસ્થિતિ લાવવા એકઠાં મળ્યા છો. તમે ઓપડશંકરના જૂથ કરતા વધુ સંખ્યામાં હો તો તમારો નિર્ણય તેને જરૂર મહાત્ કરી શકે પણ હું થોડીક ચેતવણી આપી દઉં. તમારો નિર્ણય ન્યાયી હોવો જોઈએ, દ્વેષભાવ રહિત હોવો જોઈએ. તેમાં સત્યનું પૂરેપૂરું પરિપાલન હોવું જોઈએ. હું જાણું છું તે પ્રમાણે એવું જ

તમારું વલણ છે. અને તેથી તમે જરૂર ફરોહમંદ થશો, એમ મારું હૃદય કહે છે. ”

કવિને જન્મનાશંકરે પોતાના વિચારો દર્શાવવા કહ્યું. કવિએ ઉભા થઈને કહ્યું : “ જ્ઞાતિજનો, હું એ દિવસનું પ્રભાત જોવા તલસું છું કે જ્યારે ન્યાય પક્ષનું સામ્રાજ્ય જ્ઞાતિમાં પ્રવર્તતું હોય. તમે આજથી તમારા પક્ષને ‘ન્યાયપક્ષ’ નામ આપી શકો છો, અને ન્યાયથી ઉલટા સિદ્ધાંતે કામ લઈ રહેલાઓના પક્ષને બદલે તમારું સ્થાન અબાપુરમાં વધારે ઉંચું છે એમ સાબીત કરી શકો છો. તમે દશ હો તો તેઓ એની સંખ્યામાં જ હોવા જોઈએ. આપું તમારું પરિખણ હશે તો જ તમે જ્ઞાતિની પટેલશાહીના દોર તોડી ન્યાય સ્થાપી શકશો.” બાદ અશોકને બોલવા કહેવામાં આવ્યું. તેણે કહ્યું : “ હું ટૂંકી પણ ચોખ્ખી રેખા દોરી તમારે શું કરવાનું છે તેનું શબ્દચિત્ર રજૂ કરવા માગું છું. અત્રે કહેવામાં આવ્યું છે કે ૭૫ ટકા જ્ઞાતિજનો જન્મનાશંકરમાઈને સાથ આપે તેમ છે. જો એ સત્ય હોય તો પ્રત્યેક જણ શ્રી મહાદેવજીના સોગંદ લઈને આ પક્ષની પ્રતિષ્ઠા ઉપર સહી કરે અને તે પછી આજ શું કરવું તેમજ હવે પછી કેવા સિદ્ધાંતો પર પક્ષને કામ કરવાનું છે તે નક્કી કરે. મારા અભિપ્રાય મુજબ, તમારે આજે એમ ઠરાવવું કે—ઓઘડશંકરના જ્ઞાતિભોજનમાં તમે સામેલ થવા ના પાડો છો. એ ભોજન અન્યાય મૂલક છે એમ જાહેર કરીને તમે વિશ્વનાથને અને ચંપકલાલને તમારી સાથે સામેલ રાખી તેમની સાથે સંપર્ક કરો છો. એટલે તેઓ સાથે ભોજનવહેવાર તેમજ કન્યાવહેવાર ચાલુ રાખવા માટે તમે બંધાઓ છો. આ સાથે તમે એમ જાહેર કરો છો કે, જ્ઞાતિમાંથી મરણપાછળના જમણુવાર બંધ કરો છો અને લગ્નપ્રથામાં અમુક પદ્ધતિના સુધારા દાખલ કરવા પ્રતિજ્ઞાથી બંધાઓ છો. જ્ઞાતિજનોની એક કમિટિ નીમીને તેના પ્રમુખ તરીકે તમે અમુક વ્યક્તિને નીમીને તે કમિટિ સહિત પ્રમુખને તમે યોગ્ય

બંધારણુ ધડવા અને તમારી મંજુરી માટે તમારી સમક્ષ તે રજુ કરવા સત્તા આપો છો. હું માનું છું કે, તમારાં કાર્યની આ આબેહુમ રૂપરેખા છે. ”

આ પ્રાર્થનાવિક્રમાપણે અને માર્ગદર્શન સર્વની આંખ ખોલનારાં થઈ પડ્યાં. દરેકે દરેક જણે પોતાનાં નામો લખાવ્યાં. એતી ગણતરી કરવામાં આવતાં માલુમ પડ્યું કે—ઓઘડશંકરના પક્ષ કરવાં ત્રણ ગણી વધારે સંખ્યાનાં એ માણસો હતાં. બંધારણીય રીતે કામ લેવા માટે એ ગૃહસ્થોની સભા સ્થપાઈ અને તેના પ્રમુખ તરીકે કેને નીમવા એ માટે મત લેવાયા. દરેક જણે કાગળ પર સ્વેચ્છાનુસાર અમુકવ્યક્તિનું નામ પ્રમુખ તરીકે લખી પોતાની સહી કરી. એ કાગળીઆં એકઠાં કરી પરિણામ જાહેર થયું. એમાં દેવળ જમના-શંકરનું જ નામ રજુ થયું હતું. સર્વાનુમતે ન્યાય પક્ષના પ્રમુખ તેઓ ચુંટાયા.

પ્રમુખે રીતસર કામકાજ આદ્યું. પક્ષનું નામ ‘ન્યાયપક્ષ’ રાખવા દરખાસ્ત મૂકાઈ. તેને ટેકા અપાયો. મત લેવાયા. અને નામ મંજુર થયું.

પ્રતિજ્ઞા રજુ થઈ. તે પણ મંજુર થઈ અને તેના પર સહિ કરનારાઓએ શ્રી મહાદેવજીના સોગંદ લઈને જાહેર કર્યું કે, અમે આજથી પક્ષના ન્યાયના સિદ્ધાંતોને ટેકા આપવા અને પક્ષ જે કંઈ ઠરાવ કરે તેને પાળવા ઇશ્વરસાક્ષીએ બંધાઈએ છીએ.

એ બાદ વિવિધ ઠરાવો સૂચવવા કમિટી નીમાઈ. કમિટીને ઠરાવો ધડવા મંજુરી અપાઈ અને તત્કાળ તે કમિટીએ એક ખરડો ઘડીને જુદી જુદી દરેક કુરુદિની તપસીલ કરીને તેમાં કેવા સુધારા કરવા જોઈએ તે જાહેર કર્યું. એને લગતા ઠરાવો એકેએકે સભા સમક્ષ મૂકીને પસાર કરવામાં આવ્યા.

લગભગ બેથી અઢી કલાકના સમયમાં આ મુજબ નિર્ણય થયા ત્યાં સક્રિય પગલા રૂપે તમામ એકત્ર થયેલાઓએ વિશ્વનાથ અને ચંપકલાલ સાથેના પોતાના સંપર્કના પ્રમાણ તરીકે ઉપહાર લીધો.

કમિટિને અને પ્રમુખને આ ઠરાવોની ખબર ઓધડ-શંકરને આપવાની સત્તા આપીને સૌ વિખરાયા. કમિટિ પંદર માણસોની નીમાઈ હતી અને તેના સભ્યોની એવી ચુંટણી થઈ હતી કે, જેઓ ઓધડશંકરના સાથીઓ ઉપર પણ પ્રભાવ પાડી શકે. આ કમિટિના માણસો દ્વારા સક્રિય અને સચોટ પગલું ભરવા ઠરાવવામાં આવ્યું. કમિટીએ મરસત કરીને ઠરાવોની નકલો ઉતારી લીધી અને એના દરેક સભ્ય તે ઠરાવ સહિત ઓધડશંકરના સાથીઓ તરીકે જેઓ આ સભામાં નહોતા આવ્યા તેમને ત્યાં અલગ અલગ ગયો અને તે ઠરાવોની જાણ કરીને એ લોકોના દિલમાં ઠસાવવામાં આવ્યું કે—“આજે જ્ઞાતિની વાડી આગળ પિકેટીંગ થશે અને ઓધડશંકરના અન્યાયી ભોજનમાં સામેલ નહીં થવા જ્ઞાતિજનોને અહિંસક શાંતિથી અપીલ થશે માટે ડાહ્યા હોય તેમણે જમવા જવું નહીં.”

ભોજન સમયથી એક કલાક અગાઉ જમનાશંકર સહિત કમિટીના સભ્યો જ્ઞાતિની વાડી આગળ ઉપસ્થિત રહ્યા. તેમણે જમવા આવનારાઓને શાંતિથી ઉપદેશ દેવા માંડ્યો. પરિણામ સુંદર આવ્યું. ઘણાઓ પોતાને ઘેર પાછા ગયા. ફક્ત ઓધડશંકર અને તેમના કુટુંબ સિવાય કોઈપણ જ્ઞાતિજન એ ભોજન લેવા વાડીમાં ગયો નહીં. ઓધડશંકર રાતાપીળા થઈ ગયા. વાડીના ખારણમાં આવીને એમણે ખૂબ જખાળા પાડ્યા પણ કમિટિનો પ્રત્યેક સભ્ય જાણે કોઈ સાંભળ્યું જ નથી એમ ચૂપકીદી ધારણ કરીને ઉભો રહ્યો. રાત પડી. ઓધડશંકરને જ્યારે ખાત્રી થઈ કે, હવે કોઈ

આવે તેમ નથી ત્યારે તેણે જાતે અનેક ઘરોની મુલાકાત લીધી. તેમાં થે ન શાળ્યા.

એમના કુટુંબ સિવાય ખીજાઓ આવ્યા જ નહીં. પણ મધ્યરાત્રિ થઈ ત્યારે ઓઘડશંકરે પોતાનાં કુટુંબીઓની સાથે થે ભોજન લઈને પોતાનો વિજય જાહેર કર્યો.

છેક છેવટ સુધી કમિટીના સભ્યો હાજર રહ્યા. અને જ્યારે ઓઘડશંકર તાળાં વાસીને ઘેર ગયા ત્યારે જ જમનાશંકરે ચૂપકીદી તોડીને અનંતને કહ્યું: “જોયું? વિશ્વનાથને અને ચંપકને જ્ઞાતિ બહાર કહેનાર પોતે જ કેવો જ્ઞાતિથી બહિષ્કૃત થયો?”

“બહુમતીએ આમાં સુંદર કાંતિ કરી છે—” અનંતે કહ્યું.

“—અને જગ્ગરહસ્ત વિજય મેળવ્યો છે.” કવિ બોલ્યો.

“હવે આ વિજય ખરાબર જીતી જાણવો જોઈએ.”

અશોકે અભિપ્રાય આપ્યો.

પ્રકરણ ૨૫

હતભાગી ગૃહસંસાર !

અ શોક પોતાની બહેન બાલાને વઢપુરમાં તેને સાસરે મૂકી આવ્યો. હતો ત્યાર પછી બાલાનો ગૃહસંસાર સુખ રૂપ ચાલશે, એવી આશા તેણે રાખી હતી પણ વસ્તુતઃ તેમ બન્યું નહતું. કમલાશંકરને ત્યાં બાલાની ગત ‘નવી નવ દહાડા’ જેવી થઈ રહી. થોડાક દિવસ તો શાંતિથી વીત્યા પણ ધીમે ધીમે અતિદેવે અને તેનાં માબાપે પોતાનાં પોત પ્રકાશ્યાં.

એક પ્રાતઃકાલે પાંચ વાગે ઉઠીને મહાનંદાએ બાલાને બુમો મારીને જગાડી અને કહ્યું: “ખાધ પીને બસ ઘોરવુંજ ગમે છે, ખરું કે ? દરરોજ મારી પૂજની સામગ્રી તારે કરવી, સમજી ?”

મહાનંદાએ દેવધરમાં બાલા પાસે પૂંજે કઢાવ્યો, પોતાને નહાવાનું પાણી એની પાસે કરાવ્યું અને નહાઈને દેવપૂજનમાં બેસીને એટલીક ચીજો માગવા માંડી. અચાનકજ એણે કહ્યું : “વહુ, તું કેવી આચાર વિનાની છે ? આ મેલાં ગંદા કપડાં પહેરીને દેવપૂજનો સામાન કેમ આપે છે ? તું નહાઈ કે નહી ?”

“ના હું નથી નહાઈ.”

“તારાં માઆપે તને આચાર પણ શીખવ્યા નથી ? દેવધરમાં નહાયા વિના હાખલ ચવાય ખરું ? મૂખી, તેં તો બધું અપવિત્ર કર્યું !”

બાલાને એણે એટલી બધી ધમકાવી નાંખી કે એનાથી રડી પડાયું.

“રડીને બોપાગાળા તિલા ના અજમાવ, સમજી ?” મહાનંદાએ દંશ માર્યો: “તું રડીશ તેથી કંઈ હું છોતરાઈ જાઉં તેમ નથી.”

બાલા નહાઈને એની સેવામાં હાજર રહી પણ મહાનંદાની પૂજા એટલે દેવપૂજા નહોતી. જાણે વહુને ત્રાસ આપવાની એ પ્રવૃત્તિ હતી એમજ માલુમ પડ્યું. બે કલાક એ પૂજા દરમ્યાન કંઈ નહીં ને કંઈ એવી પચીસ ચીજો તેણે બાલા પાસે માંગાવી અને એ માટે ધરમાં બધેયે એને આંટાફેરા ખવરાવ્યા.

મહાનંદાએ એ પૂજા ભાગ્યે જ એકચિત્તે કરી હશે, એમ દેવાને લાગ્યું હોવું જોઈએ.

ખીખ દિવસથી શોભારામની પૂજને લગતી તૈયારી અને તેમને આપવાની ચીજોની ફરજ પણ બાલાને સોંપાઈ. આ એ જણની મરજ સાચવવામાં ખરેજ બાલાની ગત એક ‘પુટબોલ’ જેવી બની રહી. મહાનંદા કંઈક માગે તે લેવા બાલા ગઈ હોય ત્યાં શોભારામ તરફથી કંઈક ચીજની માગણી કરવામાં આવે; અને તે અપાય ત્યાં સાસુજીની ખૂમે ચાલુ જ થઈ હોય. ફેરાફાંટા ખાઈને એ ચીજો પૂરી પાડવામાં એનો દમ નીકળી જવા લાગ્યો. તે વિચાર કરતી કે, આજ સુધી નોકરો પાસે આ બધું કામકાજ કરાવવામાં આવતું અને હવે મારી પાસે કેમ કરાવવામાં આવે છે? પણ એ મન વાળતી કે, આર્વાધર્મના ફરમાનોમાં સાસુ કપરી હોય તો વહુએ શું કરવું, એ માટે વહુએને માર્ગદર્શન ફક્ત સેવા કરવાનું જ છે, એટલે બાલા એજ માર્ગદર્શનને અનુસરી રહી.

એક દિવસ આ સેવા એને ભારે પડી ગઈ. સાસુજીએ દેવને ધરાવવાના પ્રસાદ તરીકે સાકર મૂકેલી નહીં હોવાની ફરિયાદ કરીને જલ્દીથી તે લાવવા બાલાને ફરમાવ્યું. બાલા ઉતાવળી ઉતાવળી રસોડામાં જઈ સાકર લઈ આવી પણ દેવધરમાં પેસતાં અચાનકજ ઘીની વાટકીને તેના પગની ફેસ વાગી; આથી ઘી ઢોળાયું અને સાસુજીનો ક્રોધ ૧૦૫ ડીગ્રી પર ચઢી ગયો. તેણે બખાળા પાડીને કહેવા માંડ્યું: “આંધળી, સહવારના પહોરમાંજ અપશુકન કર્યો? ઘી ઢોળાયું એટલે જરૂર હવે આજ મારો દહાડો ખરાબ જવાનો અને કંઈક મ્હોંકાણુના સમાચાર આવવાના!”

મહાનંદાના બખાળાથી નોકર છગન અને નોકરડી રામી ત્યાં ધાઈ આવ્યાં. તેઓને ધમકાવીને મહાનંદાએ આવાં કાઠી મૂક્યાં. બાલા રડવા લાગી. એટલે સાસુજીએ કહ્યું: “બસ? રડી રડીને તું બ્યારે ને ત્યારે મને શા માટે ડગસાવે છે? તારો વાંક તને વસતો નથી અને તું મારી પૂજમાં ખસેલ પાડે છે?” ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં

મહાનંદાએ જર્મન સિલ્વરની આરતી કે જેમાં ધી હતું અને દીવેટ પણ સળગતી હતી તે ઉઠાવીને બાલના કપાળમાં છુટી મારી.

બાલના કપાળમાં જખમ પડ્યો. એનાં વસ્ત્રો પણ ધીથી ખરડાયાં અને એની દરકાર કર્યા વિના મહાનંદા ગુસ્સામાં દેવધર-માંથી જતી રહી.

પતિનાં માથાપ પોતાનાં દુશ્મન થઈને પોતાની પાછળ લાગ્યાં છે, એમ બાલને હવે સમજાઈ ગયું. નોકરડી રામી એની તરફેણમાં હતી. એણે કેટલાક દેશી ઉપચાર બતાવીને એના જખમને રૂઝાવવા તજવીજ કરી.

પણ એ રાતે પતિદેવ આગળ બાલને ભારે પંચાત થઈ પડી: “કેમ? આ કપાળમાં શું કર્યું છે? આવો ચાંલો?!”

બાલાએ સાસુનો દોષ ના કાઢ્યો પણ કહ્યું કે— “મને એક થાંભલો વાગ્યો હતો.”

“મૂળ તો તું કાળી છું અને તેમાં આ તારા કપાળમાંનો ડાઘ તો તને વધારે એજલગામણી બતાવે છે! જાણે ભૂતડી!”

બાલા રડવા લાગી.

“નાલાયક, ખસ કશો ઉત્તર નહિં અને રડયાજ કરવાનું! અને જુદી વાત કેવી બતાવી કાઢી? માએ સોંપેલું કામ તેં ખરાખર કર્યું નહિં અને તેમને ગુસ્સે કર્યાં તેથીજ તને શિક્ષા કરવાની તેમને ફરજ પડી. આ વાત મારાથી કેમ છુપાવે છે?”

“હું છુપાવતી નથી.”

“ત્યારે આ શું કરે છે? તેં વાત કેમ બતાવી કાઢી? તને કરેલી શિક્ષા વિષે તેં મને કેમ સીધો જવાબ ન આપ્યો?”

“હું એમની દરેક આજ્ઞા બરાબર પાળું છું.”

“જુકી વાત! તેં એમનું કહ્યું જ માન્યું નથી તેથી તને તેમણે શિક્ષા કરી હતી. પિતાજીની સેવામાં પણ તું ગફલત કરે છે.”

બાલા કંઈ બોલી નહિ એટલે કમળાશંકરે એની કાનપટ્ટી કાઢીને કહ્યું: “જવાબ કેમ દેતી નથી અને રડ્યા કરે છે શા માટે?”

“શું જવાબ દઉં? મારી ભૂલ થઈ.”

“ભૂલ થઈ! બસ? એમ કહ્યાથી છટકી જવાશે? જા, આજની રાત આ ખંડ બહાર જઈ બોંય ઉપર સુઈ રહે. સમજી?”

બાલાને ખંડ બહાર કાઢીને કમળાશંકરે ગારણાં વાસી દીધાં. બાલા બોંય પર સુઈ નહી. પ્રતઃકાળ થયો અને પાંચ વાગે મહાનંદા કાનસ સાથે કમળાશંકરનાં ખંડ આગળ આવી. બહાર બાલા સુતેલી હતી.

“અરે, કેણુ અહિં સુતું છે? વહુ! અહીં કેમ સુતી છું?”

બાલાએ કંઈ ઉત્તર દીધો નહીં. મહાનંદાએ કમળાશંકરને જગાડ્યો: “અહ્યા, આ વહુ કેમ બહાર સુતી છે?”

“હું શું જાણું?”

“બોલને કેમ સુતી હતી? અમારા ઘરના ભવાડા કરવા વાસ્તે કે?”

“ના, ના, સ્વપ્નમાં પણ હું એમ ના ઇચ્છું.”

“તો પછી બહાર કેમ સુતી? કમળ, તને બબર છે, એ ક્યારે બહાર આવી?”

“ના મા, હું તો આખી રાત ધસધસાટ ઉઘ્યો હતો!”

“ વાહ! આ તો ધણીને હિંધતો મૂકીને નહાસી જાય એવી નીકળી!”

“ એમાં નહાસી જવાની વાત ક્યાં આવી? ” બાલાથી મોલાઇ જવાયું.

“ ત્યારે બીજું શું? તું બહાર જમીન પર સુતી, તે એવું ખાડવા કે મારા ઘરમાં તને દુઃખ પડે છે. ખરૂં? અને જમીન પર કેમ સુતી? તારાથી તારા સુવાના ઓરડામાં મરી રહેવાતું નહોતું? મહાર નોકર ચાકરો દેખે એવી રીતે તું સુતીજ કેમ? ”

“ પણ હું શું કરું? મને અંદર સુવા દીધી નહોતી! ”

“ શું કહ્યું? તને અંદર સુવા દીધી નહોતી? વાહરે! સાહેબ-બહી! શું તું મારા કમળનો વાંક કાઢે છે? ”

“ ના. ના. મારી ભૂલ થઇ. ”

“ અહો! આને તો બોલ્યે કંઈ બંધજ નથી! કમળ, શું તને એને સુવા દીધી નહોતી? ”

“ મા, એમ તે કહી બને ખરૂં? ”

“ હં...આ જ ગધેડી જુદી છે. કમળ, એને અંદર લઇ જા અને ફરીથી આવું જુદું બોલે નહિ એ માટે એને પાંશરી કર.” મહાનંદાએ ઇશારતથી એને બાલાને માર મારવા જણાવ્યું.

કમળાશંકર એને અંદર ઘસડી ગયો. અને બારણાં બંધ કરીને બાલાને ફટકારી. બારણાના કાણુમાંથી મહાનંદા જોઇ રહી કે, એને કેવો માર પડે છે.

“ છોકરો હજી બહુ ઢીંચો છે! ” એમ કહીને એટલા મારથી મનોગત અસંતોષ બતાવીને તે ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

માર પડયાથી બાહ્યાના શરીર પર ક્યાંક ક્યાંક ઢીમણાં થયાં, સોળ ઉઠ્યા, ઉઝરડા પડ્યા, અને સાંધામાં દુઃખાવો થવા લાગ્યો. પણ એ વાત એટલેથી ન પતી. રામી દિલસોજીભરી રીતે બાહ્યાને બોંયરસો ચોપડીને સારવાર કરતી હતી એ જોઈને મહાનંદાએ કમળાશંકરને ચઢાવ્યો. અને રાત પડી ત્યારે કમળાશંકરે બાહ્યાને કહ્યું: “આ બધા શા ફેલ કરવા માંડ્યા છે? આ શરીર પર ચોપડ્યું છે શું! અને જમીન કેટલી બધી ખરડી છે?”

“મારું શરીર તુટે છે. મને બહુ દુઃખ થાય છે.”

“તો હજીયે ચાડીઓ ખાને? મારી બાને તેં શા વારતે એમ કહ્યું હતું કે મેં તને કાઢી મૂકી છે?”

“મેં એમ ક્યાં કહેલું?”

“ત્યારે શું કહ્યું હતું? મને સુવા દીધી નહોતી એનો અર્થ શો? પણ મેં તને શા માટે સુવા નહોતી દીધી? માની રહામે તું થઈ તેની શિક્ષા રૂપે જ ને? તને તો કશી શિક્ષાજ ન થાય, ખરું કે? શું તું કાંઈ એવી રાજકુવરી છે કે, તને કાંઈ કહેવાય નહીં?”

“પણ હું એવું ક્યાં કહું છું?”

“તો શું કહે છે?”

“કંઈજ નહીં. આપ મારા દેવ છો. આપની તાબેદારી ઉઠાવવા હું સરજાયલી છું. આપ મારા પર કૃપા રાખો.”

તારા દુર્ગુણ અને દેદાર પછી હું તારા પર કૃપા રાખી શકું નહિ. મને નોકરડી કહેતી હતી કે એની આગળ તું મારું ભુંડું બોલી હતી.”

“કદી ન બનો.”

“તું આજ કાલની અહીં આવેલી સાચી અને મારા ઘરની જુની નોકરડી જુદો, એમને? બોલ, તેં એને શું શું કહ્યું હતું, મારા વિષે?”

“કંઈજ નહોતું કહ્યું?”

“વળી જુદું બોલી? તેં મને, મારી બાને અને મારા પિતાને બાળો દીધી હતી. અમારું સત્યાનાથ બાળો એમ કહ્યું હતું ખરી વાત કે નહીં?”

“ના, ના, પતિદેવ, હું કંઈ બોલી નથી.”

“તું બોલી છું. શું બોલી હતી તે કહે.”

“તમારાં પવિત્ર ચરણને સ્પર્શીને સોગંદપૂર્વક કહું છું કે, હું કશું બોલી નથી.”

“જુદો? મારા બાધા વિના તું લગ્નાડીવિદ્યા છોડે એવી નથી, એ ચોક્કસ છે.” આમ કહીને પતિદેવે બાલાના શરીર ઉપર નેતરની સોટીના ખૂબ પ્રયોગ કર્યો.

કમલાશંકરની નાની બહેન ઉર્મિ જેતું વય ફક્ત ૬ વર્ષનું હતું તે રામીની સાથે કમલાશંકરના ખંડ આગળથી પસાર થતી હતી. બાબીને અને તેને સારો મેળ હતો. ઉર્મિના કાલા ઘેઝા બોલ બાલાને બહુ ગમતા અને પોતાની કુરસદને વખતે એ નાનકડી નણુંદ સાથે બાબી આનંદ કરતી. એ બાબી અત્યારે રોતી હોય અને બાઈ એના પર ગુસ્સે થયા હોય એમ ઉર્મિને લાગ્યું. “રામા, બાબી કેમ રૂએ છે?” ઉર્મિએ નોકરડીને પૂછ્યું.

બારણાની એક ફાટ આગળ ઉર્મિને લઈ જઈને રામીએ તેમાંથી નજર કરવા તેને ઇશારત કરી. ઉર્મિએ બાબી પર બાધને

સોટીઓ ચલાવતો જોયો. એનું બાલ-હૃદય કંપી ઉઠ્યું; “ભાઈ, ભાઈ, આ શું કરો છો? બાબીને કેમ મારો છો?” તેનાથી અહારથી બોલી જવાયું.

રામી આ વખતે ત્યાંથી પસાર થઈ ગઈ. કમલાશંકરે બારણાં ઉઘાડ્યાં અને ઉર્મિને પૂછ્યું; “શું છે? અહીં કેમ આવી? ચાલી જ, અહીંથી.”

“નહી જઉં, બાબીને મારો છો તે તમને પરમેશ્વર નહીં મારે?” નિર્દોષ ઉર્મિએ કહ્યું. કમલાશંકરે ગુસ્સે થઈને એના બે હાથ બાબીને એને એક ધીમી ધોલ મારી અને કહ્યું, “જાય છે કે નહીં? નહીંતો, તનેયે ખૂન મારીશ!”

“ભાઈ, તમારું મોં કેમ ગંધાય છે? તમારી આંખો વાધ જેવી કેમ દેખાય છે? તમે દારૂ પીધો છે? દારૂ તો નોકરો પીએ. આપણે બ્રાહ્મણ. આપણાથી દારૂ પીવાય?”

છ વર્ષની આ નાની બાળકી જાણે કોઈ મુખપાઠ બોલતી હોય તેમ એ બધાં વાક્યો બોલી ગઈ. કમળાશંકરે આમ તેમ નજર કરી. અને પછી એને પૂછ્યું:

“આ બધાં વાક્યો જાણે તને કોઈએ ગોખાવ્યાં હોય તેમ તું બોલી ગઈ! સાચું બોલ. તને કોણે શીખવ્યું છે? તારી બાબીએ શીખવી રાખ્યું છે ને? જે તારા દેખતાંજ હું એ માટે એના કેવા હાલ કરું છું?”

કમળાશંકરે આમ કહીને ખંડની અંદર દોડી જઈને ગુસ્સાથી બાલાના શરીર ઉપર સોટી લગાવી. “ઓ.....મા.....ઓ—”

મિચારીથી બોલાઈ જવાયું. ઉર્મિની આંખ આંસુથી છલ્લો-છલ્લ બરાઈ. “ભાઈ, બાબીએ નહોતું કહ્યું. બાબીને ના મારો.

રામીએ મને કહ્યું છે. રામીને છગને કહ્યું હતું. છગને તમને દારૂ પીતાં જોયા હતા.”

કમળાશંકરે એકદમ બારણાં બંધ કરી દીધાં. રાતી રાતી ઉર્મિ મહાનંદા પાસે ગયો. “બા, બા, ભાઈ ભાભીને સોટીએ સોટીએ મારે છે? ચાલોને? એમને છોડાવો.”

“ચૂપ, મૂખી! તને કેણું દોઢડાપણું કરાવ્યું છે?”

“ભાઈએ દારૂ પીધો છે.”

માએ એને સમજાવી પટાવીને ચૂપ કરી, અને એ રાતે માતા પિતાની કાઉન્સિલ મળી. “વહુને એને પીયર મોકલી દો.” નિર્ણય થયો.

રાત્રિના દશ વાગ્યા હતા. રહાડાદશ વાગે ટ્રેન ઉપડતી હતી. મહાનંદાએ કમળાશંકરને કહ્યું: “વહુને પિયર મોકલી દે.”

કમળાશંકરે બાલને કહ્યું. “તૈયાર થઈજા. હું તને ટ્રેન પર મૂકી આવું.”

“શા માટે?”

“તારે પિયર જતી રહે.”

“ના. હું તો અહીંજ મારું સ્વર્ગ સમજું છું. મારશો-પીટશો કદાપિ મારી નાંખશો તોપણ ચુંકાર કર્યા સિવાય હું અહીંજ પડી રહીશ. પિયર નથી જવાતી.” આવી અબળાએ અંતરનો આર્તનાદ પાડ્યો.

“એમ? જા, ચાલી જા. જવું જ પડશે.”

આર્થ ધર્મને અનુસરનારી નારીએ ના જ પાડ્યા કરી અને કહ્યું: “ બધું સહન કરીશ. પણ પિયર તો નહીં જ જાઉં, ચાહે તો મને મારી નાંખો. ”

કમલાશંકર થાક્યો. તેણે મહાનંદા પાસે જઈને કહ્યું: “ નથી માનતી એ તો ! મારી નાંખો પણ નહીં જાઉં એમજ લવારી ક્યાં કરે છે ! ”

મહાનંદાએ કમલાશંકરના ખંડ પાસે જઈને મૃદુ સ્વરે કહ્યું:

“ વહુ બેટા, બહાર આવોને ? મારે તમને કાંઈક કહેવું છે. ”

બાલા બહાર આવી. મહાનંદા તેને પોતાના ખંડમાં લઈ જઈને સમજાવવા લાગી: “ તમારે પિયર જઈ આવોને થોડા દહાડા ? કમળ તમને જવાની રજા આપે છે તો ખુશીથી જાઓ, અમને વાંધો નથી. થોડાક દહાડા જઈ આવશો તો મન હુદ્ડું થશે. ”

“ સાચુજી, મને અહીં કશું દુઃખ નથી અને ધણુંજ ગમે છે. હું અહીંજ રહીશ. તમે કહેશો તેમ તમારી ચાકરી કરીશ. શુભામડી થઈને પણ હું તો આ ઘરમાંજ રહેવા માગું છું. મને પિયર જવા ન કહો. ” બાલાએ કહ્યું.

એની દૃઢતા મહાનંદાને પણ મુંઝવી રહી. એ બાબતમાં મહાનંદાએ શોભારામની સલાહ લીધી. શોભારામે નવો માર્ગ સૂચવ્યો: “ બસે અહીં પડી રહે. નોકરડીની પેઠે તમામ કામ એની પાસે કરાવો. કમળની વહુ તરીકે નહીં પણ આપણી નોકરડી તરીકે એને ઓળખાવો. ”

છગનને અને રામાને બીજે દિવસે નોકરીમાંથી છુટાં કરવામાં આવ્યાં. ઘરનું રજેરજ કામકાજ બાલાને સોંપાયું.

પતિને પ્રભુ માનનારી એ સહિષ્ણુ આર્થ રમણીરત્નનો હૃતભાગી ગૃહસંસાર આવો હતો !

જ્ઞાતિ પટેલ ઓઘડશંકરના જમણુવારમાં તેના કુટુંબ સિવાય બીજાઓ જમવા ગયા નહીં, એથી તે ખૂબ ગુસ્સે થયો અને એના ગુસ્સાએ જમનાશંકરના પક્ષનું કડક વેર લેવાની વૃત્તિ જન્માવી.

એ ધૂંધવાયલો ઘેર ગયો તે પછી એને આખી રાત ઉંઘ આવી નહીં. એણે જ્ઞાતિની પટલાઈ પ્રપંચવિદ્યામાં પારંગતતાથી જ મેળવી હતી. માણસોનાં દિલ કેમ ફેરવી નાંખવાં એની આવડત એનામાં અજબ હતી. એના ક્ષત્રુપ મગજે કંઈક મુઠા તારવી કાઢ્યા. માણસના મનનાં માપ લઈને તેણે નવા પક્ષમાં ઘાટકુટ પડાવવાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો.

બીજો દિવસે તે પહોંચ્યો અંબાપુરના પોલીસ પટેલને ત્યાં. અને તેને કેટલીક પૂછપરછ કરીને તે વટપુર ગયો. તે સીધો જ ફોજદારને ત્યાં ગયો. એ તે ફોજદાર હતો કે જે અંબાપુરમાં આનંદરામને ત્યાં મૃત્યુ-પ્રસંગે જઈ ચઢીને તેને ફેદ કરી ગયો હતો. એનું નામ હતું જલિમસિંહ.

જલિમસિંહ ફોજદારને ઓઘડશંકરે જણાવ્યું:

“આનંદરામ સામેના કેસમાં આપને કેવા કેવા પુરાવાના સાક્ષીઓ જોઈએ છે, સાહેબ?”

ફોજદારે એના પોતાના વિષે પૂછપરછ કરી. “હું અંબાપુરનો જ્ઞાતિપટેલ છું.” ફોજદારને ઓઘડશંકરે કહ્યું. આનંદરામના અચાવ માટેના એક કાબેલ વડીલે ફોજદારને મુંઝવી નાંખ્યો હતો. તેને અમુક બાબતોમાં સાક્ષીઓની જરૂરીઆત હતી. તેણે કહ્યું: “પ્રથમ તો મારે

એ મુદ્દામાં સાક્ષીઓ જોઈએ છે કે, જમ્યુને માર મારીને આનંદરામે પુરી દીધો હતો એવું જોનાર કાણ કાણ હતા ? ”

“એ તો આનંદરામ પોતે કબૂલ કરતો હશે ને ? ”

“ના. એતો બચાવ એવો છે કે, છોકરો રીસાદને આપોઆપ ઓરડીમાં પુરાયો હતો. એથી ઉલ્ટું, કાંતાની ચિકીમાં તેને પુરેલો જણાવાયો છે. એટલે ખરી હકીકત તારવવાની જરૂર છે. ઓરડીને અંદરથી મરનારે સાંકળ દીધી હોય તો બદારનાઓને તે ખારણું ઉઘાડવાનો ઇલાજ નહે નહિ એટલે ઉતારવાં જ પડે. એવું તો બનેલું નથી. એટલે તહોમતદારનો એ બચાવ લુલ્લો છે કે—જમ્યુ આપોઆપ પુરાયો હતો. હવે મારે જાણવું છે કે, એને પૂર્વો ત્યારે કોઈ ત્યાં હાજર હતા કે નહીં ? ”

“ઘણાએ જાણ હાજર હતા. હું એવા સાક્ષીઓ આપને મેળવી આપીશ.”

“તો તેના ઉપર એ આરોપ સજ્જડ થશે કે, તેણે જ જમ્યુનું મોત નીપજવ્યું. એ પછી અમારે એવા સાક્ષીઓ જોઈએ છે કે, જેઓએ ગોદાવરીનાં મહેણાં સાંભળ્યાં હોય. જાહેરમાં રડવાકુટવાનો રિવાજ એ રડનારકુટનારને જ આ દાખલામાં મારે પડી જવો છે ! રોનારાં—કુટનારા મોટેથી આક્ષેપો કરે તેનાં આવાં ખૂરાં પરિણામ આવે છે એ હવે જ એ કુરિવાજ પોષનારાંને માલુમ પડશે ! ”

“એ મુદ્દામાંયે સાક્ષીઓ મળી શકશે, માહેમ ? સેંકડો માણસો સાંભળે તેમ ગોદાવરીએ કાંતાને મહેણાં માર્યા હતાં. એ સાંભળનારાઓને હું લાવી શકીશ.”

“હવે ત્રીજી બાબત, જનમાં જનારાંઓ સંબંધીની છે. આરોપી પોતાના દીકરાને પરણાવવા જન સાથે વિજયપુર ગયેલો. તેને

બહેલે તેનાં કાકાને પરણાવી આવ્યો અને એમાં રૂ. ૩૦૦૦૭ કન્યાવિક્રયના આપ્યા હતા એ બાબત પુરવાર થવી જોઈએ.”

“પહેલી બાબતના સાક્ષી મળશે કે, જે બાઈને પુત્રવધૂ બનાવવા આનંદરામ ગયેલો તેને ‘બાલી’ તરીકે લઈ આવ્યો! કન્યાવિક્રયની બાબતનો પુરાવો મળવો મુશ્કેલ છે.”

“પહેલી બાબત જનૈયાઓમાંના કેટલાકથી પુરવાર થઈ શકશે ને? તો બીજી બાબતમાં આ છાપું અમને મદદગાર થઈ શકે તેમ છે?”

“કિયું છાપું છે?”

“એનું નામ ‘ગર્જના’ છે. એ અહીં વટપુરમાંથી જ રોજ નીકળે છે. એમાં એક અનંત શ્રીવદન મહેતા નામના જુવાનનો પત્ર પ્રકટ થયો છે. તેણે સજ્જડ લખાણ કર્યું છે. આનંદરામે અને તેની સ્ત્રીએ કન્યાવિક્રય તરીકે નાણાં આપેલાં, એ ચોક્કસ હતું. કાન્તાના આપઘાતનાં કારણોમાં આ બાબત પણ એક કારણરૂપ હતી. જો આ નાણાં કન્યાવિક્રયનાં નથી અને સ્ત્રીધન છે એમ પહેલેથી જ નક્કી થયું હોત તો કાન્તાને આપઘાત કરવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ ન હોત. કન્યાવિક્રયના રિવાજે જ આ એક બલિદાન લીધું છે. રૂઢિવાદીઓ એતશે કે?—આવું એ પત્રમાં લખેલું છે.”

“અનંત શ્રીવદન મહેતાનો આ પત્ર છે?”

“હા. જુઓ આ છાપું.” ફોલ્દારે છાપું બતાવ્યું.

“એ છોકરો ન સમજાય એવા કાયડારૂપ છે ને?”

“કેમ? કાયડો કેવી રીતે?”

“અરે સાહેબ, શું કહું? આરોપીના જે દીકરાના લગ્નની સામે તે પડ્યો હતો, તેજ દીકરાને તે પોતાની સાથે વિહંગપુરના

આરોગ્યસુવનમાં લઈ ગયો હતો. આરોપીને ત્યાં જમણુવાર થયું તેમાં તે અમારી વિરુદ્ધ પડ્યો હતો. આરોપીનો દીકરો પણ વિરુદ્ધ પડ્યો હતો. એ અનંત મહેતા આ ઠાગળ લખીને આરોપીના કેસમાં સામે પડે છે, એ આશ્ચર્યની વાત નથી? આરોપીનો એ દુશ્મન છે કે દોસ્ત? એ સમજી શકાતું નથી.”

આમ કહીને જ્ઞાતિ પટેલે જમણુવારને લગતો ઇતિહાસ કહ્યો. રોઝદારે વિચાર કરીને પૂછ્યું :

“ તમે એ છોકરાને ઓળખો છો ? ”

“ સારી પેઠે. તે અંબાપુર આવેલા છે અને હજીયે ત્યાં હશે. ”

“ એમ ? તો તે છોકરાને હું મળવા માગું છું. આ પત્રની સચ્ચાઈના મજબુત પુરાવા એની પાસે છે એમ એ લખે છે તો તે મારે જાણવા છે. ઉપરાંત, તમારા સાક્ષીઓને પણ મળીને તેમનાં પ્રાથમિક નિવેદન લેવાં છે. મરનારના કુટુંબીઓ અને ખાસ કરીને છોકરી મંગુને પણ હું મળવા માગું છું. જાળકો સત્ય તારવવામાં ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. ચાલો, અંબાપુર. ”

એટલે જણ અંબાપુર ગયા.

ઓઘડશંકરે એક લિસ્ટ તૈયાર કર્યું. નાથુરામને ત્યાં મરણ પ્રસંગે તે પોતે ડાહ્યુ તરીકે ગયો હતો. કેટલાક જુવાનીઆ અને જ્ઞાતિજનો જમણુની તકરારના પ્રસંગે ઘરમાં ગયા હતા. તેઓનાં નામ તેણે તે યાદીમાં લખ્યાં. બીજા પણ જે કેટલાક ડાહ્યુ તરીકે આવેલા તેઓનાં નામ તેમજ જનમાં ગયેલા જનૈયાઓનાં નામ પણ તેણે લખ્યાં. આ નામોમાં એણે ખુબી એ રાખી કે, જમના-શંકરના પક્ષમાં જેઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય એમ એને શંકા હતી તેઓનાં નામ લખ્યાં નહીં પણ જેઓ કેવળ પિકેટીંગની બ્હીકે

જમવા નહોતા આવ્યા, અને પોતાના પક્ષમાં હજીયે બળી શકે એવા હતો, એમનાં નામ લખ્યાં.

ફાઝલરે પોલિસપટેલનાં માણસો માંડલીને એ માણસોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. ઓઘડશંકરે તેમને કહ્યું : “ જુઓ ભાઈઓ, ન્યાય અને સત્યનો પક્ષ લઈને તમે મારે ત્યાં નહોતા જમવા આવ્યા અરે ને ? મને તેથી તમારી ન્યાયબુદ્ધિ માટે માન ઉપજ્યું છે. હવે તમારે ન્યાયને ખાતર સાચી હકીકત કહેવાની જરૂર ઉભી થઈ છે. ફાઝલર સાહેબ તમને જે કાંઈ પૂછે તેમાં કાંઈની શેઠશરમ રાખ્યા વિના જવાબો દેજો. ”

બે ચાર જણે સાચી હકીકત જ કહેવા જણાવ્યું. અને ફાઝલરે જમ્મણને મારવામાં આવેલા મારથી તથા જગરદસ્તીથી તેને ઓરડીમાં પૂર્વાની અશ્નાવલિ શરૂ કરી ત્યાં તેઓ ચોંક્યા. કોર્ટ દરખાસ્તમાં ફેરા ખાવાથી ત્રાસતી જનતા ‘ અમારે શું ? ’ એ નિયમે ધણીવાર સત્ય હકીકત કહેવા બહાર આવતી નથી. જેઓને બોલાવવામાં આવ્યા હતા તેઓ સંબંધી એમજ બન્યું. કાંઈએ કહ્યું : “ હું હાજર નહોતો. ” કાંઈએ કહ્યું : “ હું બહાર બેસી રહેલો. ” કાંઈએ કહ્યું : ‘ એ છોકરો તે વખતે મારા જોવામાં આવ્યો ન હતો ’ આમ સાચી હકીકતનું નિવેદન ટાળવા માટે સૌએ યત્નો કર્યા.

“ ફાઝલરો કડક કેમ હોય છે, એવો સવાલ લોકો કરે છે. ” જલિમસિંહે કહ્યું : “ હવે આ દાખલામાં જુઓ. માણસો જુઠું જ બોલવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે અમારે કડક થઈને તેઓ પ્રત્યે વર્તવું કે નહીં ? માણુ જ કહી દેવું એવો નિયમ લોક કરતા હોય તો ગુન્હા-ખોરીને પોષણ મળે નહીં. પણ દુનિયા એવી હોય તો સત્ય યુગજ ન આવે ? ”

“ પણ સાહેબ, અમારે જુઠું બોલવા કારણ જ શું હોય ? ” એક જણે દલીલ કરી.

આધડશંકરે અત્રે કહ્યું: “ જમનાશંકરની શેડશરમ ! જમનાશંકરે આનંદરામના કુટુંબને જ્ઞાતિ મારફત મદદ કરવા પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. આનંદરામનો અચાવ એવો છે કે, જંબુપર જુદમ ગુળયોઈ નહોતો. જમનાશંકર એ અચાવને ટેકા આપવા પોતાના પક્ષકારોને કહે એટલે તમે સાચી હકીકત નજ કહોને ? ”

ફોજદારે પૂછ્યું: “ શું આ સાચું છે ? જમનાશંકરે તમને ‘ જાણાવ્યા છે ’ ? ”

“ ના ” એ ત્રણ જણે એક સાથે કહ્યું.

“ તો સાચી હકીકત કહોને ? તમે એના પક્ષમાં છો ? ”

આવેલાઓમાંથી એક પણ જણ, પ્રતિજ્ઞાથી અંધાયત્રાઓ માંનો નહતો, એવું તેમના જવાબોમાંથી માલુમ પડ્યું, તેમજ જમનાશંકરે હજી સુધી આ બાબતમાં શ્રદ્ધાને કાંઈ કહ્યું નહતું એમ જણાયું.

“ ત્યારે હવે કહી દો, જંબુને જાણી પુછીને માર શા માટે મારવામાં આવ્યો હતો ? ”

હાજર રહેલાઓમાંથી કોઈ જ એ બાબતમાં ખરી હકીકત કહેવા તૈયાર થયો નહીં. ફોજદારને જ્ઞાતિને લગતી તકરારની હકીકત તેઓએ કહી; જનમાં ગયા હોવાનું અને આનંદરામના પુત્રને બદલે નાથુરામ પરણ્યાનું તેઓએ જોયું હોવાનું કહ્યું; કાંતાનું શબ ટાંકામાંથી મળ્યાનું પણ કહ્યું પરંતુ જંબુના મારની મૂળ હકીકતમાં તેઓએ પ્રકાશ પાડ્યો નહીં !

“ તો હવે મરનારાંનાં કુટુંબીઓને હું પૂછપરછ કરવા જઈશ. ” ફોજદારે કહ્યું. તેણે આવેલાઓનાં નામ ઠામ લખી લખને તેમને જણાવ્યું કે : “ તમને હું વટપુર ખાતે સાક્ષી તરીકે

બોલાવીશ. માટે આડાઅવળા ખહારગામ જતા રહેશે નહીં ત્યાં વધીલ તમને ઉલટપાલટ તપાસમાં ગભરાવશે ત્યારેજ તમે સીધો વાત કરશો, એવી મને ખાત્રી છે”

તેઓને જવા દેવામાં આવ્યા. એ બાદ ઓઘડશંકર અને પોલિસ પટેલ સહિત ફોજદાર આનંદરામને ઘેર ગયો. ચંપકલાલ, વિશ્વનાથ અને અનંત તેમજ તેના બે મિત્રો, એ વખતે ત્યાં વાતોમાં પ્રવૃત્ત હતા. ફોજદારે પ્રથમ અનંતને મળવા માગ્યું. “એઓ શ્રીમાન ક્યાં છે ?” તેણે સૌને પૂછ્યું.

અનંત આગળ આવ્યો. ફોજદારે ‘ગર્જના’ પત્રનું લખાણ તેણે છપાવ્યું હોવા વિષે સવાલ કર્યો. અનંતે કહ્યું : “અમે અત્યારે એજ ચર્ચા કરીએ છીએ સાહેબ. આપ બિરાજે આ ખુરશી ઉપર, આપને એ સંબંધી હું કેટલોક ખ્યાલ આપીશ.” ફોજદારને ખુરશી અપાઈ. ઓઘડશંકર અને પોલિસ પટેલને પણ સામાન પૂર્વક બેસાડવામાં આવ્યા. બાદ અનંતે કહ્યું : “વસ્તુતઃ એ નાણાં કન્યાવિક્રમનાં હતાં, એની તો આ બાધઓને હું ખાત્રી કરાવી શક્યો છું. અને તેથી એ નાણાં તેઓને પાછાં આપવા માટે મેં કન્યાપક્ષને સમજાવ્યો છે. થોડાક દિવસમાં તે નાણાં આવી જશે પણ આ વિશ્વનાથ તે નાણાં પોતાના ઉપયોગમાં લેવા ના પાડીને કોઈ જાહેર સત્કાર્યમાં વાપરવા કહે છે, એ અમારી મોટી મુંઝવણ છે.”

ફોજદારે જોયું કે, આ નવલોહી, ભાવનાવાદી અને સાચા બોલો છે તેથી પોતાને ઘણો ઉપયોગમાં આવી શકશે. એણે પૂછ્યું : “કન્યાવિક્રમનાં એ નાણાં હતાં એવું ન્યાયમંદિરે ક્યાં ઠરાવ્યું છે ?”

“સત્તાવાળાઓ બેસે એજ ન્યાયમંદિર ન ગણુતા. મનુષ્ય માત્રનું હૃદય ન્યાયમંદિર છે. અમે મિત્રોએ અમારા હૃદયન્યાય-

મંદિરમાં પ્રિરાજતા સત્ય રૂપ ન્યાયદેવતાની કસોટીએ આ આગત ચઢાવી છે અને પૂછપરછથી સાચી હકીકત મેળવીને આ નિર્ણય કર્યો છે. ”

અને એણે પોતાના પિતાના પત્રની, જીવરામને ત્યાં જઈને એણે કરેલી પૂછપરછની છત્યાદિ હકીકત કહી અને એ પછીજ ‘ગર્જના’ માં લખાણ લખ્યાનું જણાવ્યું. ફોઝદારે તેના પિતાનો પત્ર જોવા માગ્યો. અનંતે તે બતાવ્યો, જેમાં જીવરામે શ્રીવદન ઉપર લખેલા પત્રની નકલ હતી.

“ અમનં આ પત્ર અદાસતમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવો છે આપ તે મને આપી શકશો ? ”

“ અવશ્ય, ” અનંતે કહ્યું. પત્ર પોતાને હસ્તક લીધા બાદ ફોઝદારે કહ્યું : “ હું પણ એવી માન્યતા ધરાવું છું કે, આ નાણાં કન્યાવિક્રયનાં હતાં. એ પછી તે પાછાં મળે તો તેનો ઉપયોગ મિ. વિશ્વનાથ ચાહે તેમ કરવા મુખત્યાર છે. ”

“ એ તો ખુલ્લી વાત છે પણ એને તો જાહેર કાર્યમાં જ તે આપવાં છે. અમે તેની ના પાડીએ છીએ. ”

“ કારણ ? ”

“ એને હજી એના પિતા ઉપરના કેસમાં અદાસતો પર અદાસતોમાં લડવું પડશે. ”

ફોઝદારે કહ્યું : “ અહીં તમારી ભૂલ થાય છે, જીવાન ! જે તમે સચ્ચાઈને વળગી રહેતા હો તો આ કેસ સરળ છે. બીજી અદાસતોમાં જવુંજ પડે તેમ નથી. ”

“ આ કેસ કેવી રીતે સરળ છે ? ”

“આનંદરામે સચાઇને બદલે જૂઠ્ઠો આશ્રય લઇને બચાવ કરવા માડ્યો છે, એ રીત તજ દે અને ખરી હકીકતનો એકરાર કરે તો કેસ સરળ છે. કદાચ ન્યાયાધીશ પર તેથી વધુ સારી અસર થવા સંભવ છે અને આનંદરામને થનારી સજામાં તેથી રહેમ-દિલીનું નિશ્ચય થઇ શકે તેમ છે.”

“એ તો અમે સર્વ ઈચ્છીએ છીએ. પણ આનંદરામે જૂઠ્ઠો આશ્રય લેવો ન જોઇએ. એમણે શો બચાવ રજુ કર્યો છે?”

“જંબુ પોતાની મેજે રિસાઇને ઓરડામાં પૂરાયો હતો.”

વિશ્વનાથ બોલ્યો : “એ વાત ખોટી છે.”

ફોજદારે પૂછ્યું : “તમે આનંદરામના શા સગા થાવ?”

“હું એમનો પુત્ર છું.”

“તમે એ વખતે હાજર હતા?”

“મારી એ કમનસિખી છે કે, હું હાજર નહોતો પણ આ ચંપકલાલ હાજર હતા. સિવાય જંબુની વિધવા તેમજ જંબુની નાની બહેન મંગુ કહી શકે તેમ છે કે જંબુને માર મારવામાં આવ્યો હતો.”

“સાહેબ, મને આમાં નિર્ધાર વચ્ચે લાવવામાં આવે છો” ચંપકલાલે કહ્યું : “હું એ વખતે બીજા કામે બહારના ભાગમાં રોકાયેલો હતો. મને ખબર નથી કે—”

“ચંપકભાઈ, તમે અસત્યના સાથી બનવા કાશિષ ના કરો. તમે શું એમ સમજો છો કે, જુડી વાતો કહેવાથી મારા પિતા છૂટી જશે? કદાપિ નહીં. ફોજદાર સાહેબના એ કથન સાથે હું મળતો થાઉં છું કે—કેસમાં સાચા હકીકત રજુ થવી જોઇએ. મંગુ

અને જંપુની વિધવા રાધાબાલી આ બાબતમાં તમને જુદા પાડશે તો તમે શું કહેશો?" વિશ્વનાથે કહ્યું,

“મારા દેખતાં જ મંચુ કાંતાનો જે પત્ર લાવી હતી, તે પત્રને બનાવટી કહેવા તમારા પિતા તૈયાર થયા હતા. મેં તેમને જ્યારે રમુજમાં કહ્યું કે, ‘એ છોકરીએ પત્ર લખ્યો હોય તો એને પોલિસ-ચોકીએ લઇ જઉં?’ ત્યારે જ પોતે ચૂપ થયા હતા. વધુ કમનસિખી એ છે કે, પોતાના વકીલની ચઢવણીથી એમણે એજ બચાવ હજીયે કરવા માગ્યો છે. પત્ર કાણે લખ્યો તે તેઓ કહી શકતા નથી પણ બનાવટી છે એમ કહે છે.” ફોજદારે કહ્યું.

વિશ્વનાથે જાહેર કર્યું : “ફોજદાર સાહેબ, મને આપ ન્યાયનો સાથી ગણજો. મારા પિતાનો જે કોઈ અસત્ય બચાવ હશે, તેની સહામે હું પડીશ અને સત્ય જ કહીશ.”

“ધન્ય છે.” અનંતથી બોલી જવાયું.

ફોજદારે પૂછ્યું : “શું આપ પણ મિ. વિશ્વનાથની માફક માનો છો?”

“મને કોઈ જાતનો ઢાંકપિછોડો પસંદ નથી.” અનંતે ફોજદારને કહ્યું “જો જંપુને માર પડ્યો ન હોત, તો આ દુઃખદ પ્રસંગો હિમા થયા ન હોત. સંસ્કારિતાની ખામી, અજ્ઞાનનો પ્રભાવ અને અસત્યના અવલંબનની આપણા લોકોની વૃત્તિને અંગેજ તેઓ હાથે કરીને આવી આફતો વહેરી લે છે. જંપુના મરણ માટે આનંદરામ જવાબદાર છે એમાં શંકા નથી. અને જે બીજાં ત્રણ મૃત્યુ થયાં તે માટે પણ પોતે આડકત્રા જવાબદાર છે. કાયદો એમને કંઈ કલમમાં મૂકશે અને કંઈમાં નહીં એ હું જાણતો નથી પણ હું એટલું તો જાણું છું કે-ઢાંકપિછોડો કરનાર વૃત્તિના

માણસો જો અમારે ત્યાં ન હોય તો કુદરિઓનો પ્રચાર સમાજમાં ન થાય. આવા ગુન્હેગારોને અદાલત તરફથી, હાખલો બેસાડનારી સજા થવી જોઈએ, એવો મારો અભિપ્રાય છે. ”

પ્રપંચીઓને પણ આવા સાચાબોલાનાં તેજ આંજ નાખે છે. ફોજદાર સાથે આવેલો ઓધડશંકર અનંતના હૃદયની સચ્ચાઈ અને એને અંગે એની વાણીમાં રહેલી એકવાક્યતા તેમજ એની આંખોમાંનો અતેરો પ્રકાશ જોઈને છક્ક જ થઈ ગયો. પુરાણ કાલમાં વિદ્વાન ઋષિમુનીઓની સભામાં જેમ ઋષિ-બાલ અષ્ટાવક્રે પોતાની વિદ્વતાથી પ્રભાવ પાડ્યો હતો તેમ અનંત અદાલતમાં પ્રભાવ પાડશે એમ એને લાગ્યું. ખુશી થતાં તેણે તેને પૂછ્યું: “ભાઈ, તમે જો આવા વિચારો અદાલતમાં બતાવશો તો તે વિશ્વનાથના પિતાની વિરૂદ્ધમાં જશે.

અનંતે કહ્યું “ હું સચ્ચાઈનો મિત્ર છું. અને વિશ્વનાથ પણ સચ્ચાઈનો મિત્ર છે. સચ્ચાઈને ખાતર ચાહે તેવી આદત પણ સહેલી પડે તો સહેલી જોઈએ. આનંદરામે પોતાના બચાવ માટે અસત્યનો રાહ લીધો છે તેની સામે પડવા વિશ્વનાથે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તમે સાંભળી. આનંદરામના અસત્ય સાથે વિશ્વનાથને કાંઈ જ સંબંધ નથી. હવે ચંપકલાલને મારી વિનંતિ છે કે આમાં સચ્ચાઈ જ નીતરી રહે અને ન્યાયનો વિજય થાય એવી હકીકત એમણે કહેવી. આનંદરામનું શું થશે એ આપણે વિચારવાનું નથી. ન્યાય ન ઝંખવાય; સત્ય ન ઢંકાય, એજ આપણો આદર્શ હોવો જોઈએ. ”

ફોજદાર ખૂબ ખુશ થયો. એને ચોક્કસ એમ લાગ્યું કે, જો આ યુવાન સત્યને ખાતર આનંદરામના સગાઓને જ આનંદરામની વિરૂદ્ધ સાક્ષી આપનારા બનાવી મૂકશે તો સરકારપક્ષનું

કામ બધું સરળ બની જશે અને ન્યાયાધીશને આરોપીના આરોપોની ખાત્રી થઈ જશે.

“આપણે પેલી નાનકડી માતા મંગુને બોલાવીએ. સત્યનું તેજ મંગુ પ્રકટ કરશે, એવી અને ખાત્રી છે. ચંપકલાલને હમણાં બેસી રહેવા દો. ” ફોજદારે સૂચવ્યું; અને વિશ્વનાથ ઘરની અંદર જઈને મંગુને બોલાવી લાવ્યો.

“ બહેન, માણસનો સૌથી મોટામાં મોટો ગુણ શું છે ? ” ફોજદારે પૂછ્યું.

“ સત્ય. ”

“ તે દહાડે તું મને કાગળ આપવા આવી ત્યારે મેં તને કિયે માર્ગે ચાલવા કહ્યું હતું ? ”

“ સત્યને માર્ગે. ”

“ શાખાશ ” ફોજદારે કહ્યું અને અનંત તથા વિશ્વનાથ તરફ તે ધડીબર જોઈ રહ્યો બેઠેજણ પુલકિત વદને મંગુ તરફ નિરખી રહ્યો હતા. એના જવાબોથી એમના મુખ ઉપર ગૌરવ ઝલકતું દેખાઈ આવતું હતું. ફોજદારે ચંપકલાલ તરફ જોયું. એના ચહેરામાં અકળામણ હતી. ફોજદારે મંગુને પૂછ્યું : “ તારા જંબુમાઈ પોતાની મેળે જ ઓરડીમાં પૂરાયા હતા કે ? ”

“ ના. આનંદકાકાએ, આ ચંપકલાલએ અને બીજા પાંચ કેટલાકે એમને બાંધીને પુરી દીધા હતા ! ”

ફોજદારે ચંપકલાલ સામે જોયું. તે ઝંખવાણો પડી ગયો હતો. “ બીજા કોણ કોણ હતા તે તને માદ છે, બહેન ? ” વિશ્વનાથે પૂછ્યું.

“હા. પેલા પાર્વતીશંકરકાકા આપણી સામે રહે છે ને તે, મારી સહીપણી ચંદાના બાપા. પછી કહું ? ” મંગુ થોડોક વખત યાદદારત તાજ કરવા થોભી અને બોલી : “ હા. બીજા ચાર જણ હતા. રમુજીરામ હરિહરશંકર, વેણીશંકર અને અમારી નિશાળમાં પેલી અમથી કાણી આવે છે એનો બાપ શંભુશંકર.”

પોતાની પાસેની યાદીમાં ફોજદારે નામ જોયાં. પાર્વતીશંકર અને હરિહરશંકરના નામ એમાંથી મળ્યાં. ફોજદારે કહ્યું : “ જુઓ આ બે નામના ગૃહસ્થો મારી આગળ જુડું બોલ્યા છે ! આ શ્રીમાન ચંપકલાલ બાર્ધ પણ એમાંના એક છે ! તેઓને અદાલતમાં બોલાવી ને સાચી વાત તેમના મ્હોંએથી કઢાવ્યા વિના અમે નહીં રહીએ.”

“ ચંપકબાર્ધ ” વિશ્વનાથે કહ્યું : “ તમારે અસત્ય બોલવાની શી જરૂર છે ? મારા પિતાને સજા થાય એ જહાંકે તમે અસત્ય બોલો છો ? તમારા કરતાં આ મારી ‘ નાનકડી માતા ’ હજાર દરજ્જે ઉત્તમ ગુણવાળી ઠરી છે એ તમે જોયું. તમને એણે જુઠા કહ્યા એટલે હું ધારું છું કે, તમેયે એને ‘ જુઠી ’ કહોશો ! જે કાંઈ એને કહેવું હોય તે કહી નાખો ! ”

“ તમે ન્યાય પક્ષના છો એ ન જૂલી જશો. તમે પ્રતિજ્ઞાથી અધાયણ છો એ પણ ન જૂલી જશો.” અનંતે યાદ આપી.

અને એ બેના કથનની અસર ચંપકલાલ ઉપર થઈ. એણે સાચી હકીકત કહી દીધી. ફોજદારે તે નોંખ્યા બાદ કહ્યું : “ મિ. અનંતરાય, તમે પેલા રા. ૩૦૦૦ની વ્યવસ્થા માટે ગુંચાતા હતા. હું તેનો માર્ગ સૂચવું છું. એ રકમ આ સત્યાવલંબી બાળકી મંગુના શિક્ષણ માટે દ્રસ્ટ તરીકે મૂકવી. ”

વિશ્વનાથને એ માર્ગ ગમ્યો. મંગુને એણે વાતસહ્યમાને પોતાના બેઉ હાથે ઉચકી લીધી અને બોળામાં બેસાડીને કહ્યું :

“આજે તેં જાણે રંગ રાખ્યો છે, એનું ઉત્તમ ફળ તને મળ્યું છે. હું એ પૈસા તને મળાવવામાં જ વાપરીશ.”

ઓધડશંકર અત્રે બોલ્યોઃ “તમે જીવાનીઆઓએ મને આજે નવી આંખ આપી છે. નવા યુગમાં સચ્ચાઈને અંગે બાપની સામે પડવામાં પણ હીકરો અચકાતો નથી અને સત્યશોધકોને મદદગાર થઈ પડે છે, એ જોઈને હું તો ચકિત જ થઈ ગયો છું. હું અહીં આવ્યો હતો તમારા પ્રત્યે વેરવૃત્તિથી; પણ અત્યારે જોઈને છું કે મારું વેર નષ્ટ થયું છે. તમે મને તમારા સત્યથી જીત્યો છે !”

“તો શ્રીમાન” અનંતે કહ્યુંઃ “આપ આજથી એવી પ્રતિજ્ઞા લ્યો કે, ‘ન્યાય અને સત્યને માર્ગે જીતીને સામાજિક કુરુદિઓનો નાશ કરવા હું મથીશ.’ એ પ્રતિજ્ઞાથી આપ પુનઃ ‘જ્ઞાતિપટેલ’નો મુકુટ આપને મસ્તકે ધારણ કરી શકશો.”

“એમ ? શું એ બનવા જોગ છે ?” ઓધડશંકરે પૂછ્યું.

“હા. પ્રથમ તો અમે આપને ‘ન્યાયપક્ષ’ના વાઇસ-પ્રેસિડેન્ટ તરીકે ચૂંટીશું અને એ પછી બીજી ચુંટણીમાં આપનો જ મૂળ અધિકાર આપને મળશે, કે જે કમિટીની દોરવણી અને સંમતિ અનુસાર આપે વાપરવાનો છે. આ ફેરવાયલું દૃષ્ટિબિન્દુ આપને માન્ય હોય તો...”

“ભઈ, તારા જેવા અને આ વિશ્વનાથ જેવા યુવકો જે પક્ષમાં હોય તેમાં જોડાવા અને તમે જેમ કહો તેમ વર્તવામાં મને હવે કંઈ જ વાંધો નથી.” ઓધડશંકરે ખુલ્લા દિલે કબૂલાત આપી.

ફોજદાર અત્રે ઉભો થયો અને બોલ્યોઃ “ત્યારે આજે તો મારું અહીં આવવું ન્યાયને જ એકલું લાભકર્તા થઈ પડ્યું નથી પણ સમાજને એ લાભકર્તા થઈ પડ્યું છે. તમારો વિચ્છેદ દૂર થયો છે અને તમે એક થશો, એ જાણીને મને આનંદ થાય છે.”

“ફોઝદારો હો તો આપના જેવા જ હો, સાહેબ.”
ઓઘડશંકરે કહ્યું.

“જેઓ સત્યને ચાહનારા હોય છે તેઓને કદી ફોઝદારોનો કદાપિ ડર રહેતો નથી. અમે તેઓને હમેશાં સંરક્ષક માગીએ છીએ—માત્ર જેઓ છકકાંપંઝા રમતા હોય છે અને અધર્મ, અનીતિ તેમજ અસત્યનું અવલંબન કરી રહેલા હોય છે તેઓને અમે જુદમી, કડક અને ખરાબ લાગીએ છીએ.” ફોઝદારે કહ્યું અને એ ત્યાંથી વિદાય થયો. તેની સાથે પોલીસપટેલ પણ ગયો પણ ઓઘડશંકરને અનંતે આગ્રહ કરીને બેસાડ્યો.

અર્ધા કલાક બાદ મસલત અને મંત્રણાને પરિણામે જમના-શંકરને અને ન્યાયપક્ષની કમિટીના ગૃહસ્થાને બોલાવવામાં આવ્યા. ઓઘડશંકરે પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી કરી અને ન્યાયપક્ષના વાર્ધસ પ્રેસિડન્ટ તરીકે તેને સર્વાનુમતે ચૂંટવામાં આવ્યો.

સાંજે જ્ઞાતિની વાડીમાં ‘ન્યાયપક્ષ’ મળ્યો. ઓઘડશંકરે મહાદેવજીના સોગંદ લઇ પ્રતિજ્ઞા જાહેર કરી. સેંકડો માણસોની સમક્ષ ઓઘડશંકરની ફેરવાયલી વલણ માટે પ્રશંસા-ગાન કરવામાં આવ્યાં અને એને વાર્ધસ-પ્રેસિડન્ટ તરીકે સૌએ ચૂંટ્યો. અંબાપુરની જ્ઞાતિમાં એ પછી એકજ પક્ષ રહ્યો. એ હતો ‘ન્યાયપક્ષ.’ તેની સામે બીજો કોઇ પક્ષ ન હોવાથી એ જ્ઞાતિગંગા જ ન્યાયપક્ષ બની રહી. સત્યનો આ પ્રભાવ સૌને નિરિમત અને પ્રદુલ્લિન બનાવી રહ્યો.

બાલાને માથે શેભારામના ઘન્ટું કામકાજ આવ્યું. એણે પોતે એ માગી લીધું હતું એટલે એને એ સોંપાયું છે, એમ તેનાં સાસુ-સસરા કહેવા લાગ્યાં બાલાએ લગીરે બડબડાટ વિના એ બોળે ઉપાડી લીધો પણ એમાં મુખ્ય નડતર એ હતી કે મહાનંદા એને અવારનવાર અડળાવી નાંખતી. બાલાની રસોઈ થોડાક દિવસ સરસ થઈ એટલે સાસુજીએ એની સરસાઈ વધી ન જાય એટલા ખાતર યુક્તિપ્રયુક્તિઓ થોજી. તે રાંધતી હોય ત્યારે તેને કાંઈક કામ બતાવીને રસોડામાંથી બહાર મોકલે અને ચપટી ભરીને મીઠું દાળની તપેલીમાં નાંખી દે!

સસરાજી, સાસુજી અને પતિદેવ જમવા બેસે ત્યારે એ ખારી દાળ પર જે રામાયણ ચાલે તેની આગળ સીતાહરણવાળું રામાયણ જરૂર શીકકું પડી જાય !

કાંઈવાર બાલા કપડાં ધોતી હોય અને અધવચ્ચ બીજું કામ બતાવીને તેને આંધી મોકલીને સાસુજી સાસુવાળાં કપડાંમાં મુઠી ભરીને ધૂળ નાંખી દે ! અને પોતે જાણે ત્યાં નહોતાં એમ બતાવવા ત્યાંથી જતાં રહે. થોડીવારે બાલા કામેથી પાછી ફરે અને ધૂળ જોઈ અચંચામાં પડે ત્યાં તો એ મહાવિચક્ષણ મહિલા પધાર્યાં જ છે ને ? એમનું એ પછીનું પીંજણ, ગાદલાં ગોદડાં પીંજનારીઓના પીંજણ કરતાં પણ ચઢી જાય એવું જ હોય !

આ અને આવા ત્રાસ છતાંયે બાલા પૂરી સહિષ્ણુતા બળવી રહેતી. રાત્રિ પડતી ત્યારે એને સુવાનું નોકરડીવાળીજ ઓરડીમાં ! અને તે પણ મંદી ગોળડી ફાટેલીતૂટેલી ગોદડી ઉપર !

અન્નદયાઓ બ્યારે મળવા આવે ત્યારે તો મહાનંદાનો પંચમ સૂર હમેશાં બાલાને " અલી નોકરડી, ચલા લાવજો " એવો જ નીકળતો.

એને માથામાં નાખત મારે ધૂપેલ કે તેલ અપાતું નહીં. એને સારાં વસ્ત્રો પહેરવા દેવાતાં નહીં. એને દિવસના બાગમાં લગીર પણ જાંપીને બેસવા દેવામાં આવતી નહિ અને જો તે નવરી પડી એમ સાસુજી જુએ તો તેણે માંજેલાં વાસણોની ઓચિંતી પરીક્ષા લઈને એમાંનાં ફટલાંયેની ઉપર ડાઘ શોધી કાઢે અને તેને તે ફરીથી માંજવા ફરમાવે. બાલાની આંખે એ ડાઘ ન દેખાય તોપણ સાસુજીની માજારી સમી તીવ્ર આંખ એ ડાઘ જોઈ શકતી હોય એટલે એના ઉપર ક્રોધપણ ' હાઈકોર્ટમાં અપીલ ' ન ચાલે ! બાલાએ ફરીથી એ વાસણ માંજવાં જ રહ્યાં.

આઠ-દશ દિવસના અરસામાં તો બાલાને આ સાસુજીના ઘરનું કામકાજ કરતાં ત્રાહિતોઆ પહોંચી. એની તબિયત પર તેનો અસર થઈ પણ તબિયત બગડવાનું બહાનું કાઢીને એ રહે ક્યાં ? માંદા પડવાની તો આ સાસુજીના સામ્રાજ્યમાં મનાઈ હતી ! અને જો માંદી હોવાનું બહોર કરે તો એને ઢોંગની કલમ લાગુ પાડતાં સાસુજીને વાર પણ ન લાગે. પરિણામે બગડતી જતી તબિયત છતાંયે બાલાએ ઘરકામમાં ચિત્ત પરોવ્યું.

શ્રીમાન કમલાશંકરભાઈ ચલા પીરા પધારે અથવા જમવા આવે એટલી ઘડીજ એમનાં દર્શન કરીને એ પાવન થતી, એ પછી દિવસના બાકીના બાગમાં પોતે ઘરમાંથી અદૃશ્ય રહેતા.

અને રાત્રિએ તો પોતે બ્રમણ-પર્યટનની નોકરી પર જતા! એ નોકરી સ્વેચ્છાથી એમણે સ્વીકારી હતી. એ નોકરી એવી અપૂર્વ હતી કે, એમાં કોઈ માલીક નહતો, એમાં કશો પગાર મળતો નહીં. એમાં સમયનું કશું બંધન રહેતું નહતું. એમાં સ્થળ સંબંધી પણ કંઈ અંતરાય નહતો. રાત્રે આઠ વાગે પોતે કોઈ નર્તિકાને ત્યાં હોય તો બાર વાગે કોઈ જુગારના અડામાં હોય. પછી કોઈ વાર પોતે લાલ પ્રવાહીમાં પણ સ્નેહીઓ સાથે રસમસ્ત રહેતા. બ્રમણ-પર્યટનની આવી સરસ નોકરી મૂકીને ઘેર વહેલા જવું એમને મમે ખરું ? બરેલાં ખિરસાં જ્યારે ખાલી થઈ જાય અથવા તો જ્યારે લાલ પ્રવાહીના પાન પછી તત્ત્વજ્ઞાન-તલ્લીનતા જેવી સ્થિતિમાં પોતે હોય ત્યારે કોઈ પરોપકારી મિત્ર તેમના ખિરસાનો બાર દલકો કરી નાંખીને પોતાના ખિરસામાં મૂકી દે તે પછી જ તેઓ સ્વગૃહ તરફ જતા! જો બાનમાં હોય તો હીક પણ બાનમાં ન હોય તો મિત્ર સ્નેહીઓ બાકુતી ગાડીમાં નાંખીને એમને લઈ જતા અને શોભારામ શેઠને જગાડીને ગાડીના પૈસા તેમની પાસે ચૂકવી દેવરાવીને ગૃહમંદિરમાં શ્રીમાનની પ્રતિષ્ઠાપનવિધિ કરતા.

ખાલા ગિયારી ઘણીવાર જાગતી રહેતી. રાતના એ કે ત્રણ વાગે આ ચક્રચૂર સજ્જન પધારતા ત્યારે તે મનમાં ને મનમાં ખુબજ બળાપો કરતી. એને એમની પાસે જવાનો મનાઈ હુકમ મહાનંદાની લામકોર્ટમાંથી મળેલો હોવાથી, કોઈવાર તેમની કને જવા હિંમત તે કરી શકતી નહીં.

આ પતિદેવને થોડાક દહાડામાં એક નવો ગોડીઓ મળ્યો. એમના કરતાં એ નાની હિમરનો હતો. એ એનું કાણુ જાણે કેવાયે સંજોગમાં મિલન થયું. એ ધણુંખરું એમને ત્યાં જ પડયોપ ધરો રહેતો. ખાલાએ પાછળથી જાણ્યું કે, એનું નામ અક્ષય હતું અને એની દોસ્તી કમલાશંકરે વિનાઅર્થે કરી નહતી.

એક રાતે મહાનંદા, શોભારામ, કમળાશંકર અને એમનો નવો દોસ્ત અક્ષય પ્રવાસે જવા તૈયાર થયા હોય એમ બાલને લાગ્યું. તેઓ ક્યાં જવાના હશે એમ બાલા વિચાર કરતી હતી ત્યાં અક્ષય સહિત મહાનંદા તેની પાસે આવી અને બોલી: “અમે આજે બહારગામ જઈએ છીએ. તારી કોઈ સહીપણીને સુરા ત્યાં જવું હોય તો તેમ કરજો અથવા તો તારે ઓરડીમાં સુવું હોય તો ઘરનાં બારીબારણાં બરાબર વાસીને સુજો-ઝોજો, કોઈ ચોર પેસી જાય નહીં અને ચોરી કરી જાય નહીં. તું એકલી જ ઘરમાં હોઈશ માટે કહું છું.”

“વાર જી. હું બરાબર સાંભળ રાખીશ.”

“અને હાં ... તારા કોઈ દારૂડીઆ નોકર દોસ્તદારોને અમારી ગેરહાજરીમાં અહીં એકલા ન કરીશ. સમજી?”

બાલા તો આ સાંભળીને આભી જ બની ગઈ. પોતાના જન્મમાં આવાં વેણુ એણે પોતાના પરત્વે કહેવાયેલાં સાંભળ્યાં ન હતાં. સાસુ, સસરા અને પતિદેવની વફાદારીભરી સેવાનો આ પ્રથમ ઉપહાર હતો !

બીજો ઉપહાર એને આઘાતકારક રીતે તેજ રાતે મળનાર હતો; એવી એને ખબર ન હતી. ચારે જણના જવા બાદ બાલા તો ઘર બંધ કરીને સુઈ રહી પણ પોતે આ મોટા ઘરમાં એકલી છે અને કોઈ જ અન્ય માણસ એમાં નથી એ ભયથી તે થર થર ધ્રુજતી રહી. અર્ધ રાત્રિ એણે આ સ્થિતિમાં જ ગાળા એટલામાં ઘરમાં એક સ્થળે ધબકા સંભળાવેા. બાલાએ ચીસ પાડી હોત પણ એને એટલો બધો ભય ઉપજ્યો કે, હોહ વાટે એક હરફ પણ તે બહાર કાઢી શકી નહીં. કોઈક ચીજ તોડવામાં આવતી હોય એવા મોટા અવાજો સંભળાયા. બાલા હજકને લીધે મૂર્ચ્છિત થઈને પડી.

જ્યારે તે જાગૃત થઈ ત્યારે તેણે જોયું કે, ઘરમાં પુષ્કળ માણસો ભરાઈ ગયાં છે. શ્રીમતી મહાનંદા અને શોભારામ પાછાં ફર્યા છે. “ઓ નાદાન ! તેં આવી રીતે ઘર સાચવ્યું ?” મહાનંદાનો સ્વર તેણે સાંભળ્યો.

“ શું થયું ? ”

“ ઘરમાં ચોર ભરાયો હતો. તેણે તિજોરી તોડી છે અને તેમાંથી ધરણાંગાંઠાં લઇને તે નહાસી ગયો છે ! ”

“ તે ઘરમાં પેઠો હતો કેવી રીતે ? અને તમે બધાં આવ્યાં કેવી રીતે ? ”

“ ચોર પાછલી દિવાલ કાચીને પેઠો હતો. અમે એ બાજુએથી આવતાં હતાં ત્યાં મોટું બાકોડું જોઈને પાડોશીઓને જાગાડીને અંદર આવ્યાં ! ત્યારે તું તો ધસધસાટ ઉઘતી હતી ! આવી સાચવણી કરવી હતી તો પહેલેથી કહી દેવું હતું ને ? અથવા તારી કાંઈ સહીપણી કે તારા કાંઈ સગાને ત્યાં પહેલેથી જ સુવા જવું હતું ને ? ”

“ ચોરીમાં એ બાકોડો કાંઈ હાથ હશે ? ” કાંઈક માણસ શોભારામને પૂછતો સંભળાયો.

“ ના રે, એ કાંઈ એવી ચોરટી નથી. આ તો એતું નફકરા-પણું હતું એતું પરિણામ. અને આપણે એાછાં એ બાબતમાં પોલિસ-ચોખીએ ફરિયાદ કરવા જવા નવરાં છીએ. જે કાંઈ ગયું હશે તે જાણે અમારી પત્તાતી લઇને ગયું એમજ અમે ગણીશું.” શ્રીમતી મહાનંદાએજ શોભારામની વતી શેખીખોર જવાગ દેતાં આ મુજબ પુખ્ત વેર્યાં.

અને એ પ્રસંગ પછીના બીજા દિવસના પ્રભાતે ઔર રંગ દેખાયો : “ હવે તો તારા જેવી કુલટા ઉપર શોક્ય લાગ્યા સિવાય

છૂટકો નથી. મારા કમળને તેં શું સુખ આપ્યું છે ? મારા ઘર-
માંથી તારે લીધે શી સુખસંપત્તિ આવી ? તારા બેદામપણાથી
હિટ્ટી ચોરી થઈ ! કદાચ કોઈ બદમાશ માણસોને તેં જ બોલાવ્યા
હશે અને પછી ઢોંગ કરીને તું સુઈ ગયો હોયશ ! ખેર ! અમારે તો
કાંઈ એ માટે દુનીઆમાં ઢંઢેરો પીટવા જવું નથી. અને એવી
ચોરીની અમને દરકારે નથી. વડીલોના પુન્યપ્રતાપે અમારી પાસે
અઢળક પૈસો છે અને તારા કરતાંયે વધુ દુટ્ટી સાતસોને છપ્પન
સ્ત્રીઓ મારા કમળ પરણી લાવી શકે તેમ છે. થોડાકજ દિવસમાં તું
બેઈશ કે, રૂપરૂપની અંબાર જેવી એક અપ્સરા તારે માથે શોક્ય તરીકે
આવે છે કે નહીં ? ”

મહાનંદાની વક્તૃતાને બાલાએ અધવચ્ચ પણ અટકાવી નહીં;
તેમ તે પૂરી થઈ ત્યારેય તે વિષે કાંઈ ટીકા કરી નહીં. મહાનંદા
થોડીવાર આમનેમ જઈ આવીને બોલી : “ જો, તારી તબિયત
ખરાબ હોય તો તારે પિયરજી, સમજી ? મને તો વહેમ છે કે, તને
જીર્ણ તાવ આવે છે. ”

“ મને અહીં જ પડી રહેવા દો. ” બાલાએ કહ્યું.

“ પણ ગાંડી, અહીં તો હવે નવી વહુ આવશે એટલે નવા
નોકરચોકરો રાખવા પડશે અને અમને તારું કશું જ કામ પડશે
નહીં. માટે તારી મેળે સમજી જઈને પીયર જતી રહે ને ? ”

બાલાએ કશો ઉત્તર દીધો નહીં. “ હીક. તને આજીજી કરતાં
મને આવડતી નથી. તું શાંત અને કલ્યાણના સ્વભાવની છે એટલે જ
ખુલ્લાદિલની આ વાત મેં કરી દીધી. અને જાણે છે ? નવી વહુ
કેવી છે ? પેલો અક્ષય મારી સાથે આવ્યો હતો તેની એ બહેન
થાય છે. વિહંગપુરની છે. રૂપમાં તો એવી સરસ છે કે, તું તો
એની આગળ નોકરડી જ લાગે ! એ અક્ષય તારા બાપ અશોક

સાથે ભણતો હતો. થોડાક વખત ઉપર એનું લગ્ન થવાનું હતું ત્યારે તારા ભાઈએ અને પેલા અનંતે જેને “જવાલામુખી” તરીકે બધા ઓળખે છે તેણે તેનાં લગ્ન અટકાવ્યાં હતાં. અક્ષય તે પછી વિહંગપુરની શાળા છોડીને આપણા શહેરમાં ભણવા આવ્યો છે. બાગમાં મારા કમળને ને તેનો ભેટો થોડાક દહાડા પર થયો ત્યારથી એ બેને દોસ્તી થઈ અને હવે તો એનું સરસ ફળ એ આવ્યું કે, જેવી રૂપસુંદર પુત્રવધૂનું જન્મના હું કરતી હતી તેવી મને મળી ચૂકી! અમે ગઈ કાલે રાતેજ જઈને તેને જોઈ આવ્યાં.”

મહાનંદાનું આ કથન સાંભળીને બાલા કંઈજ બોલી નહીં. એની આંખમાંથી અશ્રુનાં બિંદુ ખરવા માંડ્યાં. બીજી સ્ત્રી રૂપ રમેશીઅલ ટ્રેન આવવાનો સિગ્નલ ઉપર મુજબ દરકાવીને મહાનંદા ત્યાંથી જતી રહી. બાલાનાં અશ્રુની એને અગાઉયે દરકાર નહતી. અત્યારે એ ન દેખાઈ અને હવે પછી પણ દરકાર રહેવાની નહતી.

મહાનંદાના જવા પછી બાલા આકાશ તરફ જોઈ રોતી રોતી મનોગત બોલી: “હે પ્રભુ! પૂર્વજન્મના ક્રિયા મહાપાપનું આ ફળ હશે કે, પતિદેવતાં ચરણની સેવામાંથી પણ વંચિત રહી છું?”

એનો બંધુ ચિત્રકાર અશોક આ વખતે અહીં હાજર હોત તો એણે હિંદુસંસાર જેના વડે ટકી રહ્યો છે એવી આ આર્યકુલલક્ષ્મીનું આંગેહુબ ચિત્ર દોરી લીધું હોત.

પ્રકરણ ૨૮

ભયંકર વંચના!

મહાનંદાએ પોતાનું વચન પાળવામાં જ ગૌરવ લીધું. બે દિવસ વીત્યા અને વિહંગપુર જઈને એક અજાણ્યા સ્થળે કમલા-

કરને અક્ષય મારફત એક બીજી સહિત ચૂપચાપ પરણાવી દેવામાં આવ્યો.

“એક પર બીજી” કરવામાં જાણે કેવો વટ પાડ્યો હોય તેમ સાસુએ વટપુરનાં પોતાનાં સગાં સંબંધીઓને અને પાડોશીઓને નિમંત્રણ આપીને જાણે એકાદ ફર્નિચર પોતે લાવ્યાં હોય અને તે સંબંધી અભિપ્રાય પૂછે તેમ પૂછવા માંડ્યું: “વહુ કેવી છે? બાલા કરતાં વધારે કુટડી છે કે નહીં?” અને આ પ્રશ્નોના જવાબ કાણુ નકારમાં આપે? એ આગુન્તકો એવાં નહતાં કે જે પોતાના ‘દિલની સુણાવી દે.’

એ આવનારાંઓને ચહા, ચેવડો આદિ નારતો આપવા માટે એ વખતે બાલાને તરફી આપવામાં આવી નહતી પણ રસોઈયા અને નોકરો મારફત કામ લેવામાં આવ્યું હતું. શોભારામભાઈ આટામીલવાળા હતા; અને એમને ત્યાં નોકર રસોઈયા નહોતો તો તથા એમનું નાક કપાય ને?

આ વલણ જુનાં સાચાંબોલાં નોકરોને કાઠી મૂકતી વખતે લેવાની આટામીલવાળા શેઠને જરૂર નહોતી લાગી; બાલાને ત્રાસ આપવા માટે જ ધરકામનો ઢસડખોરો કરાવતી વખતે પણ નહોતી લાગી; હવે ‘નવી વહુ’ આવતાં પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ખાતર નોકર રસોઈયા રાખવાની એમને જરૂર લાગી.

એ દિવસે બપોરે કમલાશંકરને બણાવવા માટે તેના શિક્ષકો આવ્યા ત્યારે કમલાશંકરે કહ્યું: “આજે નથી બણવું. તમે પાછા જાઓ.”

“પણ પરીક્ષા નજદીક આવે છે અને તમે હજી અંગ્રેજીમાં ઘણા કાચા છો.” એક શિક્ષકે કહ્યું.

“ચાળાની પરીક્ષામાં હું બહે નપાસ થાઉં ! સંસારની પરીક્ષામાં શાબ્દો છું ને ?”

“એટલે ? સંસારની પરીક્ષા શું ?”

“તમે નથી જાણતા ? મેં પેલી મારી નાલાયક પહેલી સ્ત્રી ઉપર બીજી સ્ત્રી કરી !” કમલાશંકરે વાધ માર્યો હોય એવી શેખાઈ કરી.

“એક ઉપર બીજી સ્ત્રી ?!” બીજી શિક્ષકે કહ્યું. “અમારે હવે વિચાર કરી જોવો. પડશે કે, આપને બણાવવા આવવું કે કેમ ?”

“એમાં વિચાર શા માટે કરવો પડે ? હું બીજી સ્ત્રી કરું તેમાં બણવાને શો સંબંધ ? તમે તમારે જેમ બણાવો છો તેમ બણાવો, મહિનો થાય ને પગાર લઈ જાઓ. બસ પછી તમારે બીજી ચિંતા કરવાની શી રહી ?”

“અમારું બણાવવું પથ્થર પર પાણી જેવું નીવડે એથી તો અમારું બણાવવું લજવાય.” બીજી શિક્ષકે કહ્યું : “હયાત સ્ત્રી ઉપર બીજી સ્ત્રી લાવવી એ તો અનાચારને પોષવા બરોબર છે. વિદ્યાર્થી વિભૂષિત સજ્જન કદાપિ એવું કૃત્ય ના કરે. આપે આ કૃત્ય કરતા પહેલાં અમને પૂછવું જોઈતું હતું.”

“તમને હું પૂછવા આવું ? તમે ‘ટયુશન’ થી તમારું ગુજરાન ચલાવનારા ગરજાઉં ગરીબોને તો અમારે શ્રીમંતોએ પૂછવાનું હોય ? આ તો બીજી લાબ્યો. પણ કાલ મને રૂએ તો ત્રીજીએ લાવું !”

કમલાશંકરે વિવેકની મર્યાદા તજીને શિક્ષકોનું જે અપમાન કર્યું તેથી તેઓને માફ લાગ્યું. તેમણે તેજ ઘડીએ જાહેર કરી દીધું : “અમે હવેથી બણાવવા નહીં આવીએ.”

“તો બારણાં ઉઘાડાં છે. આપ જઈ શકો છો.”

શિક્ષકો શોભારામ અને મહાનંદા પાસે ગયા. મહાનંદા એ વખતે ખૂબે જૂલતી હતી અને પાનપટ્ટી બનાવતી હતી.

“ તમારા પગાર મારે આવ્યા ? ” તેણે કહ્યું.

“ આ વખતે તો તમને અમે બળ્લે રૂપીઆ વધુ બક્ષિસ આપીશું. મારો કમળ નવી લાવ્યો. તમે એને જોઈ છે ? જલ્લિ અપ્સરા ! ” મહાનંદાએ કહ્યું : “ અને...એ...તમે ક્યાં છો ? ” છેલ્લો પ્રશ્ન એણે શોભારામને સંબોધીને કર્યો.

“ કેમ, શું છે ? ” શોભારામે તિજેરીના એક નાનકડા ખંડમાંથી બહાર આવતાં પૂછ્યું.

“ આ ભોઠાના પૈસા આપી દો. બળ્લે વધારે આપજો, હોં ? ”

એક શિક્ષકે કહ્યું : “ અમે હવેથી ભણાવવા નહીં આવીએ, એવું કહેવા આવ્યા છીએ. ”

“ કેમ, મારા કમળને તો તમારે બી. એ. બનાવવાનો છે. ” મહાનંદાએ કહ્યું.

“ પણ બી. એ. થતાં એમને બાર જન્મ લેવા પડશે ! ”

“ બસ ? કંટાળી ગયા ? ” શોભારામે પૂછ્યું.

“ બાબત એવી નથી. ” અને અત્રે કમલાશંકર સાથેની પાઠપીની વિગત તેઓએ કહી.

“ ખરું પૂછાવો તો એમાં તમારો દોષ છે. ‘ ઠાણુને ઠાણુ લીએ ’ એ કાંઈ બ્યવવહારનીતિ છે ? કમળ બીજી પરણી લાવ્યો, બે કલાક તમને રૂચ્યું ન હોય તોપણ તમારે એ વાત કહેવા જેવી ન હતી. ભણાવવાથી તમારે તમારો અર્થ સાધો લેવો હતો. ” શોભારામે કહ્યું અને મહાનંદા તરફ જોઈ આંખની ઇશારત કરતાં કહ્યું : “ હું ખરું કહું છું ને ? ”

“પણ કમળ સાથે આવી બાળતમાં એ લોકોને ચર્ચા કરવાની શી જરૂર હતી ? ” મહાનંદાએ કહ્યું.

“એમણે પોતે જ એ વાત કાઢી. અને અમારે કહેવું જોઈએ કે, કોઈ પણ સુસંસ્કૃત સમાજમાં ન હોય એવો આ રિવાજ પોષતા કુટુંબમાં અમે ભણાવી શકીએ નહીં.” એક શિક્ષક બોલ્યો.

“તમારા કરતા મને સંસ્કૃતિનો વિશેષ ખ્યાલ છે.” શોભા-રામે કહ્યું.

“શબ્દોમાં જ ! આચારમાં નહીં ! ”

“ભલા માણસો, નાહક જીભાળેડી કરીને શા માટે તમારા પંદર પંદર રૂપીઆ ખુઓ છો ? ” મહાનંદાએ કહ્યું : “તમને પૈસાની તો જરૂર છે ! ” મંમંથી કામ રાખોને ? ૮૫ ૮૫ શીદને કરવી ? ”

“એવી દંભી વ્યવહારનીતિ શિક્ષક તરીકેની પવિત્ર ફરજ બજાવતાં અમારાથી પોષી શકાય નહીં. વિદ્યાર્થીના જીવનના વડતરમાં અમારે ઉચ્ચ સંસ્કાર નાખવાના હોય છે. એ સંસ્કારથી ઉદ્દુર્ગત વર્તન અમારા શિક્ષણને લજવે.”

“હીક. તો તમારી મરજી. તમારા પૈસા અમે પ્રોફેસરને ત્યાં મોકલીશું. જવું હોય તો જઈ શકો છો.” શોભારામે કહ્યું.

“તમે નહીં તો ખીજા.” મહાનંદાએ કહ્યું : “ખીચારા સેંકડો છોકરાઓ ‘ટયુશન’ માટે ભાટકાં મારે છે. એવા ચાર પાંચને હવે તો સોંધા સરતામાં ચે અમે પકડી લાવીશું.”

એ વિદ્યાર્થી-શિક્ષકો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. પ્રોફેસર પાસે આવીને તેમણે સંઘર્ષત હકીકત કહી. પ્રોફેસરે વિચાર કરી જોયો. જે કમલાશંકરનાં માતૃપિતાએ પોતાની સમક્ષ મીઠી વાણીથી

વાતચીત કરીને બાલાને કશી દુઃખવણી નહીં થાય એવું વચન આપ્યું હતું તેઓએ ‘એક પર બીજી’ લાવવાનું કૃત્ય કર્યું એથી પ્રોફેસરને આશ્ચર્ય સાથે દુઃખ થયું, સમાજનાં આરાં ફંભી પૂતળાં સમાજની પ્રગતિમાં ફાંસ રૂપ છે એમ એને લાગ્યું. એણે શોભા-રામની મુલાકાત લેવા ડરાવ્યું એ વિદ્યાર્થી-શિક્ષકો સહિત શોભા-રામને ત્યાં ગયો. કમલાશંકરે જે મારીપત લખી આપ્યું હતું તે એણે પોતાની સાથે રાખ્યું.

પ્રથમ મુલાકાત કરતાંયે શોભારામે અને મહાનંદાએ પ્રોફેસરને ઘણોજ માદો આવકાર આપ્યો.

“આપે કેમ તસ્દી લીધી, પ્રોફેસર મહેન ?” શોભારામે પૂછ્યું.

“મન એ બણીને દુઃખ થયું છે કે, તમે બાલાને દુઃખવણી નહીં કરવાનું વચન આપ્યું હતું તેમ છતાં તેના ઉપર શોક્ય આણી !” પ્રોફેસરે કહ્યું.

“એનાં અમારું કશું જ ચાલે તેમ નહતું. આપની આગળ ખરી વસ્તુ રચિત રહ્યું થઈ હોય એમ મને નથી લાગતું.” શોભા-રામે કહ્યું : “જામત એવી બની હતી કે, બાલા એક દૂષિત સ્ત્રી માલુમ પડી હતી ?”

“એટલું ?”

“એ પુછવામાં માલ નથી.” શોભારામે કહ્યું : “અમે તો એવી વસ્તુ રચિત થી નિભાવી લેવા તૈયાર જ હતાં. પણ કમળે હઠ કરી કે, ‘એ સ્ત્રી મને ગમતી નથી’ તો હું બીજી કરીશ. જો અમે એને નવાજી કરીએ તો આજ કાલન ઝોકરાઓની મનસ્વી રીત તમે જાણો છો ને ? ક્યાંક કોઈકના ઝોઝારો કરે તો દુગ્ધા ઉભી આવે !”

“તમારે શું, બાલાએ જ તમને એવું કારણ આપ્યું કે, તમારે ‘બીજી’ લાવવી પડી?”

“હા. દોષ જ બધો એનો છે. અમે ધરમાં ન હોઈએ તો ચાહે તેવાં માણસો અહીં આવ્યાં જ હોય! થોડાક દિવસ ઉપર તો અમારી ગેરહાજરીમાં એક રાતે મોટી ચોરી થઈ. બીંત કાચીને કાંઈ દુષ્ટો અમારી તિજોરીમાંથી રૂપીઆને ઘરેણાં લઈ ગયા. આશ્ચર્ય પાંચેક હજારની એ ચોરી હતી. પણ અમે ગમ ખાધી. અમે એ બદલ પોલિસમાં ફરીઆદ પણ નથી કરી. કહો, આવી ખરાબ ચાલની બેદરકાર સીધી મારો કમળ કેમ પ્રસન્ન રહે?” મહાનંદાએ તહોમતનામું રજુ કર્યું.

“તમારી દલીલો મને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. બાલા દૂષિત હોય એમ માની લેવા હું તૈયાર નથી પણ તેમ છતાંયે કમળાશંકર માટે બીજી સ્ત્રી લાવવાની તમારે જરૂર નહતી.”

“આપને બાલાનો વાંક નહીં વસે, એમ અમે ધારતાં જ હત્યા.” મહાનંદાએ કહ્યું.

“આપે માફ લગાડવા કારણ નથી, પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ” શોભારામે કહ્યું: “પણ આ બાબતમાં હવે શું થઈ શકે તેમ છે? બાલાને એને પિયર જવું હોય તો જાય. એની મુશ્કેલી હશે અને એનાં માબાપની સંપત્તિ નહીં હોય તો અમે દરમહિને થોડાક રૂપીઆ એને ખોરાકી તરીકે મોકલીશું. કમલ માયાને પરણી લાવ્યો એમાં કાંઈ હવે ફેરફાર થઈ શકે તેમ છે?”

“તમારી વાતો આઘાત ઉપજાવનારી છે. એક સ્ત્રી ગમી નહીં એટલે પુરુષ બીજી લાવે અને સ્ત્રીને પિયર જવા ફરમાવે એ વાજબી છે? પણ ધારો કે, સ્ત્રીને પુરુષ ગમ્યો નહીં તો શું?”

“પણ મારા કમળમાં એવું તે દુષણ શું છે કે, એ બાલાને ન ગમે ?”

“એ બાબતમાં તો મારી પાસે સંજ્ઞા પુરાવો છે. તમારા ચીરંજીવીમાં દુષણ નથી એવો ઢાંકપિછોડો તમે કરો એ હું તો નજ માની શકું.”

“પુરાવો આપ શો આપી શકો તેમ છો ?” શોભારામે પૂછ્યું. પ્રોફેસરે પોતાના ખિસ્સામાંથી માફીપત્ર બહાર કાઢ્યું, અને હાથમાં રાખીને કહ્યું. “તમારા ચીરંજીવીએ મારી આગળ માગેલી માફીનું આ લખાણ છે.” એ માફીપત્રને લગતી ઘટના વિષે પ્રોફેસરે વિગત આપીને ઉમેર્યું : “જવાલામુખી મંડળનો અગ્રણી અનંત જેણે પોતાની હિંમતથી ગામેગામ પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે તેની હાજરીમાં આ માફીપત્ર તમારા ચીરંજીવીએ મને લખી આપ્યું છે. તેમાં બાલાને નહીં સતાવવા વચન આપેલું છે. અમે એ વખતેજ તેને કહ્યું હતું કે, જો ફરીથી તારા સંબંધમાં કોઈ ફરિયાદ આવી તો આ માફીપત્ર અમે વર્તમાનપત્રોમાં છપાવીશું. મને લાગે છે કે, હવે એ મોઝો આવ્યો છે. જનસમાજ જાણશે કે, બાલાને દુષિત કહેનાર આ યુવક કેમ નિંદ્ય ચારિત્રવાળો છે. મારા નોકરે તમારા ચીરંજીવીને ઘણી વખત ખરાબ સ્થાનોમાં ભટકતો દોડો છે. આ શહેરમાં એ એક અર્ધ-ગુપ્ત તરીકે જાણીતી બિના છે કે, આપના ચીરંજીવી ‘વિકારની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ’ રૂપ છે. તમે શ્રીમંત છો, પ્રતિષ્ઠાપાત્ર છો. તમારા ચીરંજીવીનાં કરતુક તમને કલંકિત કરે છે. તે તરફ તમે લક્ષ આપતાં નથી. તેના દોષ ઢાંકી દેશો તમે બાલા ઉપર દોષ મૂકતાં હો એમ મને તો લાગે છે. આથી મારે નહુટકે આ પત્ર જાહેર વર્તમાનપત્રોમાં છપાવવો જોઈશે. જનસમાજ આપોઆપ વિચારી બેશે કે, એનો સાર શો દોરવો ?”

ઘડીબર ચૂપકોટી છવાઈ.

એ બાદ મહાનંદાએ શોભારામને કહ્યું: “તમે કેવા ગેરકાળજી-વાળા છો? છોકરો આવો ખરાબ છે એવી મને તો ખ્યાલ નહતી. તમે બહાર ફરતાહરતા રહેતા હતા તોયે એ વાત જાણતા નહોતા?”

શોભારામે તેને જવાબ આપ્યો: “મને મીલનાં કામકાજમાંથી પુરસદજ ક્યારે મળે છે?”

“પ્રેફેસર સાહેબ” મહાનંદાએ કહ્યું: “આપની પુત્રીની છેડતી કમલાશંકરે કરી હતી ક્યારે? તમારે અમને આજ પહેલાં વાત તો કરવી હતી?”

“જે રાતે બાલ્કોન તો બાર્ડ મૂકવા આવ્યે તેજ રાતે આ બનાવ બનેલો. અમે બીજે દિવસે તમારી મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે કમલાશંકરનું વર્તન ફેરવાઈ ગયેલું જોઈને મેં એનામાં વિશ્વાસ રાખ્યો હતો તેથી જ તમારી આગળ વાત નહોતી કરી.”

“તમે એ વાત ન કરી અને એ અમાશ તો શેનો વાત કરે એટલે જ અમે અંધારામાં રહ્યાં. એની ખરાબ ચાલની વાતો અમારે કાને તો નથી આવી પણ આપ ભાગ્યે જ જુદું બોલો. હું આપને અમારા હિતૈષી તરીકે જ ગણું છું. અને શું આપ કહો છો તે પ્રમાણે, એ મૂર્ખાએ આપને એવું લિખિત વચન આપ્યું છે કે, બાલા ઉપર એ બીજી સ્ત્રી નહીં લાવે ?” મહાનંદાએ પૂછ્યું.

“એનાં મારીપત્રનો અર્થ જ એ તારવી શકાય છે. આપ જ વાંચી જુઓને એ ?” પ્રેફેસરે આમ કહીને મહાનંદાના હાથમાં ભોળાભાવે એ પત્ર મૂક્યો. મહાનંદાએ પોતાની ખુરશીમાંથી ઉઠતાં શોભારામને પૂછ્યું: “મારા ચક્ષમાં તમે જોયાં છે?”

“ના. મેં નથી જોયાં” શોભારામે કહ્યું.

“હું મારાં ચક્ષમાં શોધી આવું.” મહાનંદા એમ કહીને ત્યાંથી બીજા ખંડમાં જતી રહી.

થોડીવારે તે હસતી હસતી પાછી ફરી.

એની પાછળ નોકર હતો. નોકરના હાથમાં ચહાના પ્યાલા રકાખાએની ‘ટ્રે’ હતી. નોકર દરેક જણુ આગળ એક એક પ્યાલા રકાખી મૂકીને ચાલ્યો ગયો.

“તમારાં ચક્ષમાં મળ્યાં ?” પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

“મારી આંખ તો બધુંયે જોઈ શકે એવી છે, પ્રોફેસર સાહેબ !” મહાનંદાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“તમે તો કમળાશંકરનું માફીપત્ર વાંચવા ચક્ષમાં શોધવા ગયાં હતાં ને ?” પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

“આપ અજબ વાત કરો છો ને ? હું તો એ માફીપત્ર ફાડી નાંખવા ગઈ હતી. તે વાંચ્યું અને ફાડી નાંખ્યું. ઉપરાંત, એનો તમે કશો જ જાહેર ઉપયોગ કરો નહીં એટલા વાસ્તે તે ચુલામાં હાંપીને તેની રાખ પણુ કરી આવી !” અત્રે તે ખડ-ખડાટ હસી પડી.

શોભારામ પણુ તેની આ ચાલાકીથી પ્રસન્ન થતો તેની સાથે હસવામાં બળ્યો.

પ્રોફેસરને અંતરમાં વણો જ ગુસ્સો ઉપજ્યો પણુ સંયમ ધારણ કરીને તેણે કહ્યું : “આવા ભંયકર વંચના ? જે નારીશક્તિ, પાપ અને અર્ધમનો નાશ કરવા સર્જાયેલી છે, તે જ એ દુર્ગુણોની પોષણકર્ત્રી ?! આશ્ચર્ય !”

“પ્રોફેસર સાહેબ, હવે એ આગત ઉપર પડદો પાડો. ચાહ પી લ્યો અને કહી દો, આપને અમે કેટલા રૂપોઆનો એક આપીએ ? આપ ચાહે તેટલા રૂપોઆ બોલી જાઓ. આપ ચાહે તે કાર્યમાં

તે રૂપીઆ વાપરજો; અને મારા કમળ પર દયા દષ્ટિ રાખજો. બસ, એજ આ માફી પત્રના નાશનો અર્થ છે.” મહાનંદાએ કહ્યું.

ત્રોફેસરને આ દરખાસ્ત સાંભળીને તો અતિશય દુઃખ થયું. કમલા-શંકરનાં પાપ ઢાંકવાની આ આડકત્રી રીત એને ગમી નહીં. આવાં પ્રપંચનાં પૂતળાં કે જે પોતાની સાત્ત્વિક વૃત્તિનો ગેરલાભ ઉઠાવવા માગે છે તેઓનો સંસર્ગ જ નિર્થક છે, એવું નક્કી કરી લઇને તે ખુરશીમાંથી ઉઠ્યો અને મહાનંદાને નમસ્કાર કરીને બોલ્યો : “ તમે આજના તમારા વર્તનથી તમારા માટેના મારા તમામ માનનો નાશ કર્યો છે. તમારાં જેવાંઓને તો દુરથી જ નરગજના નમસ્કાર ! ”

તે દુઃખી અંતઃકરણે ચાલવા લાગ્યો. એના વિદ્યાર્થી-શિક્ષકો પણ એની પાછળ જવા લાગ્યા. “ આ રહા તો પીતા જાઓ ? ” મહાનંદાએ દાઝ્યા પર ડહામ દીધી. મૂર્ખ સાથેના પ્રસંગમાં ચૂપ-કીદી રાખવાનું ડહાપણ વાપરોને એ વિદ્વાન પુરુષે વિદાય લીધી. એમના ગયા પછી, પત્નીની ચાલાકીથી ખૂબજ ખુશ થયેલા શોભારામે પત્નીનાં પુષ્કળ વખાણ કરવામાં એક ડીક્ષનેરી ખાલી થાય એટલા બધા શબ્દો વાપરી નાંખ્યા અને એમ કરતાં કરતાં તમામ પ્યાલામાંની રહા એણે અને એની પત્નીએ પોતાનાં ઉદરમાં પધરાવી દીધી.

જ્ઞાતિબંધુઓની જાણસાર!

સ્થાવર જંગમ મીલકતોના અંગનાં વેચાણ,
ગીરો, બક્ષીસ, ફારગતી, વહેંચણી, તથા
ભાડાચીઠીઓ તથા દરેક ધંધાને લગતા ભા-
ગીદારીના દસ્તાવેજો તેમજ મુખત્યારનામાં
તથા વ્યુદ્ધલ, દૂસડડીડ, તથા જમીનોને લગતા
કાયમના ભાડાપટા વીગેરે

દરેક જાતના દસ્તાવેજો

તથા કરારો વીગેરે પદ્ધતિસર લખાવવા માટે
નીચેના સરનામે જરૂર એકવાર
મુલાકાત લો.

દીગંબર દીનાનાથ જાની.

કડીયાની ચોળ - - - - કાળુપુર,

અમદાવાદ.

TELE - ADDRESS.

AMTHALAL JIVATRAM VYAS.

COLOURED MERCHANT

&

COMMISSION AGENT.

Astodia Road — AHMEDABAD.

તારનું સ્ત્રીનામું :

અમથાલાલ જીવતરામ વ્યાસ.

એનીલાઈન, એલીઝરાઈન, ઈન્ડીગો, કાસ્ટ પટ્ટીપાકા

નેપથોલ, રેપીડ કાસ્ટ રેડ વગેરે રંગો

તથા

કેમીકલ્સના વહેપારી.

આસ્ટોડીયા રોડ : : : : અમદાવાદ,

પ્રકરણ ૨૯ મું

કિન્નાબોર

“ પિતાજી, તમે નિર્થક હઠ કરી રહ્યા છો. અનંતનો આમાં કંઈજ દોષ કાઢી શકાય તેમ નથી. તે તો કેવળ સત્યને આધારે જ કામ કરી રહ્યો છે. તમે લખાડીપણાનો આશ્રય લેવા ચાહો છો, એ ઠીક નથી.”

“ તારું કહેવું મારે ગળે ઉતરતું નથી અને ઉતરશે નહીં. એ છોકરોજ આ બધાં ધાંધલનું મૂળ છે. મને એની ઉપર એટલી બધી દાઝ ચઢે છે કે, એને જોઉં તો કાચોને કાચો કરી ખાઉં.”

“ આપ આ ગિલ્ફલ પાગલ જેવી વાત કરો છો. આનું કંઈ ઠીક નહીં આવે. અદાલત આપને સખ્તમાં સખ્ત સખ્ત કરશે.”

“ મને અદાલત કાંસીએ કેમ નથી ચઢાવતી ? ‘બહુ ઝણીઆને ઝણુ નહીં; બહુ દુઃખીઆને દુઃખ નહીં.’ હું તો મરણીઓ બન્યો છું. મારી પર દુઃખ પડવામાં હવે શી બાકી છે ? તારી અદાલતને મારા માટે ચાહે તેમ કરવું હોય તે કરે. મેં જે રીતે બચાવ કરવા માંડ્યો છે તે રીતે જ કરીશ. ચાલ્યો જ, અહીંથી. હું તારી સાથે વાત કરવા માગતો નથી.”

“ પિતાજી, પિતાજી,—”

“ જાય છે કે નહીં ? નહીં તો...”

ઉપર્યુકત સંવાદ વિશ્વનાથ અને આનંદરામ વચ્ચે વટપુરની કાચી જેલમાં થઈ રહ્યો હતો. તેમ ચાલતા પહેલાં આનંદરામને સમજાવવા વિશ્વનાથ આવ્યો હતો. અંબાપુરમાં બનેલી તમામ હકીકત તેણે આનંદરામને કહી હતી. અનંતે ચાતિનું જમણુવાર

અટકાવવા આદરેલી સત્યની લડત, ઓધડશંકરનું આપોઆપ લઘુમતીમાં પડી જઈને એકલડોકલ હાલતમાં રહેવું, ન્યાયપક્ષની સ્થાપના વગેરે હકીકત જણાવીને તેણે અનંતનાં કાર્યોનાં પરિણામનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં હતાં અને તેનો ઉદ્દેશો વિજય ઓધડશંકરના માનસમાં આવેલા પલ્ટાનો જણાવ્યો હતો. ચંપકલાલે ફેઝદાર આગળ કરેલા સાચા એકરારની હકીકત કહીને વિશ્વનાથે આનંદરામને કહ્યું હતું કે—તે તેમજ બીજા સાક્ષીઓ સાચી જુઝાની આપશે ત્યારે કેસમાં લખાડીપણાનો પરાજય થશે. માટે હાપણુ વાપરવું બહેતર છે. જેમ ગાંધીપટેલ ઓધડશંકરે સચ્ચાઈનો પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર જોયો અને સમયના પ્રવાહને માન આપ્યું તેમ વર્તવા વિશ્વનાથે આનંદરામને વિનંતિ કરી પણ તેણે પોતાની હઠ છોડી નહીં. અનંત ઉપર એને ચઢેલી દાઝ અનેક શબ્દો દ્વારા એણે બહાર પાડી અને ઉપર જણાવ્યું તેમ, આખરે ચીઠાઈને વિશ્વનાથને એણે ચાલ્યા જવા કહ્યું. વિશ્વનાથ તેમ છતાં વિનંતિ કરી રહ્યો એટલે ‘જાય છે કે નહીં?’ નહીં તો—આમ કહીને આનંદરામે તેના તરફ હાંતીઆં કરીને મુક્તી ઉગામી. પહેરેગીરે તે જોઈ. કંઈ ઉત્પાત થાય તે પહેલાં વિશ્વનાથને તેણે ત્યાંથી વિદાય કર્યો.

આનંદરામની આ પ્રકારની હઠીલાઈ વિશ્વનાથને અપાર સંતાપ ઉપજાવી રહી. પિતાના આવા માનસ માટે તે અકળાયો; અનંત વગેરે પાસે આવીને તેણે આનંદરામના જવાબોનો સાર કહ્યો.

અનંતે કહ્યું: “ કેસ ચાલશે ત્યારે તેઓ પુરાવા જોઈને ઠેકાણે આવશે. અને છતાં નહીં માને તો પછી આપણે શું કરી શકીએ તેમ છીએ? જે સજા થવાની હશે તે થશે. આમાં બીજો કોઈ ઉપાય કારગત થઈ પડે તેમ નથી લાગતો. ”

મેજસ્ટ્રેટની અદાલતમાં જ્યારે કેસ ચાલુ થયો ત્યારે બોક્ની પુબ્જા મેદની જામી હતી. કુતૂહલથી બહુ બોલ જોવા આવ્યા હતા.

કે, આ કેસનું શું પરિણામ આવશે ? પ્રારંભમાં સરકાર તરફથી સરકારી વકીલે કેસ શરૂ કર્યો. આરોપીને તેણે રૂઢિ રાક્ષસીની પ્રત્યક્ષ પાપાણ્ય મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવ્યો. જંબુ પ્રત્યે તેણે વાપરેલી હેવાનીઅતથી જંબુના નીપજેલા મરણને તેણે આરોપીનું સાપરાધ મનુષ્યવધ જેવું કૃત્ય જણાવ્યું. વૃદ્ધ લગ્ન અને કન્યાવિક્રય જેવા જંગલી રિવાજોને આરોપીએ ઉત્તેજન આપ્યાથી જ કાન્તાને આત્મઘાત કરવો પડ્યો એમ કહીને સરકારી વકીલે એ આપઘાતના આડકત્રા કારણ રૂપ આરોપીને જણાવ્યો,

આની વિરુદ્ધ આનંદરામના વકીલે બચાવ કર્યો કે-એકકે મરણ માટે આરોપી સીધી કે આડકત્રી રીતે જવાબદાર નથી. આ મૃત્યુઓમાં મરનારનો કંઈ જ ઉપાય ચાલે તેમ નહતો. જંબુની રિસાળ પ્રકૃતિ ઉપર બાર મૂકીને એને પોતાની મેળે જ ઓરડીમાં પૂરાઈ રહેલો તેણે જણાવ્યો.

અદાલતે મુદ્દાઓ કાઢ્યા: (૧) જંબુના મોતમાં આરોપીનો કાંઈ પણ હિસ્સો હતો કે નહીં ? (૨) કાન્તાને આપઘાત ક્રિયાં કારણોસર કરવો પડ્યો હતો ? (૩) આરોપીએ વૃદ્ધલગ્ન અને કન્યાવિક્રયના રિવાજો પોષ્યા હતા કે કેમ ? (૪) આરોપીની ઓનું મૃત્યુ શા કારણે થયું હતું ?

દરિયાદ પક્ષના સરકારી વકીલે આનંદરામની જુબાની બેવા માંડી: “ જંબુને તમે ઓરડીમાં પૂર્યો હતો ? ”

“ ના. તે પોતાની મેળે પૂરાયો હતો. ”

“ એ કેવી રીતે બન્યું હતું ? ”

“ મેં એને કાંતા સાથે વાતો કરતો દોઢો તથી ઠપકો આપ્યો. મને એ ઓકરો મૂળથી જ રખડેલ અને ખરાબ ચાલતો લાગ્યો.

હતો. એને ઠપકો આપતાં તે ગુસ્સે થયો, મને પણ ગુસ્સો ચઢતાં તેના વડીલ તરીકે તેને મેં ઠેકાણે લાવવા એક દેવદારની પકી ઉઠાવી. એટલે તે ન્હાસી ગયો. અને હું તેને મારું નહિ તે માટે તે ઝોરડીમાં પુરાઈ ગયો. ”

“ એ ઝોરડી હવા અજવાળા વિનાની હતી ? ”

“ મને એ બાબત ખ્યાલમાં રહી નહતી. હું તો સ્મશાન યાત્રાની તૈયારીઓમાં રોકાયો હતો તે દરમ્યાન મારી મરનાર સ્ત્રીએ તે ઝોરડીનું બારણું ઉતરાવ્યું અને ત્યારેજ અમે જાણ્યું કે—તે બેહોશ થઈ ગયો છે. અમે ડાક્ટરને બોલાવવાના હતા તેવામાં ફોજદાર આવ્યા તેથી ન બોલાવી શક્યા. સરકારી ડાક્ટરની તપાસમાં જંબુ મરેલો માલુમ પડ્યો પણ મારો વાંક નથી. ”

“ તમે કામના દેખતાં જંબુને ઠપકો દીધેલો ? ”

“ ફક્ત કાંતા અને મારી સ્ત્રી એ બેના દેખતાં. ત્રીજું કામ તે વખતે હાજર નહતું. ”

અત્રે ચંપકલાલ, પાર્વતીશંકર અને શંભુશંકરની જુગાનીઓ લેવાઈ, જેમાંથી મરનારને આનંદરામે ઝોરડીમાં પુરાવ્યો હતો એ સાબીત થયું. ઝોરડીનાં બારણું ઉતરાવવામાં આવ્યાં નહતાં, પણ મરનાર ગોદાવરીએ ઉઘાડ્યાં હતાં, એમ ચંપકલાલના કથનથી પુરવાર થયું. આ પુરાવાઓથી આનંદરામનો મિજબાન ફાટી ગયો. અદાલતે આ મુદ્દામાં ચુકાદો આપ્યો : “ આરોપીએ જંબુને ઝોરડીમાં પૂર્યો હતો. મરનાર કાંતા તે વખતે હાજર હતી. સ્ત્રીજાતિના દેખતાં આવા દેખાવો કરવાનું જંગલીપણું લાગણી ઉરકેરનારું થઈ પડે છે. સંસ્કૃતિના નિયમો પ્રમાણે સ્ત્રીઓ સમક્ષ અત્યાચારના ખાવો કરવા ન જોઈએ. આરોપીએ આ બાબત લક્ષમાં ન લાંબી.

કાંતાના આપઘાતનાં બીજાં કારણો ભેંગુ આ પણ એક આડકત્રું જવાબદાર કારણ હતું અને આરોપીએ તે કારણ ઉત્પન્ન કર્યું હતું.”

ફરીઆદ પક્ષના સરકારી વકીલે વૃદ્ધ સગ્ન અને કન્યા વિક્રમના મુદ્દામાં આનંદરામની સાક્ષી બેતાં પૂછ્યું : “ જુઓ, તમારો ભત્રીજો પરણવાનો હતો તે માટે તમે જાન લઈ ગયા હતા ને ? ”

આનંદરામે હકારમાં જવાબ દીધો : “ પછી તમારા બાપ હશે તમારા દીકરાના કાકાનું સગ્ન તેને બહેનકરી દેવાનું કારણ શું હતું ? ”

“ છોકરો ક્ષયરોગી હતો. તેથી તેને વિહંગપુરના આરોગ્ય ભવનમાં મોકલ્યો હતો. મારા બાપએ કહ્યું કે—હું પરણીશ. અમેએ એમનું માન રાખ્યું; કારણ કે, એ વડીલ હતા.”

“ એ પરણવાલાયક ઉંમરના હતા ? ”

“ હા સાહેબ.”

“ એમની ઉંમર શી હતી ? ”

“ હશે ૪૮ થી ૫૦ ની વચ્ચે.”

“ ઉંમરની સાબિતી આપી શકશો ? જન્મોત્તરી હશે ને ? ”

“ જન્મોત્તરી જડતી નથી.”

“ તો જન્મ મરણના દ્વંદ્વરખાનામાંથી તે સાબિતી મળી શકશે કે ? ”

“ કદાચ મળે.”

“ વાર; છતાં તમારા કહેવા મુજબ એમને ૫૦ ની આંદરના માની લઈએ. તો પછી એ ઉંમર લગભગ માટે વ્યાજબી હતી ? ”

“હા સાહેબ. સાઠ સાઠ વર્ષે પણ માણસો પરણે છે, એવો અમારી ગાતિમાં રિવાજ છે.”

“કન્યાનાં માખાપ રાજ ખુશીથી એવાં લગ્નો કરે છે?”

આનંદરામે હકારમાં જવાબ આપ્યો.

“સામાન્ય રીતે તમારી ગાતિમાં બધા એ જ ઉંમરે પરણે છે?”

“એવું કંઈ ખાસ નથી. જ્યારે કાંઈને પરણવું હોય ત્યારે તે પરણે.”

“૫૦ વર્ષની ઉંમર મોટી ઉંમર નથી?”

“પણ મારા બાઈ તો તેથી નાની ઉંમરના હતા.”

“બે વર્ષ ઓછાં માનો—તમારા કહેવા પ્રમાણે. પણ એ ઉંમરનાં લગ્ન ૨૫ વર્ષની ઉંમરના વર કરતાં મોટાં તો ગણાય ને?”

“હા. પણ ૪૮ વર્ષની ઉંમર કાંઈ મોટી નથી.”

“૨૫ કરતાં એ ઉંમર મોટી ખરી કે નહિ? તમને પૂછું તે જ સવાલનો જવાબ આપો.”

“હા. મોટી ખરી.”

“મરનારને કેટલાં સંતાન હતાં?”

“મરનાર જંગુ, ઉપરાંત ૧૦ વર્ષનો જગુ અને બે દીકરીઓ.”

“તમને કાંઈ પરિવાર છે કે?”

“જંગુને એક છોકરો છે અને મોટી દીકરી ચંચળને એ એક દીકરો છે. જગુ અને મંગુ નાની ઉંમરનાં છે અને કુંવારાં છે.”

“આવો પરિવાર અને આવી મોટી હિંમર છતાં કન્યાનાં માથાપે રાજપુશીથી તમારા ભાઈ સાથે લગ્ન કર્યાં?”

“બધેયે એમ થાય છે ને એમણે કર્યાં.”

“તમારે કન્યા પક્ષને કાંઈ આપવું પડેલું?”

“સ્ત્રીધન તરીકે રકમ આપેલી.”

“કેટલી રકમ?”

“૩૦૦૦ રૂપિયા.”

“એ રકમ બધાયે વરપક્ષવાળા તમારી જ્ઞાતિમાં આપે છે?”

“એ તો જેવો વખત.”

“સીદ્ધો જરાગ આપો. જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીધનની રકમ રૂ. ૩૦૦૦ બધા આપે છે?”

“કાંઈ કાંઈ તો ૫૦૦૦ પણ આપે છે?”

“રૂપ વધતો વર એટલી રકમ આપીને પરણ્યાનો કો દાખલો બતાવશે?”

“મને એવો કાંઈ દાખલો યાદ નથી.”

“તમને કાંઈ સંતાન છે કે?”

“મને પાંચ બાળકો છે. ત્રણ દીકરા અને બે દીકરીઓ.”

“કાંઈ પરણ્યા છે?”

“ના. બેના વિવાહ કરેલા છે.”

“એમને જ્યારે પરણ્યાવશે ત્યારે તમારે કન્યા પક્ષને શું આપવું પડશે?”

“ખાસ કંઈ નહીં. થોડાંક ધરેણું સંપત પ્રમાણે કન્યા માટે કરાવવાં પડશે.”

“કેટલી કિંમતનાં?”

“આશરે ૨૦ તોલાનાં.”

“એની કિંમત તો બહુ થશે. એક હજાર કે પંદરસો થઈ જશે; ખરું ને?”

“અરે, હજાર શું? એથી ઓછી.”

“એમ? ત્યારે માત્રી સ્યો ૩૭ રૂ. ના તોલા પ્રમાણે આશરે ૭૪૦ અને ૧૦૦ ધડાઈના એમ ગણીને ૮૫૦ થાય ખરું ને?”

“બસ. એથી વધારે નહીં.”

“એ સિવાય કન્યાને બીજું કંઈ આપવાનું કે?”

“કંઈ નહીં.”

“તો પછી સવાલ ઉઠે છે કે— તમે મરનાર નાથુરામને વાસ્તે રૂ. ૩૦૦૦ કેમ આપ્યા?”

“કન્યા પહે આમ્રહ ક્યો તેથી.”

“તમે વાંધો કેમ ન લીધો? જ્ઞાતિનો કાંઈ રિવાજ હશેને કે, સીધન અમુક હદ સુધીજ અપાય?”

“જ્ઞાતિનો માન્ય રિવાજ થોડાંક ધરેણું કરાવવાનો છે. પણ...”

“કેમ અચકાયા? મોટી ઉંમરનાં લગ્ન હોવાથી કન્યાપક્ષના આમ્રહથી તમે એ નાણાં આપ્યાં હતાં ને?”

“એવું તો કંઈ નહીં પણ...”

અત્રે સરકારી વકીલે આ બાબતમાં કોર્ટનો આશ્રય માગ્યો. અદાલતે સાક્ષીને સીદા અને સાચા જવાબો આપવા સૂચના કરી.

સરકારી વકીલે પૂછ્યું: “એ નાણાં તમે રિવાજ કરતાં વધારે શા માટે આપ્યાં હતાં?”

“મરનારે કન્યાપક્ષનું દિલ કચવાવવું નહીં એવી ઇચ્છા જાહેર કરી હતી.”

“એ રકમ રિવાજ કરતાં વધારે તો હતી ને?”

આનંદરામ થોડીવાર ગૂપ રહ્યો. વકીલે ફરીથી તેજ સવાલ કર્યો. આનંદરામે કહ્યું: “૫૦૦૦ પણ આપનારા પડ્યા છે.”

“તમે વધારે પડતી રકમ આપી હતી કે નહીં?”

“હું તે વધારે પડતી માનતો નથી.”

“વારૂ; ૨૫ વર્ષનો તમારો પુત્ર જો પરણ્યો હોત તો તેટલીજ રકમ આપત?”

“કદાચ આપની પડી હોત તો આપત!!”

અત્રે કોર્ટે આ મુદ્દો બંધ કરાવ્યો અને જણાવ્યું કે રકમ વધારે પડતી હતી એ સાબીત થયું છે.

“જુઓ, આનંદરામભાઈ” સરકારી વકીલે કહ્યું: “એ રૂપીઆ તો તમે કન્યા અને કન્યાના આપને નામે બેંકમાંજ મૂકાવ્યા હશે.”

“કન્યાના આપે શું કર્યું તે હું જાણતો નથી.”

“એ રકમનું શું થયું એ જાણવાનો તમને હક્ક છે ને?”

“અમે એ હકક વિશે આગ્રહ નહોતો કર્યો.”

“એટલે કદાચ કન્યાનાં માળાપ તે વેડછી મારે તો તમે એમની સામે પગલાં ન લ્યો ?”

“એમ કરવું ખરાબ દેખાય.”

“એ રકમનો હિસાબ ન માગી શકો ? અથવા તો એ પાછી માગી શકો ?”

“એવો કાંઈ રિવાજ નથી.”

સરકારી વકીલે અત્રે અદાલતના પૂછવાથી જણાવ્યું કે આ નાણાં વિક્રયનાં હતાં, એ મુદ્દો આરોપીના જવાબોમાંથી પુરવાર થયો છે. હોલ્લા બે જવાબો ખાસ કરીને એ મુદ્દા તરફ દોળે છે. રકમને સ્વીકૃતિ કહેવા છતાં સ્ત્રીને નામે તે ચઢાવવા વરપક્ષે આગ્રહ કર્યો નથી; અથવા તો તે વેડછાઈ જાય તો વરપક્ષે એનો હિસાબ માગવાનો રિવાજ નથી કે પાછી માગવાનો રિવાજ નથી. એનો અર્થ જ એ થયો કે નાણાં માળાપને અપાયાં હતાં. અને મરનાર જોદાવરી તરફથી જે મહેણાં મરનાર કાન્ટોને મારવામાં હતાં તેમાં “તારા માળાપને રૂ. ૩૦૦૦ આપીને ગુલામડી ખરીદી” એમ કહેવાયું હતું તે ખરું હતું એમ સાબીત થયું છે.

આવો અર્થ કરવા સામે આનંદરામના વકીલે દલીલો કરીને સ્વીકૃતિ તરીકે એ રકમ હોવાનું કહ્યું અને કન્યાનાં માળાપ ની એ ફરજ જણાવી કે-તેનો ઉપયોગ સ્વીકૃતિ તરીકે કરવો. એણે આનંદરામની વધુ ઉલટતપાસમાં જવાબો મેળવ્યા કે-એ રકમ માટે કન્યાની માતાનો ખાસ આગ્રહ હતો અને એ રકમ વિના તે કન્યાનું લગ્ન કરવા રાજી નહતી. જન પાછી જાય એમાં વરપક્ષની સાબ સાતિમાં બગડી જાય એ હેતુથી જ કન્યાની માતાને રાજી રાખવામાં આવી હતી. માળાપને ખાવા માટે તો એ પૈસા આપ્યા જ નહોતા. કન્યાની માએ ગૃહસ્થાઈની રીતે એ પૈસા સ્વીકૃતિ

તરીકે જ જાળવી રાખવા જોઈતા હતા. કન્યાની માએ એ નાણું પોતાના ઉપયોગમાં લેવા માટે લીધાં હોય તો તે બદલ વિક્રમની જોખમદાર તે ઠરે છે—વરપક્ષ નહીં.

આ મુદ્દામાં ફરીઆદ પક્ષ તરફથી અનંતના પિતાના પત્રની નકલ કે જે અનંતને તેની બહેન જવાએ મોકલી આપી હતી તે રજૂ કરવામાં આવી. “શાહુકારને ત્યાં એ નાણું જમા મૂકવામાં આવેલાં છે” એ શબ્દોએ સ્ત્રીધનનો મુદ્દો સાબિત કર્યો. કન્યા માટે એ રકમ અલગ રખાયેલી છે એની સાબિતી જે કે આમાંથી મળતી હતી તો પણ અનંદરામના વકીલે એજ પત્રમાંના અમુક શબ્દો ઉપર ભાર મૂકીને કન્યાની માતાએ વિક્રમના હેતુથી એ નાણું લીધાં હોવાનું જણાવ્યું હતું. એ નાણું લેવાયા પછી, જ્યારે કન્યાના પિતાને કંઈ વાત પહોંચી અને મિ અનંતના પિતાએ કન્યાના પિતાને ઠપકાબરેલો પત્ર લખ્યો ત્યારે કન્યાના પિતાએ તે રકમ સ્ત્રીધન તરીકે ફેરવી નાંખી હતી. અર્થાત્ વિક્રમની જવાબદારી કન્યાની માતા ઉપર હતી. કન્યાના પિતાના પત્રમાંના શબ્દો આ હતા: તેણે લખ્યું હતું: “જે હું તે વખતે જણુતો હોત કે નાણું વિક્રમનાં છે તો આ પૈસા લેત નહીં.”

અનંતના પિતાને જીવરામે લખેલા પત્રની નકલ અદાલતને ઉપયોગી થઈ પડી. એને આધારે આ મુદ્દામાં અદાલતે નિર્ણય આપ્યો: “નાણું લેવાયાં ત્યારે જે ઉપક્ષની મતલબ વિક્રમના હેતુનીજ હતી. કન્યાની માતા અને વરનાં ભાઈભાણી સિવાય ચોથું કોઈ તે બાબતની વાતચીત વખતે હાજર નહિ હોવાનું સાબિત કરવામાં આવ્યું છે. એટલે એક બીજા ઉપર આક્ષેપો ઢાળવામાં આવે એનો કોઈ ત્રાહિત સાક્ષી નથી. બન્ને વકીલોની દલીલો અને આરોપીના આ મુદ્દાના જવાબો ઉપરથી એ સાબિત થાય છે કે—જે જ્ઞાતિના રિવાજ હોય કે, અમુક જ ફરીઆદ સ્ત્રી ધન

તરીકે લેવા તો આવી મોટી રકમ આપવાની જરૂરીઆત જ ઉભી થાત નહિ. ૩૦૦૦ની રકમ બેશક ઘણી વધારે પડતી છે. એ રકમ આપીને આ દાખલામાં કન્યાવિક્રય અને વૃદ્ધલમ, એ બે કુરિવાજને ઉત્તેજન અપાયું છે. ખચિત જ એ એક અદ્ધસોસની વાત છે કે, આવા રિવાજોનો પ્રતિબંધ કરવા માટે જ્યારે ચોમેરથી પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે; વર્તમાનપત્રો, બાપણો, વગેરે દ્વારા પ્રચાર કાર્ય થઈ રહ્યું છે ત્યારે આરોપી જેવાઓનાં માનસમાં પલટો થતો નથી. કાનૂન દ્વારા સરકાર તરફથી એવા પ્રતિબંધ થવાની જરૂર છે કે—અમુક ઉંમર—વધારેમાં વધારે ૪૦ પછી કોઈપણ માણસે આ સમયમાં પરણવું જોઈએ નહિ. એ કાનૂન અસ્તીત્વમાં નથી. પરંતુ આ કેસમાં આરોપીના જ જવાબો, એવું પુરવાર કરનાર થઈ પડ્યા છે કે, આટલી ઉંમરે પરણનાર તેની જાતિમાં બહુ ઓછા નીકળે છે અને તેવા પરણનારને નાણાં વધુ આપવાં પડે છે—અર્થાત્ વિક્રયનાં! આરોપીએ આ બંને પરિસ્થિતિ છતાં આ લમ કરીને જે આડકત્રું માફું પરિણામ નીપજાવ્યું, તે, કાનૂના આપઘાતનું હતું.

આરોપીની સ્ત્રીના મૃત્યુનું કારણ અદાલતે આપઘાત ઠરાવ્યું. ઘણી—ઘણીઆણી વચ્ચે થયેલા ચડબડાટે તથા ફોજદાર આવી પહોંચ્યાથી ધરની આબરૂ જશે એ બહીકે તેણે આપઘાત કર્યો હતો, એમ ચંપકલાલની જુજાનીથી સાબીત થયું હતું. મુદાઓ આમ સમગ્ર રીતે તારવ્યા બાદ મેજસ્ટ્રેટ આરોપીને પૂછ્યું:

“આ તમામ આરોપો તમને કબૂલ છે કે?”

“ના. કોઈપણ આરોપ માટે હું તકસીરવાર નથી.”

“એ સિવાય તમારે કાંઈ કહેવું છે?”

આનંદરામે કહ્યું: “હા, મને નિર્દોષ તરીકે છોડી મૂકવો જોઈએ. પણ આ બધા બનાવો માટે અનંતને ગુન્હેગાર ઠરાવીને

તેને સખ્ત શિક્ષા કરવી જોઈએ. એ છોકરાએ અમારી બાબતમાં નાહક વચ્ચે માથું માર્યું હતું. પારકી પંચાત કરવાની એને જરૂર જ શી હતી? મારા દીકરાનું મન એણે ફેરવી નાંખ્યું હતું. એણે જો મારા દીકરાને પરણવા દીધો હોત તો આમાંથી એકકે મરણ નીપજ્યું નહોત. એ અનંત અને તેના બે તોફાની દોસ્તદારો જ આ મરણો માટે ગુન્હેગાર છે. તેઓને ફાંસીની સજા કરવી જોઈએ. પણ તેમ ન કરતાં જો તમે મને ગુન્હેગાર ઠરાવશો તો—”

“ચૂપ રહો. તમારે હવે કાંઈ પણ કહેવા જરૂર નથી.” મેજરટ્રેટે કહ્યું.

“હું શા માટે ન બોલું? મને એક તરફી રીતે તમે ગુન્હેગાર ઠરાવવા માગતા હો તો તમે ન્યાયાધીશ તરીકે તદ્દન નાલાયક છો?”

“તમને જ્ઞાન નથી કે—તમે અદાલતનું અપમાન કરી રહ્યા છો.”

“તમને જ જ્ઞાન નથી; કારણ કે તમે પહેલેથી જ મારી વિરુદ્ધ છો.”

“ચેતવણી આપવા છતાં અદાલતનું અપમાન કરવાની તમારી હઠીલાઈ બદલ તમને ગુન્હેગાર ઠરાવીને તમારો રૂ. ૫૦ દંડ અથવા બે માસની જેલની સજા કરવામાં આવે છે.”

“અને બીજી બાબતમાં?”

“બીજી બાબતમાં તમે ગુન્હેગાર ઠર્યા છો. આથી જંબુને માર મારીને મૂર્ખપણે હવા અગ્નિવાળા વિનાની ચોરડીમાં પૂરવા બદલ તમેને પાંચ વર્ષની સખ્ત જેલની અને કાંતાના આપઘાતના આડકત્રા કારણ રૂ. ૩૫ તમે ઠર્યા હોવાથી તે બદલે તમને વધુ પાંચ વર્ષની એમ મળીને દશ વર્ષ અને બે માસની સખ્ત સજા કરવામાં આવે છે.”

“ત્યારે આ અનંતને સજા કરવાનું મારું કહેવું તો ફાકટ જ નીવડ્યું ને? ઉલ્ટો ચોર કોટવાળને દંડે એવી રીતે તમે મને સજા

કરી છે.” આનંદરામે અનંત કે જે તેના પિંજરાથી થોડેક જ દૂર એક ખુરશીમાં બેઠો હતો તેના તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું.

“ચૂપ.” મેજસ્ટ્રેટે કહ્યું અને પહેરેગીરને ફરમાવ્યું કે, ‘બંધવાને લઈ જાઓ.’

અનંત આ વખતે પોતાના મિત્રો સાથે વાતચીત કરતો હસતો હતો. આનંદરામ તેના તરફ કિનાબેર નજરે નિહાળી રહ્યો હતો. મેજસ્ટ્રેટ પોતાની ખુરશીમાંથી ઉઠતા હતા. બીજાઓ પણ ત્યાંથી જવા તૈયારી કરતા હતા. બંધવાને પિંજરામાંથી લઈ જવા પહેરેગીરોએ બહાર કાઢ્યો.

એક શીખ પહેરેગીર આનંદરામની સાથે ચાલતો હતો. એ પહેરેગીરના ખભા પરના પટામાંથી ‘કિરપાણુ’ લટકતું હતું. અનંતની નજદીક થઈને આનંદરામ પસાર થતો હતો. અનંતનું ધ્યાન તે વખતે અશોક સાથે વાતો કરવામાં હતું. ઓચિંતો જ આનંદરામનો પિત્તો તે વખતે ખસી ગયો. તેણે શીખ પહેરેગીરની ‘કિરપાણુ’ બહાર કાઢવા તેના ધ્યાન પર હાથ નાંખ્યો.

“બખડહાર” શીખ પહેરેગીરનું ધ્યાન તેના તરફ જતાં તેણે કહ્યું અને આનંદરામનો હાથ તેણે મજબુતાઈથી પકડી લીધો. બીજા પહેરેગીરો રકુતિથી તેની મદદે આવ્યા અને સર્વેએ મળીને તેજ વખતે આનંદરામને તાબે કરી લીધો.

આનંદરામની કિનાબેરી, નિષ્ફળ નિવડી: સરકારી વકીલે એ વખતે અનંતને પૂછ્યું: “તમે એના પર કેસ માંડવા માગો છો?”

“ના.” અનંતે કહ્યું: “કદાપિ હું એમના ધાથી મરણ પામ્યો હોત તો ‘શહીદ’ ઠર્યો હોત—સમાજને ખાતર મેં ગ્રાણુ આપ્યો એવી મને કીર્તિ મળી હોત ! એ તક મઈ એથી મને દુઃખ થાય છે.”

પહેરેગીરો બંધવાને સખ્ત ચોકી પહેરા નીચે અદાલત બહાર લઈ ગયા.

—: બગડેલા લોહીને સુધારનાર :—

૧૦૦ વર્ષનું જીવન અને જાણીતું.....

ડૉ. વામન ગોપાળ
આયોડાઈઝડ

સાસાપરિલા

પ્રો. ડૉ. ગૌતમરાય કેશવ
એન્ડ સન્સ.

શિક્ષપુરના એજન્ટ :

—: વાસુદેવ હરીશંકર ઠાકર —

ચાણુદમાના એજન્ટ :

—: વ્યાસ વાસુદેવ અમથારામ :—

સ્વદેશી, સસ્તી

સરસ

નેરોલની

લંગરમાર્કી

બહુક બ્લેકશાહી

ખાટલા તથા ખડિયા

વાપરે.

‘.....હાલ આપણા
દેશમાં શાહી, સીસા-
પેન લગેરે વસ્તુઓ
પેદા થાય છે. વિચા-
રવાન એવી વસ્તુઓની
શોધ ઝોળ કરી બને
ત્યાંલગી દેશમાં બનેલી
જ વસ્તુઓ વાપરે.’
નવજીવન તા. ૧૨-૫-૨૬
મહાત્મા ગાંધીજી

સ્વદેશીમાં પણ સારા માલની કદર કરી તેને કાયમ
માટે પકડી લેવો એ દેશના ઉદ્યોગને ખાસ રક્ષણ આપવા
સમાન છે. નેરોલની શાહી આજ સત્તર વર્ષ થયાં અનેક
મ્યુનિસિપલ ઓફીસો, મીલો, બેન્કો, બાંહેર સંસ્થાઓ,
છાપખાનાઓ, દુકાનો શાળાઓમાં તેમજ દરેકે દરેક રાષ્ટ્રીય
સંસ્થાઓમાં સંતોષપૂર્વક વપરાય છે.

નેરોલની ફાઉન્ટન પેનની શાહી દરેક રંગમાં
મળી શકે છે.

તમારા સ્ટેશનરને નેરોલની લંગરછાપ શાહી
માટે પૂછો અથવા લખો:—

ધી નેરોલ એજન્સી

અતરવાલા,

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

બહુબ્લેક, લાલ તથા રબર સ્ટેમ્પની શાહી બના
વનાર મશહુર કારખાતું.

પ્રાન્ય:—(ખીજી દુકાન) કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધી બજાર.

કેસના ચુકાદા પછી અનંત વગેરે અદાલત બહાર નીકળતા હતા ત્યાં પ્રોફેસર તરફથી એક ચીઠ્ઠી મળી : “ તમે મારે ત્યાં જરૂર આવી જાઓ. અમત્યનું કામ છે.”

ત્રિશ્વનાથ સહિત એ મિત્રો પ્રોફેસરને ત્યાં ગયા ત્યારે માલુમ પડ્યું કે—કમલાશંકરે બાલા ઉપર બીજી સ્ત્રી કરી છે ?

“ આવો દ્રોહ ! ” અનંત બોલ્યો : “ એણે તો, પ્રોફેસર સાહેબ, આપને માફીપત્ર લખી આપ્યું છે ને ? એમાં બાલાને નહીં દૂભવવાનું વચન આપ્યું છે ને ? લાવો એ માફીપત્ર. હું ‘ ગર્જના ’ પત્રમાં તે પ્રકટ કરાવી દઉં.”

“ એ માફીપત્ર સંબંધમાંજ મેં તમને અહીં બોલાવ્યા છે.” પ્રોફેસરે આમ કહીને પોતે મહાનંદાને ત્યાં ગયો ત્યારે કેવી કપટ-વિદ્વાથી તેણે તે માફીપત્ર ફાડીને બાળી નાંખવાનું કહ્યું તેની વિગત કહી.

“ કમલાશંકરનાં આ લગ્ન અત્યંત આઘાતકારક છે. હવે મહારી બહેનની શી હાલત થશે ? મહારી માતા આ બબર જાણી ને કેવું કલ્પાંત કરી મૂકશે ? ” અશોક બોલ્યો.

“ મહારી બહેનની સહિષ્ણુ પ્રકૃતિ મને મુદ્દે ગમતી નથી. જો આ પરિણામ આવ્યું હોય તો તે તેની સહિષ્ણુતાનેજ આભારી હોવું જોઈએ.” અનંતે અભિપ્રાય આપ્યો.

કવિ : “ અનંત એ પ્રકૃતિદોષ હું કે તું કહીએ તેથી દૂર ન થાય. “હરિતો મારગ છે શરાનો, નહીં કાપરનું કામ જો.” કમલા-

શંકર જેવાને કાન્તિકારી પ્રકૃતિની સ્ત્રી મળી હોત તો ખબર પડત. જે પતિ એક હયાત પત્ની ઉપર બીજી પત્ની લાવે તેની હયાત પત્નીએ તેની સામે બળવો ઉઠાવવો જોઈએ.”

“ખરાબર છે.” પ્રોફેસરની પુત્રી પ્રભાએ આ વખતે ત્યાં આવી પહોંચતાં કહ્યું : “પણ ખેંદની વાત છે કે, આ દાખલામાં બાલા બહેન તદ્દન નરમ છે. હું હમણાંજ એની મુલાકાત લઈ આવી-”

“એમ ?” પ્રોફેસરે પૂછ્યું ; “મને તો તેં કહ્યું પણ નહતું !”

“પિતાજી, તમે ભલભોળા સ્વભાવના છો. એટલે તમને મહા નંદા હળી શકી; પણ મ્હારી આગળ એવું કશું ચાલ્યું નથી-હું શું કરી આવી છું એ તમે જાણો છે ?”

“તેં શું કાંઈ જવડો કર્યો છે ?” પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

પ્રભાએ કહ્યું : “જે કાર્ય કમલાશંકરની માતાએ અથવા તો કમલાશંકરની પત્ની બાલા બહેને કરવું જોઈતું હતું તે કમલાશંકરના એક મિત્રની માતાએ બળવ્યું અને તેની હું સાક્ષી બની છું. એક અડામાં એ માતાએ એના પુત્રને તથા પુત્રના મિત્રને ખૂબ ફટકાર્યા છે. એને લગતો ફોટો મેં પડાવી લીધો છે. જુઓ, આ રહ્યો એ ફોટો.”

સૌએ તે ફોટોગ્રાફ જોયો. તેમાં જુગારના અડાનું દૃશ્ય હતું. કમલાશંકરને અને ત્રણ માણસોને અલગ વચની એક બાઈ પોતાના હાથમાંના જાડ્યો ખૂબ ફટકારતી જોવામાં આવતી હતી !

“આ ક્યારે બન્યું ?” અનંતે પૂછ્યું.

પ્રભા બોલી : “મારા પિતાજીએ મને ખબરે વાત કરી કે, માફીપત્ર મહાનંદાએ કપટથી આજી નાખ્યું હતું. આ પછી હું

અમારા નોકર રામજી સાથે મોટરમાં બેસીને નીકળી પડી. એ મિસ્ટર કેસા કયાલના છે, એ તો હું જાણતી હતી. એમને ઘેર જઈને રામજી મારફત એના નોકરને પૂછતાં તેઓ બહાર ગયા છે એમ જણ્યું. પણ રામજીએ નોકરને લાંચ આપીને ખૂંખીયંધ જાણી લીધું કે-શ્રીમાન અમુક સ્થળે ગયા છે. રામજીના પગમાં જોર આવ્યું અને તે સ્થળે ગયાં. રામજી તપાસ કરી આવ્યો; તો કમળાશંકર તેના મિત્રો સાથે ત્યાં જુગાર રમતો હતો! બીજાઓને પણ રામજી ઓળખતો હતો. એમાંના એક મિત્રની માતાને રામજી બોલાવી લાવ્યો. સાથે સાથે એક ફોટોગ્રાફરને પણ બોલાવી લાવ્યો. માતાએ જ્યારે એ જુગારીઓને પુષ્પાંજલિ સહિત ઝાડુવતી મહા પ્રસાદી આપવા માંડી ત્યારેના દેખાવ ફોટોગ્રાફરે ઝડપી લીધો!

“એના સ્ટુડીઓમાં જઈને મેં એની નકલો કઢાવી. એમાંની એક સહિત હું મહાનંદાને ત્યાં પહોંચી. સાથેજ આ ત્રણ મિત્રો હતા અને રામજી પણ હતો.

“કમળાશંકર ક્યાં છે?” એમ પૂછતાં પ્રથમ તો એણે હાદ્દ લીધી નહીં પણ મેં આ ફોટોગ્રાફની નકલ કાઢીને તેના હાથમાં મૂકી અને કહ્યું: “જુઓ, આમાં તમારો કમળાશંકર દેખાય છે? ન દેખાતો હોય તો ચરમમાં પહોંચવા માટે બીજા ખંડમાં જવો! અને તેમ છતાંયે ન દેખાય તો આ ફોટોગ્રાફની અનેક નકલો મારી પાસે છે તે જુઓ. ફોટોગ્રાફરને ત્યાં એનો કાચ પણ સલામત છે તેમાંથી, જો તમારી ઇચ્છા હશે તો, વધારે નકલો કઢાવી આપીશ! અને જો એ પણ તમારી આંખે નહીં દેખાતા હોય તો આવતી કાલે છાપામાં આ ફોટોગ્રાફની નકલ પ્રકટ થશે તેની તમે કહેશો તેટલી નકલો તમને હું પૂરી પાડીશ!”

“શાગશ! તમે તો બારે કરી-” અનંતથી બોલાર્થ જવાબુ.

“હજી તો આ નવું રામાયણ હવે રસમયું બને છે.”
 પ્રભા બોલી: “મેં જ્યાં આવું કહ્યું ત્યાંતો એનો ચહેરો
 રૂની પૂણી જેવો સફેદ બની ગયો. એ ફિક્કા બાવે મારા તરફ જોઈ
 રહી અને મેં એને કહ્યું : ‘તમે કદાચ મને નહીં ઓળખી હોય.
 હું પ્રોફેસર પીયુષકાંતની પુત્રી પ્રભા—”

“હે ?!” મહાનંદા બોલી: “બહેન, તમારા પિતાનો મારા
 કમલ ઉપર ઘણો ઉપકાર છે.—”

“કૃપા કરીને કેાંઈ જાતનાં મીઠાં મધુરાં વેણુની જાળ મારા ઉપર
 ફેલાવવા યત્ન કરશો નહીં. મારા પિતાજીને તમે છેતરી શક્યાં હતાં. મારા
 સહાધ્યાયીઓને તમે છેતરી શક્યાં હતાં પણ હું તો ‘જેવાં સાથે
 તેવાં’ની પ્રકૃતિવાળી છું. તમે મહાવિચ્છિદ્રાણુ મૂર્તિ તરીકે તમને
 મનાવતાં હશો તો હું ચે તેવી જ છું એમ જાણો. આ ફોટોગ્રાફ
 તમારે ફાડવો હોય તો બન્ને ફાડી નાખો અને પછી જુઓ! કે,
 એના એક એક ટુકડામાંથી હઝાર હઝાર આખા ફોટોગ્રાફો પુનર્જન્મ
 લઈ શકે છે કે નહીં?”

એ વખતે એક સ્ત્રી ત્યાં આવી પહોંચી. એને જોતાંજ અમારા
 નોકર રામજીએ કહ્યું.

“અહો અચ્છન ! તું અહીં ક્યાંયા ?”

“એ કોણ છે ?” મેં રામજીને પૂછ્યું.

“એ તો વિહંગપુરની એક ગાનારી છે ! ગાવા-નાચવાનો
 ધંધો કરે છે ! હું વિહંગપુરનો વતની છું એટલે એને બરાબર
 ઓળખું છું.” રામજીએ જવાબ દીધો.

મહાનંદા આ વખતે તકુડીને ઉભી થઈ અને રામજી કને
 આવીને ધમકાવવા લાગી: “પોલીસને બોલાવું કે ? મારા દીકરાની
 ખાનદાન કુટુંબની એક વહુની તમે મરકરી કરો છો !”

“ રહેવા દો, રહેવા દો, બાઈજી ” રામજી બોલ્યો : “ નખથી તે શીખ સુધી હું આ અચ્છનને ઓળખું છું. એને ત્રિહંમપુરમાં ઓળખતાં હોય એવાં એકથી એકહજાર આસામીઓ હું લાખી આપું તેમ છું ! એને તમે તમારા દીકરાની ‘ વહુ ’ તરીકે કહેવા માગો છો ? હું તો મારા સેહને ત્યાં એને ઝાડુ વાળનારી તરીકે ચે રાખું નહીં ! ”

એ વખતે એ સ્ત્રી તુલજ ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને રામજીએ મને કહ્યું : “ આણે બાઈન, હવે તમારી પૂરી હતેહ થઈ ચુકી. આ માછ કાણ છે એનો બોદ મળી ગયો. તમે છાપામાં નિરાંતે આ બધી બાબતો બહેન કરી દો જે અદાલતમાં કેસ જશે તો હું અંબાબાઈ સાક્ષીઓ લારી આપીને સાબોત કરી આપીશ કે, આ કાઈ બાનદાન બાઈ નથી પણ ત્રિહંમપુરની માનારી નામે અચ્છન છે. એની જાત મેં બહેન કરી દીધી એટલે તે ફરી અહીંથી બદાલી ગઈ ! મારું કહેવું સાચું છે, એનો એ પુરાવો ! ”

મદાનંદા તો જ્યાં ઉભી હતી ત્યાં ઠરીજ ગઈ ! એના યુગ્મ હિપર સ્થામતા જ છવાઈ ગઈ. મેં ચાલવા માંડ્યું; રામજી પણ મારી પાછળ ચાલવા લાગ્યો એટલે મદાનંદાએ મને ઉદ્દેશીને કહ્યું : “ પ્રભા બહેન ! બહેનબાની કરીને થોભી જાવ. આ વાલુસ કહે છે. એ વાત શું સાચી છે ? ”

“ આ સાહેબ, હું બગવાનના ઓગંદ ખામને કહું છું કે, એ ખામ માનારી છે. જે હું જુહું બોલતો હોઉં તો છ કલાકમાં મારું મોત થાય. ” રામજીએ મદાનંદાને કહ્યું.

“ પણ અમને તો અક્ષયે તેને પોતાની ‘ બહેન ’ તરીકે કહી છે ! ”

“ ઓહો ” પ્રભાની વાતમાં અધવચ્ચ ટાપરી પૂરતાં અનંત બોલી ઉઠ્યો : “ અક્ષયનો આમાં હાથ છે ? અક્ષયને તો એકેય સમી બહેન નથી ! ”

“એમ?” પ્રભા બોલી: “હું એ જાણતી નહીંતી. જે જાણતી હોત તો તકળ ત્યાં ને ત્યાં જ મહાનંદાને કહેત. પણ એના નાટકનાં ત્રીજાં અંક જાણવા જેવો છે. મહાનંદા આગળ રામજીએ ત્યારે એ યાત્રા મંચમાં સાચી રજીકત કરી અને સાક્ષીઓ દ્વારા આપવા કહ્યું ત્યારે મહાનંદાએ તેને સૂચવ્યું કે—‘તું વિહંગપુરમાં એનું ઘર જાણે છે?’ રામજીએ હા પાડી અને કહ્યું: ‘જે તમારી પ્રવચ્છા હોય તો મને વિહંગપુર લઇ જાઓ અને ત્યાં હું તમને માતસેને સત્તર પુરાવા મેળવી આપું કે આ યાત્રા ગાવ-નાચવાનો ધંધો કરવાવાળી જ છે.’”

મહાનંદા તેની સાથે વિહંગપુર જવા તૈયાર થઈ તેણે આટા મીલમાં શોભારામભાઈને ટેલીફોનથી ખબર આપી. શોભારામભાઈએ વળતો ઉત્તર આપ્યો કે, “એવું કાંઈ કરવાની જરૂર નથી. જે લોકો તમારી પાસે આવ્યાં હોય તેઓની પરવા ન કરો. તેઓ જે કાંઈ કહેતાં હોય તે તેમની જોખમદારીથી કહેતાં હશે. એમને કાલે તે કૃત્ય કરવા દો. બદનક્ષી કરવા માટે પાછળથી એમના પર ફક્ત ચલાવીશું.”

મહાનંદાને આ જવાબથી સંતોષ વળ્યો નહિ. તે રામજી સહિત વિહંગપુર જવા તૈયાર થઈ તે જવાની તૈયારી કરતી હતી તે વખત તેણે ફોટો ટેબલ પર મૂક્યો હતો. મેં તેની ઉપર લખ્યું: “શ્રી શોભારામભાઈને બેટ.” અને તે ત્યાં જ રાખી મૂક્યો. રામજી અને એ શ્રીમતી વિહંગપુર ગયાં છે. દરમ્યાન, જાણા બહેન માટે તમારે અને ખાસ કરીને એમના ભાઈ મિ. અશોકે કે દુઃખદાયક સમાચાર જાણવા તૈયાર રહેવું.”

“એટલે? જાણાને તમે મળી આવ્યાં?” અશોકે પૂછ્યું.

“હા. એક ગંદી ચોરડીમાં ગંદી ગોદડી પર એમને સુવાડવામાં આવેલાં છે! એમનું શરીર પીણું પડી ગયું છે. તાવ ધીકે છે.

તેઓ એવણુ દિવસથી કરો જ બોરાક લઈ ચક્યાં નથી. મને બધું છે કે એમને કમળો થયો છે. ”

“ તો જાણને ત્યાંથી ખસેડવી જોઈએ. ચાલ અનંત, આપણે એને કસાઈવાડેથી છોડાવીને જનરલ હોસ્પિટલમાં મૂકી આવીએ ” અશોકે અનંતને કહ્યું.

“ પણ જાણજાહેનતી હડીલાઈથી ત્રાહિ તોજા ! ” પ્રભાએ કહ્યું : “ મેં એમને મુચના કરી કે, મારે ત્યાં ચાલો; તમને દવા અને સારવારની જરૂર છે. પણ એ તો કહે છે કે, આ જ મારું સ્વર્ગ છે. મારું સાસરું મૂકાને મારે જીજ્ઞે ક્યાંયે જવું નહિ એવી મારી પ્રતિજ્ઞા છે ! ”

“ મૂર્ખ છોકરી ! એ જમાનો હવે વહી ગયો છે કે, જ્યારે કંઠાર પતિદેવોની યુલામીમાં પત્નીઓ પડી રહેતી. ” અશોકે કહ્યું : “ એની આવી હડીલાઈથી જ એની તખિયત ખગડી હોવી જોઈએ. એનાં સાસરિયાંએ એની દવા નહિ કરી હોય; તંદુરસ્તી ખગડે એવા સ્થળે નાંખી મૂકી હશે અને એમાં રહેવું એ પોતાનો ‘ સ્ત્રી-ધર્મ ’ છે એમ ગણીને એ ત્યાં પડી રહી હશે ! ”

“ આ વસ્તુસ્થિતિ નહિ નિભાવી લેવાય. ” અનંતે કહ્યું : “ એમને હરજીઆત એ સ્થળેથી ખસેડીને આપણું હોસ્પિટલમાં લઈ જઈએ. ”

“ એના બાઇ તરીકે મારી આ ફરજ છે. ” અશોક બોલ્યો : “ સિવાય, મારી માતા અને મારા પિતાને તાર કરાને આપણું અહીં પાલાવીએ. જાણએ માનવું જ જોઈશે. એની તખિયત હાથે કરીને મેં ખગાડે, એ આત્મહત્યા યરોબર છે. ”

તારનો મુસદ્દો લડવામાં આવ્યો; કાન્ટને તાર કરવા મોકલવામાં આવ્યો અને જાણને સેવા, અશોક અનંત અને પ્રજા મોટરમાં મોકલેલાં ગયાં.

રાત્રિ પડી ચૂકી હતી. જ્યારે તેઓ શોભારામને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે કમલાશંકર ઘેર આવ્યો હતો. તે એક ઓરડામાં સુઈ ગયેલો હતો. શોભારામ ઘેર આવ્યા નહતા. તેમજ મહાનંદા વગેરે રિહત પુરથી પાછાં ફર્યા નહતા. ઘરમાં નોકરો અને રસોઇઆઓ હતા.

અનંત અને અશોક સાથે પ્રભા બાલાની ઓરડીમાં ગયું. તે ઓરડીમાં અંધારું હતું. દીવો પણ કરેલો નહતો. એક નોકર આ ત્રણેને જોઈને એક દીવો વધી આવ્યો. બાલા એક ગંધાતી ગોદડી પર આંખો માંચીને પડી રહી હતી. “બહેન, ઓ બહેન!” ગદ્ ગદ્ કંઠે અશોકે તેના બિછાના પાસે બેસીને ધીમેથી હાંક મારી.

“કોણ? બાપ?” બાલા જગૃત થઈને બોલી. બાઈના બન્ને હાથ વાતસલ્યભાવે ઝાલીને બહેન રહી પડી.

“બહેન, હું તને કસાઈવાડેથી હોમવર્ક આવ્યો છું.” અશોકે કહ્યું.

બાલાએ નહિ જવાની હક કરી. અશોકે કહ્યું : “જો તું નહીં માને તો હું અહીં રાતદિવસ તારી પાસે નિરાહાર બેસી રહીશ. તું જો આત્મઘાતને પંથે જવા માગતી હશે તો હું પણ તારી સાથે આવીશ.”

“બાપ, પણ મારે માટે તું દુઃખી થઈશ?” બાલાએ ગળ-ગળા સ્વરે કહ્યું.

“તારા સિવાય મારું કોણ છે, બહેન? તું, માતા અને પિતા, એ ત્રણને માટે જો હું કંઈ સહન કરવા તૈયાર ન થાઉં તો મારો અવતાર નિરર્થક સમજવો.”

“વીરા, તારી પ્રીત માટે હું તારી આભારી છું પણ...”

“વળી પણ? કુલીનશાહીના આકર્ષણે માખાપે તને અહીં

નાંખી ! આર્યધર્મની આજ્ઞા અનુસાર તું અહીં કષ્ટ સહન કરતી રહી ! પણ એ કુલીનશાહી કેવી નીકળી ? નથી તારી અહીં કાંઈ દરકાર કરનાર ! નથી કાંઈ તારી ચિંતા કરનાર ? આ તે કુલીનશાઈ કે કસાઈવાડો ? અહીંથી તો હું તને લમળ જપ્ત અને નહીં આવે તો નિરાહાર બેસી રહીશ. ”

ભાઈ જવાહરમુખી મંડળનો સભ્ય હતો. કહે તેમ કર્યા વિના રહે નહીં એવી પ્રકૃતિનો હતો. એટલે બાલને હઠ છોડવી પડી. અનંતની મદદથી તેણે બાલને મોટરમાં સુવાડી. અનંતે આવખતે એક નોકરના હાથમાં રૂ. ૧ મૂકીને કહ્યું : “ તમારી મહેનતનો આ બદલો કમલાશંકર ભાઈનાં બીજાં વહુ કયાં છે વા ? ”

“ એ તો બહાર ફરવા ગયાં છે. ”

“ એકલા જ કે ? ”

“ ના. એમની સાથે એમના ભાઈ અક્ષયકુમાર છે. ”

અનંતે એને વિશેષ કાંઈ પૂછ્યું નહીં અને પ્રભા અને અશોકની સાથે તે મોટરમાં બેસી ગયો. એ વખતે મહાનંદાની નાની પુત્રી ઉર્મિ જૂમો પાડતી ઘર બહાર દોડી આવી : “ મને લઈ જાઓ, બાલુ બાબી, મને લઈ જાઓ. ” પ્રભાએ તેને ઉચકી લીધી અને પોતાની સાથે રાખી. હોસ્પિટલમાં જ્યારે બાલને દાખલ કરવામાં આવી અને ડાક્ટરે તેની હાલત તપાસી ત્યારે અભિપ્રાય આપ્યો કે, કેસ કાંઈ એવો ગંભીર નથી કે ગભરાવાની જરૂર હોય. બોરાક લેવાયો નથી. શરીરને શ્રમ વણો અપાયલો છે અને માનસિક ચિંતા વિશેષ છે તેનું આ પરિણામ છે. થોડાક જ દિવસમાં સારવારને અંગે સાફ થઈ જશે.

SOCIAL SERVICES.

THE SOCIAL CIRCLE CLUB. Ladies and Gentlemen desirous of interesting pen or personal friendship or partnership for any social contacts, exchange of views or hobbies are invited to join the club. Any nationality from 16 to 70. The club also tries to secure services for unemployed members.

FOR PARTICULARS WRITE TO:
 THE MANAGING SECRETARY
 WITH TWO ANNAS POSTAGE STAMPS.
 P.O. NO. 42. AHMEDABAD.

આરટીસ્ટ દ. બા. માહુલીકર

એલ. એ. ને ત્યાં જ

ઑઈલ પેન્ટીંગ અને ફોટોઓ

પાણીનું કામ ઘણા જ ક્ષીણત ભાવે
આરટીસ્ટીક પાકા રંગના ટકાઉ
અમારે ત્યાં થાય છે.

અમારી વિશેષતા:—

બાર વર્ષનો અભ્યાસ અને પચીસ વર્ષના અનુભવ
સાથે અમે અમારા હાથે ફોટાનું તમામ પેઇન્ટીંગ કામ
કરીએ છીએ, જેથી ઘરાકને પૂરતો સંતોષ મળી રહે છે.

દિવાળી માટે ખાસ લાભ આપવામાં આવશે.

માહુલીકર્સ ફોટુ આર્ટ સ્ટુડીઓ

૭ ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

પ્રાતઃકાલ થયો. ઇંદિરા અને વજેરામ આવી પહોંચ્યાં. તેઓએ હોસ્પિટલમાં બાલાની મુલાકાત લીધી. મા-દીકરીએ એક બીજાની કોરે વળગીને ખૂબ વખત સુધી અશ્રુધારા વહાવી. એક પણ શબ્દ વિનાના ક્ષણે સુધીના સતત ચાલેલા આ પવિત્ર વાતસલ્યપૂર્ણ દૃશ્યે, સૌની આંખમાં ઝળઝળીયાં આણ્યાં.

એ પ્રભાતનો સૂર્ય હસતો હસતો ઉગ્યો હતો. —ગણે અનેક પત્નીત્વના કુરિવાજ ને પોષનારાઓને મ્હાત કરીને તે હસતો હોય તેમ.

એ કુરિવાજના પક્ષપાતીઓની રાત્રે શી વહે થઈ હતી એની હકીકત પ્રોફેસરને ત્યાં પાછા ફર્યા બાદ અનંત વજેરેએ તોફાર રામજીના મુખથી સાંભળી.

રાતના લગભગ એક વાગે મહાનંદા અને રામજી વિહંગપુરથી વટપુર પાછાં ફર્યા હતાં. સ્ટેશનેથી બાકુતી માડી કરાવીને મહાનંદા પોતાને ઘેર ગઈ હતી અને રામજીને સાથે લઈ ગઈ હતી. શોભારામ તે વખતે જાગતા હતા. કમલાશંકરની જુગારના અડામાં થયેલી ફજેતીનો ફોટોગ્રાફ તેમણે જોયો હતો. તેઓ કમળાશંકરને કેવી રીતે સુધારવો એ બાબતમાં વિસામણમાં પડેલા હતા. ત્યાં મહાનંદાએ આવીને સૂચના કરી: “હવે આપણાથી આ શહેરમાં નહીં રહેવાય. કમળ સાથે આપણે દૂર દેશાવર જતાં રહેવું પડશે કે જ્યાં, આપણને કોઈ ઓળખતું ન હોય, કારણ કે, કમળ જેને પરણી લાવ્યો છે તે આપણી જાતિની નથી પણ એક ગામારી છે.”

શોભારામભાઈ ચોંકી ઉઠ્યા. મહાનંદાએ આગળ ચલાવ્યું: “જો અક્ષયે તેને પોતાની બહેન કહી હતી તે વુહી હતો. અક્ષયને

બહેન જ નથી. એણે એ ગાનારી સાથે કાંઈક પ્રપંચ કરીને કમળ સાથે પરણાવી લીધી. અક્ષયે આપણું નાક કાપ્યું છે. એ સ્ત્રીને આપણે ધક્કા મારીને ઘર બહાર કાઢી મૂકવી જોઈએ.”

“પણ તે છે ક્યાં ? સાંજની તે અહીંથી અક્ષયની સાથે ફરવા ગઈ છે પણ હજી સુધી પાછી ફરી નથી !” શોભારામે કહ્યું.

“અસ ત્યારે ! શેઠ સાહેબ, એ અને એનો સાથીદાર પોતાનું મોલ પકડાયાથી નહાસી છૂટ્યાં ! હવે આપને હાથ તે આવશે નહીં !” રામજીએ કહ્યું : “પણ આપે ઘરમાંની માલમતા તપાસી ? બાઈ અને બાઈ હાથ મારીને ચાલ્યાં ગયાં ન હોય !”

શોભારામને એ ખ્યાલ આવ્યો નહતો. તેમણે તિજેરી તપાસી. તે બંધ તો હતી પરંતુ પડકુંચીથી તેમાંની વસ્તુઓ કાઢી બેવામાં આવેલી જણાઈ. શેરોનાં કેટલાંક કાગળીઆં સિવાય દરદાગીના અને ચત્રણી નોટો તેમાંથી ગુમ થયાં હતાં !

તિજેરીની ચાવી મહાનંદા પાસે રહેતી હતી. મહાનંદાએ પોતાનું ચાવીઓનું જુમળું તપાસ્યું. એમાંથી તિજેરીની ચાવીજ ગુમ થયેલી હતી ! નક્કી, માયા નામધારિણી એ ગાનારીએ તે ચોરી લીધી હશે અને પછી તક સાધીને તિજેરીમાંથી તેણે બધું સદાચટ ક્યું હશે !

“આપણી પહેલી ચોરી જેમાં આપણે ખાલાને જવાબદાર ઠરાવતાં હતાં તેમાં પણ અક્ષયનોજ હાથ હોવો જોઈએ” શોભારામ બોલ્યા.

“હવે એ બધા તર્કવિતર્કમાં કે હાથ અક્ષયોસમાં વખત ગુમાવવો ઠીક નથી. મળસ્કમાં આપણે અહીંથી ચાલ્યા જઈએ. નોકરોને રજા આપી દો—”

“અને ખાલ ?”

“ મીઠ થોડાક દહાડા બંધ રહેશે. સેક્રેટરીને અત્યારે ને અત્યારે જોવાની જાણ સૂચના આપી દો. હવે અહીં રહેવું મને તો આગમાં ઊભા રહેવા બરાબર લાગે છે ! ” શેઠ સાહેબે કમલાશંકર ઉપર બળાપો કાઢ્યો.

રામજીએ એ વખતે કહ્યું : “ આપ નાહક એમને દોષ દો છો. દોષ તો આપનોજ છે, સરકાર, કે, આપે એમને કુચ્છંદ ચઢવા દીધા-માન પ્રોફેસર શેઠ કહે છે તે પ્રમાણે એમને આપે ભણાવ્યા નહીં એવું જ આ પરિણામ ! સિવાય તમારા ઘરની લક્ષ્મીને તમે દુભવી છે. એવું પાપ પણ તમને નટે છે. કમલાશંકર ભાઈની પહેલી સ્ત્રી ઉપર તમે આ બીજી સ્ત્રી લાવ્યા એથી પહેલી સ્ત્રીની આંતરડી કેટલી બધી કકળતી હશે ? એવું પરિણામ, તે આપની બેઠકજતી ! માફ ન લગાડશો, સાહેબ, પણ તમારા ઘરની એ લક્ષ્મીને મનાવો, એની આંતરડી ઠારો. ઈશ્વર તમારા ઉપર જરૂર મહેરબાન થશે.”

મહાનંદાને ગળે આ વાત ઉતરી. બાકાત કલ્યાણના સ્વભાવની અને સખત કામકાજ કરવાની ટેવની કદર દિવસોથી તો તે કરતી હતી. તે બાકાતની આંતરડીમાં ગર્હ, ત્યાં તેને ન બેઠ. નોકરોને તેણે પૂછપરછ કરી. નોકરોએ બરાબર આપી કે-તેનો ભાઈ, એક બીજો જુવાન અને પ્રોફેસરની દીકરી તેને હોસ્પિટલમાં લઈ ગયાં છે.

“ ઉર્મિ ક્યાં ગઈ ? ” તેણે પૂછ્યું. પ્રોફેસરની દીકરી તેને પણ લઈ ગઈ છે એવો જવાબ મળ્યો.

“ હવે શું કરવું ? ” મહાનંદા મુંઝાઈને બોલી : “ સહવાર પડશે અને એમરથી આપણી નિંદા થશે. ઢાંકપિછાંડો કરીશું તે એ કેટલા દિવસ નભશે ? ચાલો, આપણું જતાં રહીએ.”

શેઠનારામ શેઠને એ વિચાર રચ્યો. તેમણે મીલના સેક્રેટરીને ચતોરાત જોવાવ્યો અને મીઠ સંબંધી જરૂરી સૂચના આપી દીધી.

અને તેને વિદાય કર્યા બાદ મદાનંદાએ રામજીને કહ્યું: “ પ્રભા કહેના કહે જે કે-મારી ઉમિતે મળવે, એ છોકરી બાત્રાની પત્ન-પાતી છે. બાત્રાવિના એને ગોઠતું નથી. ભલે એ પ્રભા અને બાત્રા પાસે રહે. મને એટલી ચિંતા એાછી. પ્રાદેસર સાહેબને મારા તરફથી કહેજે કે-મેં આપની સાથે કપટ કર્યું તેનું ફળ મને હવે મળી ચૂક્યું. મારા પર દુહરતનો માર પડ્યો છે. હવે મારે અહીં રહેવું નથી કે કોઈ એાળખીતાને મોટું બતાવવું નથી. હું કોઈ ખાતરી આપું તો તેની પતીજ પડશે નહીં પણ કહેતી જાઉં છું કે બાત્રાને જ્યારે સાહે થશે ત્યારે મારી કુળવદની તરીકે સ્વીકારીશ. અને આ જન્મમાં કોઈ કાળે કમજને માટે બીજી સ્ત્રી નહીં રાવું.”

રામજીએ કહ્યું: “ ભગવદ્ગીતા હાથમાં લઈને તમે ત્રણે જણ મારા દેખતાં સાગંદ હ્યો કે, ‘ એક પર બીજના રિવાજને નહિ પોષીએ.’ તોજ હું પ્રાદેસર સાહેબને સંદેશા કહીશ; નહિ તો, સીધોજ પોલીસચોકીએ જઈને તમને પકડવાનું વારંટ કઢાવીશ.”

અને રામજી સમક્ષ તેઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી. કમળાશંકર પાસે રામજીએ વધુ પ્રતિજ્ઞાઓ લેવરાવી: “ કઢી દાર નહિ પીઉં; જુગાર નહિ રમું; અનાચારના ધામમાં નહિ જાઉં અને અભ્યાસ તરફ લક્ષ આપીશ.”

રામજીએ તે પછી એ ત્રણેને આ શહેર છોડીને જવા દીધાં હતાં.

“ તેઓને તે જવા દીધાં, એ મને તો રૂચ્યું.” અનંતે કહ્યું: “ શોભારામ અને મદાનંદા પાસે જાહેરમાં પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવવી જોઈતી હતી કે, એક પર બીજના રિવાજને નહિ પોષીએ. કમળાશંકરને જુગાર રમવાના ગુન્હા માટે અદાલત મારફત સજા કરાવવી જોઈતી હતી.”

પ્રાદેસરે કહ્યું: “ એમ નહીં થવાથી કશું બગડ્યું નથી. પોતાની સ્થિતિ ઇજ્જતઆપર વિનાની બની ગઈ એ ખૂરામાં

ખૂંડ પરિણામ તેઓએ અનુભવ્યું; એથી આ શહેર છોડીને તેઓને ન્હાસી જવું પડ્યું. અનેક પત્નીત્વના કુરિવાજને દૂર કરવા માગનારાઓની વ્યામાં કાંઈ ઓછી ફતેહ થઈ નથી.”

“આમાં ફતેહ થયેલી હું નથી જોતો.” અનંતે કહ્યું : “જાહેર જનતા કાંઈ એવી કામળ હૃદયની નથી કે, આ એક દાખલાથી સાર ગ્રહણ કરે. ‘અમારે શું’ એવી કઠોર અને બેપરવાઈ ભરેલી વસ્તુસ્થિતિ એમરે પ્રવર્તે છે. શોભારામની પરિસ્થિતિ જેવી સૌની થતી ક્યાં દેખાય છે? અનેક શહેરોમાં તમે દિન ઉગ્યે ‘એક પર બીજી’ કર્યાના કંઈને કંઈ સમાચારો વાંચો છો. પોતાના પર આક્રમ આવી પાડ્યા વિના લોક ઘડો લેતા નથી અને બેકાક આ રિવાજને પોખ્યા જાય છે. સુશિક્ષિત અને યુનિવર્સિટીની કેળવણી લેનારાં તેમજ સૌથી ઉંચી શાતિનાંઓમાં પણ આવા કૈંક બનાવો બનતા દેખાય છે. તેઓ પોતાના પગ તળે, બાળા જેવી મૂંગી સહિષ્ણુ નારીઓને છુંદીને, એમના છૂપા ગિસાસાની દરકાર નહીં કરીને સુખ્યેનથી મ્હાલતાં દેખાય છે. આવાંઓને કેકાણે લાવવા માટે ન્યાયાસન સમક્ષ ઉભાં કરીને સજા કરાવીએ નહીં ત્યાં સુધી મને તો જંપ વળશે નહીં.”

અશોકે કહ્યું : “આ દાખલામાં આપણી ફતેહ નથી થઈ એવા તારા અભિપ્રાય સહિત હું સહમત થતો નથી. નોકર જેવા એક અભણ માણસ આગળ ભગવદ્ગીતા લઈને ખાનદાન અને આખરદાર ગણાતાં શોભારામ આદિને પ્રતિજ્ઞા બેવી પડી એ પૂરી ફતેહ છે. મહાનંદાએ બાલાને પુનઃ સ્વીકારવા અને કમલાશંકરે અનીતિ તણ દેવા કબૂલ્યું એ તેમના ફરજિયાત હૃદયપલ્તાનું પરિણામ છે.”

કવિએ કહ્યું : “અને આ પરિણામ પછી, અનંત, આપણે અને આપણા મંડળે આ દાખલાને જોરશોરથી ‘બ્રાહ્મચર્ય’

કરવાનો છે. પ્રત્યેક જ્ઞાતિસમૂહ પાસે જઈને આપણે અનેક પત્ની-
ત્વનો રિવાજ સદંતર અંધ કરવા ઠરાવો કરાવીશું. છાપાંમાં આ
રિવાજ સામે લખાણો લખીશું. જાહેર લખાણ-ભાષણો કરીશું.
પ્રદર્શનો ભરીને અશોક દ્વારા વ્યંગ ચિત્રો દોરવીને જનતાને અનેક
પત્નીત્વના ગેરલાભ દર્શાવીશું.”

વિશ્વનાથે કહ્યું : “એશક, જવાલામુખી મંડળ માટે આ
દાખલો આવા વિશાળ કાર્યક્રમ પૂરા પાડે છે.”

પ્રભાએ કહ્યું : “મને એક તાત્કાલિક માર્ગ સુઝે છે. શોભા-
રામભાઈનો દાખલો એમની જ્ઞાતિ સમક્ષ મૂકવા માટે જ્ઞાતિની
સભા આવતી કાલે મેળવો અને એમાં સ્પષ્ટ સત્ય રજૂ કરીને જ્ઞાતિ
પાસે ઠરાવ કરાવો કે, અહુપત્નીત્વનો રિવાજ હવેથી સદંતર અંધ
કરવામાં આવે છે.”

પ્રાંદેસર બોલ્યો : “અનંતનાં કાર્યોને વેગ આપવા માટે તે
અહુ સારો વિચાર રજૂ કર્યો, પુત્રી ! શોભારામને લજ્જાસ્પદ અના-
વવામાં તે તારો જજરો પ્રભાવ પાડ્યો છે.”

“નહીં. મિ. અનંતનો એ પ્રભાવ ગણાય.” પ્રભાએ કહ્યું :

“મને મિ. અનંતની અદીક પ્રેરણાથી જ હિંમત ભર્યું
પગલું ભેવાનો વિચાર સુઝ્યો. સત્યને શોધવા આપણે શું કરવું એ
હિંમિ મને મિ. અનંતનાં આજ સુધીનાં તમામ કાર્યોમાંથી મળી.”
અને આમ કહીને તે અનિમિષ નયને અનંત તરફ જોઈ રહેતી, સ્વ-
ગત બોલી : “અનંતની પ્રભાએ જ આ પરિણામ આપ્યું છે.”

અનંતે કવિ તરફ જોયું અને પૂછ્યું : “કોની પ્રેરણા કવિ ?”

“આત્માની.” કવિ બોલ્યો : “એક વ્યક્તિનો અંતરાત્મા
જ્યારે એને પ્રેરે છે કે, હિંમત રાખીને સત્યને રાહ કામ સે ત્યારે

એનું તેજ વ્યક્તિ પર પ્રભાવ પાડી રહે છે. એ તેજ ત્યારે બહાર નીકળે છે ત્યારે એના વડે અનેક વ્યક્તિઓ પર પ્રભાવ પડે છે અને અનેકાં કામ થાય છે.”

“મને તમે યશ આપ્યો તેનો મારો આ જવાબ.” અનંતે પ્રભાને કહ્યું : “મારો પ્રેરક આ મારો કવિમિત્ર છે.”

“મારો પ્રેરક ચિત્રકાર અશોક છે.” કવિએ કહ્યું.

“અને મારો પ્રેરક અનંત છે.” અશોકે કહ્યું.

“અનંત ‘જ્વાલામુખી’ છે. એ જ્વાલામુખી મંડળનો અગ્રણી છે. જ્વાલામુખી મંડળની જ્વાલાઓ એટલે આત્માનાં તેજ” વિશ્વનાથે કહ્યું.

“અર્થાત્ આત્માનાં તેજ એટલે અનંતની પ્રભા” પ્રભા મનોમત બોલી.

અનંતે તેના મિત્રાને કહ્યું : “આપણા આત્મા એક છે. આપણે તેનાં તેજ વડે કાર્ય કરીએ છીએ. આત્માનાં એ તેજ સદૈવ ચોમેર નાંખવાનું, ફરદિઓને જાગી નાંખવાનું અને જગતને પ્રકાશિત બનાવવાનું બધા પ્રભુ આપણને આપે એ જ મારી પ્રાર્થના છે.”

બીજે દિન વટપુરની જાતિને એકત્ર કરવામાં આવી. એમાં અનંતે સાફ સાફ શબ્દોમાં શોભારામના કલંકની વાત કહી દીધી. એણે કમલાશંકરનો ફોટો જાતિજનોને બતાવ્યો. એણે

અક્ષય અને ગાનારી ગુમ થવાની હકીકત કહીને ગાનારી વસ્તુતઃ કાણુ છે એ હકીકત દર્શાવી અને બાલાની સ્થિતિનો ચિતાર હૃદયંગમ શબ્દોમાં આપીને જ્ઞાતિજનોને કહ્યું: “આપના તરફથી આજરોજ એવો ઠરાવ થવાની જરૂર છે કે, હવે પછી કોઈએ જ્ઞાતિમાં એક હયાત પત્ની ઉપર બીજી પત્ની કરવી નહીં. કોઈપણ દેશમાં તમે આવી પ્રથા નહીં જુઓ. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ થતાં ‘મિલિતમેરેજ’માં પ્રથમ શરત એ હોય છે કે, પરણનાર વરની એક પણ સ્ત્રી હયાત ન હોય; કિંવા પરણનારીનો કોઈ પતિ હયાત ન હોય. જીવિત જ્વિતની હયાતીમાં કરકોઈ સ્ત્રી કે પુરુષનું બીજું લગ્ન જ્યારે પાશ્ચાત્ય દેશો નિંદી રહ્યા છે અને કાયદાથી અટકાવી રહ્યા છે ત્યારે આપણે આર્યસંતાનો તરિક્કે ખેતાને ઓળખાવનારાઓ. એ રિવાજને બેદાક અમતમાં મૂકતાં શરમાતા નથી ! આ પ્રથાથી આપણું સ્ત્રી જ્વિતની હબવાણી કરવામાં, તેને પતિથી નાશરમાન બનાવવામાં, તેને કુચ્છંદે ચઢી જવામાં અને અનેક પ્રકારના ગુન્હાઓને ઉત્તેજન આપવામાં મદદગાર થઈએ છીએ. એ પ્રથા એ રીતે બંધ થાય:—પ્રથમ તો પ્રત્યેક જ્ઞાતિ, એ રિવાજની સહંતર બંધી કરે. અને બીજી રીત, સરકારના કાયદા કાનુન મારફત એ રિવાજનો બિલ્કુલ પ્રતિબંધ થાય. પહેલી રીત કરતાં બીજી રીત વધારે સફળ બનશે. જ્ઞાતિ પાસે ફક્ત જ્ઞાતિબધાર મૂકવાની સત્તા હોવાથી અને એ સત્તા અજમાવવા જતાં તેમાં બધું તડ પડીને કુસંપ વધવાનો સંભવ હોવાથી જ્ઞાતિએ સરકાર પાસે એવી સત્તાની માગણી કરવી જોઈએ કે અનેક પત્નીત્વની બંધીનો જ્ઞાતિનો ઠરાવ જે કોઈ તરફથી ઉલ્લંઘવામાં આવે તેની સામે કાયદાની અદાલત પેઠે કેસ ચલાવવાની સત્તા જ્ઞાતિને આપવી અને તેના તરફથી જેને ગુન્ડેગાર ગણવામાં આવે તેને, જ્યુરીના જેવો અભિપ્રાય ગણી લઈને ન્યાયાધીશ તરફથી કેદની સજા ફરમાવવી. અર્થાત્ જ્યુરી જેવો અધિકાર જ્ઞાતિઓને મળવો

જોઈએ. અને એ અધિકાર મેળવતા પહેલાં જ્ઞાતિઓએ પોતાની અંદરથી સડો સાફ કરી દેવા માટે અનેક પત્નીત્વનો રિવાજ બંધ કરવામાં આવે છે, એવો ઠરાવ કરી દેવો જોઈએ.”

અનંતનું આ વક્તૃત્વ અસરકારક નીવડ્યું. જ્ઞાતિજનોએ સર્વાનુમતે ઠરાવ્યું કે હવે પછી જ્ઞાતિમાં કોઈથી એક હયાત પત્ની ઉપર બીજી પત્ની સાથે લગ્ન નહીં કરી શકાય. જે તેમ કરશે તે જ્ઞાતિનો ગુન્હેગાર ઠરશે અને જ્ઞાતિ તેને યોગ્ય લાગશે તેવી સખ્ત સખ્ત કરશે.

આ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો અને સરકાર તરફથી ધારો પસાર કરવાની જરૂરીયાત માટે રાજ્યના દિવાનને અરજ મોકલવામાં આવી.

વટપુરની જ્ઞાતિનો આ એક મહત્વનો ઠરાવ હતો અને એ ઠરાવને આધારે બીજાં ગામે અને શહેરોની જ્ઞાતિઓના ઠરાવ કરાવવા માટે અનંત વજેરેને માટે પ્રચારનું વિશાળ ક્ષેત્ર પડ્યું હતું.

વિશ્વનાથે આ ઠરાવના જોર પર અંબાપુરમાં પણ જ્ઞાતિ પાસે ઠરાવ કરાવવા બીડું ઝડપ્યું.

અમ્બા પુરની જ્ઞાતિએ ચુંટણીની પદ્ધતિથી પ્રમુખ આદિ કારોબારી અધિકારીઓ અને તેનું મંડળ નીમ્યું હતું વિશ્વનાથની પસંદગી કારોબારીના સભ્ય તરીકે થઈ હતી. તેણે અંબાપુર આવીને જ્ઞાતિને પોતાનાં ધારાધારણો એક આદર્શ જ્ઞાતિ તરીકે બડી કાઢવા જણાવ્યું. કારોબારી મંડળ એકત્ર થયું અને જ્ઞાતિમાં એક પણ કુરિવાજ રહે નહીં એ હેતુ લક્ષમાં રાખી તેણે નીચે મુજબ નિયમો બંધાયા:—

૧. મરણ પાછળ રોવાકુટવાનો રિવાજ સદંતર બંધ કરવો. એને બદલે કોઈ ધાર્મિક કથા જેવી કે, ગરુડપુરાણ અથવા શીવ-પુરાણ કહેવરાવવાં.

૨. મરણ પાછળ જ્ઞાતિભોજન બંધ કરવાં. આર્થ ધર્મ ભાવના પ્રમાણે બ્રહ્મભોજનની જરૂર જણાય તો, સગાંવહાલાં અને પ્રણયી પાંચતી સંખ્યામાં થોડાક વિદ્વાન સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને ધરમેળે ભોજન કરાવવું.

૩. સીમન્તોત્સવન જેવા સંસ્કાર પાછળ જ્ઞાતિભોજન કરવું નહીં.

૪. લગ્નની પ્રથામાં વણા બહેણા સુધારાની જરૂર છે. આથી કરાવવામાં આવે છે કે, વણાજ વિચારપૂર્વક લગ્ન કરવા પ્રત્યેક માઆપે કાળજી રાખવી. (અ) કોઇપણ જ્ઞાતના રોગવાળાને પરણાવવાની શાસ્ત્ર ના પાડે છે આથી તેવાને કન્યા દેવી નહીં. (બ) કુલીનશાહીના મોહમાં નહીં અંગતતાં વરનાં વિદ્યા, વય, ગુણ અને ચારિત્ર પર લક્ષ આપીને તેની પસંદગી કરવી. (ક) ૪૦થી વધુ ઉંમરનો કોઈ વર પસંદ કરવો નહિં. (ડ) ૧૪ વરસથી નાની વયની કન્યાનું લગ્ન કરવું નહીં અને વરની ઉંમર ૧૮ થી ઓછી નજરે પડેવી જોઈએ. આ સુદમાં એક વાત લક્ષમાં રાખવી કે, વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં કન્યા કે વરનાં લગ્ન થાય નહીં તો વણું ફીક. (ઈ) કન્યા વિક્રય, વર વિક્રય, આદિ દુરિવાજો દૂર કરવાની પ્રજા જરૂર છે. ઓછામાં ઓછા રૂ. ૫૦૦ અને વધુમાં વધુ રૂ. ૧૦૦૦થી એક પણ પાર્ષ કોઇપણ કન્યાના માઆપે લેવી નહીં અને એ સેવાયેલાં નાણાંનો ઉપયોગ માઆપે સ્વચ્છે પણ ખોતાના અંગત કામમાં કરવો નહીં અને નાણાં કન્યાને નામે વ્યાજે મૂકી દેવાં. (ફ) કોઇ કન્યા પક્ષ વર પક્ષને નાણાં આપીને કન્યાને પરણાવે, એવું પણ ન થવું જોઈએ. અમુક વર પસંદ થાય તો તેનાં આટલાં નાણાં આપો તોજ લગ્ન કરીએ આવો આચરવપક્ષ કરવો નહીં. (જ) જ્ઞાતિનાં બાળકોને બણાવતા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. આથી એક મોટું ટંડ રચાવીને તેમાંથી શિષ્યવૃત્તિઓ આપીને તેઓને બણવામાં ઉત્તેજન આપવું. જ્ઞાતિમાં અભણ સ્ત્રીઓની

સંખ્યા વધારે જોવામાં આવે છે; આથી સ્ત્રીઓને ઉદ્યોગો શીખવાડનારી એક શાળા સ્થાપવી અને એમાં વિવિધ ધરગથ્ય ઉદ્યોગોની તાલીમ આપવી. (ઝ) બ્રાહ્મણોની ખાસ ભાષા સંસ્કૃત છે. એ ભાષામાં છોકરા-છોકરીઓને નિખળાત બનાવવા માટે પણ ખાસ વ્યવસ્થા કરવી. જ્ઞાતિનો ઉદ્દેશ સહકારિતાનો છે. કુસંપ કે વિચ્છેદનાં બીજ રોપવા માટે જ્ઞાતિઓ સંધર્ષ નથી; આથી જ્ઞાતિમાં કદાપિ ગોળ કે તડ પાડવાં નહીં અને એથી ઉદ્ભવે, જ્યારે પણ કોઈ માખાપને એમ લાગે કે પોતાની કન્યા વધુ સંસ્કારી અને જ્ઞાનવતી બની છે અને અન્ય કોઈ બ્રાહ્મણ વર્ણમાં તેને માટે સુયોગ્ય વર મળે છે તો તેની સાથે લગ્ન કરવાની પહેલ તે કરે તો તેમાં જ્ઞાતિને વાંધો લેવા જેવું હોવું ન જોઈએ. પૂર્વકાળમાં કેવળ ચાર વર્ણો હતી. પેટા જ્ઞાતિઓ ન હતી. ધીમે ધીમે આચાર વિચારોની અસખલિતતાને યોગે વિચ્છેદ વધ્યા અને પેટા-જ્ઞાતિ રૂપી શાખાઓ વધી ગઈ. એકજ વટવૃક્ષની એ શાખાઓ સુમેળથી સંધર્ષ ગળ અને બ્રાહ્મણ એ વર્ણનો ગુરુ છે, એવો આદર્શ પાર પડે તેવા સર્વ યત્નો કરવામાં અંખાપુરના પ્રત્યેક જ્ઞાતિજને કમ્મર કસવી જોઈએ.

જ્ઞાતિના આ મુખ્ય ધારાધોરણો સિવાય જ્યારે જ્યારે જરૂરીઆત જણાશે ત્યારે કારોબારી બીજા નીયમો ઠરાવશે.

જ્ઞાતિમાં શિક્ષણવૃદ્ધિભંડોળની તત્કાળ સ્થાપના કરવામાં આવી. એમાં પ્રેસિડેન્ટે પોતાના તરફથી રૂ. ૧૦૦૦ બક્ષીસ આપતાં વાઇસ પ્રેસિડેન્ટે એકઠાં કરે રૂ. ૨૦૦૦ ભર્યાં. વિશ્વનાથે પણ રૂ. ૧૦૦૦ ભર્યાં; બીજાઓએ પણ એમાં યથાશક્તિ ભરતાં તેજ મળ્યું રૂ. ૬૦૦૦નું ભંડોળ થઈ ગયું.

આ બધું, શરૂઆત તરીકે, ગૌરવ લેવા જોગ કાર્ય હતું.

અં આપુરમાં જે વખતે જ્ઞાતિગંગાનો ઝખડો અંદર અંદર જમી જઈને સલાહસંપ થઈ ગયાં; અને વટપુરમાં જે વખતે દિપત્નીનિષેધક ઠરાવ પસાર થઈ ચૂક્યો તે વખતે એ જ જ્ઞાતિના બીજા એક ગામમાં એક નજીવી તકરારે અંદર અંદર વિચ્છેદ કરાવ્યો.

એ મામ હતું કેવિ કાન્તનું વતન કનકપુર. જ્ઞાતિબોજનનો પ્રસંગ હતો એક સીમન્તનો. વરો કરનારે તો ખૂબ નાણાં ખર્ચીને ખાતખાતની વાનીઓ બનાવી હતી અને જ્ઞાતિમાં પોતાને કેમ સારો જશ મળે, એવી વાંચ્છના રાખી હતી. પણ એના હલાટમાં યશ ન હતો. જમણવારમાં તકરાર આ રીતે બગી.

એક જણ રસોઈમાંથી શાક લેવા ગયો. રસોઈ પર ઉભેલો માણસ તે વખતે પોતાના એક સ્નેહીને શાકના બે પડીઆ ભરીને લેવા દેતો હતો. પણ જે બીજો માણસ લેવા ગયો તેને એણે અટકાવ્યો.

“એને લેવા દે છે અને મને નહીં?” જેને અટકાવ્યો હતો તેણે પૂછ્યું.

“તું તહુ વખત લઈ ગયો.”

“હું પહેલીજ વાર આપ્યો છું.”

“તો પણ નહીં. પંજતમાં બેસી રહે. પીરસાણીઆઓ આપી જશે.”

“પણ તેમની તકલીફ બચાવવા હું લઈ જઈ એમાં શું બોલું છું? બીજાઓ લઈ જાય છે અને મને જ શા મારે ના પાડે છે?”

“તે કાંઈ તારા બાપનું અહીં દાણું છે ?”

“આડી અવળી જીભ ના ચલાવ. મારા બાપ સુધી ના જા.”

“અરે, બાપ શું તારા દાદા સુધી ગે જઈશ ! અહીં કાંઈ તમારો લોકોનો ગરાસ દાટ્યો નથી કે બસ કાવે તેમ લૂંટ પાડવા આવ્યા !”

અને એ સાંભળીને શાક લેવા આવનારનો મિજબાન ગયો. એણે એને ઘોઝ લગાવી દીધી. પેલાએ એક કડછે. ઉઠાવીને તેને માર્યો. મારામારી જામી, એક બાજુનાં સગાંઓ વચ્ચે પડ્યાં અને એ મારામારી એટલી બધી જામી કે, ત્યાં લોકોની ઢોળો ઉઘળી રહી.

શાક લેવા આવનારના કુટુંબીઓએ આને પરિણામે નાત છોડી જઈને જાહેર કુચું કે અમે બીજું તડ સ્થાપીશું.

અને એ શાકની તકરાર અદાતતે ન ગઈ પણ એમાંથી જુદો ગોળ સ્થાપવા માટે પંદર સત્તર કુટુંબોનો એક જમેલો એકઠો મળ્યો.

“ગડબડશંકરે ન્યાતિની રસોઈ ઉપર ઉભા રહીને શાક વાસ્તે અમથારામ સાથે તકરાર કરી અને અમથારામને કડછે માર્યો, આથી એની સામે પગલાં લેવા માટે આપણે અહીં મળ્યા છીએ.” પ્રશ્ન મૂકાયો.

“ગડબડશંકર હમેશાં ચાહે તેને ત્યાં રસોઈ પર ઉભા રહીને દાદાગીરી કરવામાં જ હોશિયારી માને છે. દરેક ન્યાતમાં એ રસોઈ પર ઉભો રહીને વ્યવસ્થા કરવામાં પોતાને કાબેજ માને છે.” એક વિરોધીએ કહ્યું.

“પણ એની વ્યવસ્થામાં કાબેજીઅત હોય છે.” તેની તરફેણના એક જણે કહ્યું. એટલે એ બે વચ્ચે વિવાદ ચાલ્યો.

“કખૂલ; પણ એ વ્યવસ્થા કેવી? મામા મારીનાંને શાક આપવું અને ખીજાઓને નહીં?”

“પણ લાડુ પીસવામાં તો મેં ધણીવાર એને જમનારાઓને ખૂબ આગ્રહ જોયો છે.”

“રામભાઈ, આશ્ચર્યની વાત એજ છે ને? લાડુ માટે આગ્રહ કરાય છે, પણ શાક જેવી નજીવી વસ્તુ માટે તથા સંકોચવામાં આવે છે! સગાં ન હોય એવાંને રીત ઉપરાંત નથી અપાતું. સગાંને પુષ્કળ અપાય છે અને તકરાર કરીને કડઠા વાપરવામાં આવે છે.”

“આ તો બેહુદું કહેવાય. લાડુ તો મહાપ્રસાદ કહેવાય. એમાં ના નહીં અને શાક જેવી નજીવી વાત માટે આ તુકાન!”

“એ આવ્યવસ્થા જ આપણે નહીં સાંખીએ. કહો, શું કરવું છે? મારો તો એ અભિપ્રાય છે કે, આપણે જુદો ગોળ બાંધવો.”

“બેશક. ગડબડાંકર અને એનાં સગાંમાંથી કોઈને પણ એમાં ન લેવાં.”

અને યાદી કરવામાં આવી. એકંદરે પંદર કુટુંબોએ એમાં નામો નાંધાવ્યા. અને તેઓએ ખીજે દિવસે ન્યાત કરવી એમ હતું.

એ ન્યાતમાં પંદર જણાના ગોળના આશરે સવાસો માથાં જમ્યાં. ગોળે આ સિવાય ખીજાઓને જમવા નોતર્યા નહીં; દરેકને એક એક લહાણું આપ્યું અને તેમણે પોતાના કડક ધારાધોરણ માં એ બાબતનો શમાવેશ કર્યો કે: [૧] આ પંદર જણનું તડ એકખીજા વચ્ચેજ લહાણું કરે; એમના ગોળ સિવાય ખીજાને લહાણું ન કરે. [૨] ભોજનવ્યવહાર આ ગોળની અંદરજ થાય. ખીજાઓને નોતરે નહીં. (૩) કન્યાવહેવાર કેવળ આ ગોળની અંદરજ થવો જોઈએ. જેઓ ગોળ બહાર લગ્ન કરશે તેઓનો બહિષ્કાર કરવામાં આવશે.

કનકપુરના 'ગોળ'ની હકીકત કવિ કાન્તનો પિતા કે જે એ ગોળમાં ન હતો તેણે કવિને લખી જણાવી.

એ પત્રમાં તેના પિતાએ લખ્યું હતું : “ હું આ વિચ્છેદ નાપસંદ કરું છું. આજનો યુગ સહના વવ-તુ સહનૌ મુનકતુ એ આદર્શથી કાર્યો કરવાના છે. પેટા-જાતિઓ સંધાર્ષ જન્ય એવા મામ્ બેવાની જે વખતે જરૂર છે તે વખતે શાક જેવી વસ્તુને ખાતર પડેલું આ તડ પોતાના વર્તુલમાં ગડબડાં કર આદિનો સમાવેશ નહીં કરીને અધઃપતનને પંથે જ વિચરી કહ્યું છે. હિંદુ જાતિમાં આજે અનેક શાખાઓ છે. એ શાખાઓમાં મૂળ કેવળ આવી નજીવી તકરારો અને મઠિયાં અદેખાર્ષ વડે જ નાંખાયાં જણાય છે. જાતિઓએ કુસંપથી વધારેલી આવી શાખાઓમાં ઘણીવાર અભેદ મુશ્કેલીઓ પણ આવે છે. જે ગોળ સ્થપાયો છે તેમાં કમનસિખી એ જોવામાં આવે છે કે, તેમાંના ઘણાઓ એટલા બધા નજીકના સગા છે કે, કન્યાઓની આપણે કરવામાં ગોત્રનો તેમને બાધ નડશે. સગોત્રનાં લગ્ન થાય નહીં એ શાસ્ત્રીય અને વૈદ્યકીય બાધ અત્યારે તો વેરની ધૂનમાં તેમણે લક્ષમાં લીધો નથી પણ જ્યારે કોઈને ત્યાં પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે ત્યારે આ કૂપમંદૂક વર્તુલના સજ્જો જરૂર મુંઝાર્ષ પડવાના છે.”

સહના વવતુ એ ઉપનિષદ-સૂત્ર કવિને ખાસ આકર્ષી રહ્યું. એણે નિશ્ચય કર્યો કે, આ ગોળ મિટાવવા માટે કોશિષ કરવી, અનંત આદિને તેણે આ પત્ર વંચાવ્યો અને અભિપ્રાય માગ્યો.

“ આ વિચ્છેદ બેશક દુઃખદાયક છે ” અનંતે કહ્યું : “ અને જ્યારે તમામ જાતિઓની ઉમતિનો એક સાથે વિચાર કરીએ છીએ

ત્યારે એક ફાટેલી ચાદરમાં એક થીંગડું સાંધવા જતાં બીજો ચીરાડો પડે અને બીજો સાંધતાં ત્રીજો પડે, એવી આ વસ્તુસ્થિતિ થઈ છે ! આવા વિચ્છેદ થાય નહીં તે માટે કાંઈક એક સમાન અને એક પ્રકારે જ સર્વને લાગુ પડે એવું અસરકારક ઔષધ હોવું જોઈએ. ”

આ વખતે પ્રેફેસર એક નવી જ બાબતની વાત લઈને આવી પહોંચ્યા અને તે, મિત્રોની મુશ્કેલીનો સુંદર નિકાલ લાવનારી થઈ પડી.

વટપુરની જ્ઞાતિએ દ્વિપત્નીનિષેધક કરાવ કરીને રાજ્ય પર તેની જે નકલ મોકલી હતી તેના જવાબમાં દિવાને તત્કાળ એક ચાદી પ્રકટ કરી હતી અને એ ચાદી વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ કરાવવા ઉપરાંત વટપુરની તમામ જ્ઞાતિઓને અને સુશિક્ષિત પુરુષોને મોકલી આપી હતી. પ્રેફેસર પર એની એક નકલ આવી હતી. એમાં જણાવેલું હતું કે: રાજ્યે સામાજિક અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે કાયદાઓ ઘડવાનો નિર્ણય કર્યો છે. એવા કાયદાઓમાં ખાસ કરીને અત્યારે પાંચ કાયદા હશે: (૧) જ્ઞાતિવાસનિવારણ કાયદો, (૨) કન્યાવિક્રયનિષેધ કાયદો, (૩) વરવિક્રય કાયદો, (૪) મરણોત્તર સમૂહભોજન પ્રતિબંધક કાયદો અને (૫) અનેકપત્નીત્વ નિષેધક કાયદો.

આ કાયદાઓના ખરડાઓ ઘડીને જનસમાજને એક માસમાં અભિપ્રાય આપવા માટે પ્રકટ કરવામાં આવશે. પ્રત્યેક જ્ઞાતિ તેમાં સાથ આપે; તે કાયદાઓ પસાર કરવામાં સહાય કરે અને રાજ્યની સામાજિક પ્રગતિમાં ફાળો આપે એ આવશ્યક છે.

અનંતે કહ્યું: “બસ, હું જે અસરકારક અને સર્વને લાગુ પડે એવું ઔષધ માગું છું તે આ જ છે.”

કવિ બોલ્યો: સહના વન-તુ સૂત્ર પાર પડે એવોજ આ ઉપાય છે.”

અશોકે કહ્યું: “હવે મારી બહેન જેવીઓને દુઃખા થવાનું નહીં રહે. કાન્તા જેવીઓને આત્મહત્યા કરવાનું કારણ નહીં રહે.”

પ્રાદેસરે કહ્યું: “રાજ્યની સરકારોએ અનિષ્ટો દૂર કરવામાં આવી જ સહાય દેવી જોઈએ. હવે મિત્રો, તમારે માટે મારા એક પ્રિય વિષયમાં કાર્ય કરવાનું બાકી રહે છે અને તે જ્ઞાનની પરખો માંડવાનું કાર્ય છે. સમાજ નિરક્ષરતાને કારણે ઘેર નિદ્રામાં છે. હિંદની સમગ્ર વસ્તીમાં ફક્ત ૧૧ ટકા શિક્ષિત છે. બાકીના ૮૯ ટકાને શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન થાય ત્યારેજ હિંદની અજ્ઞાનતા બેડીઓ તુટશે; તમે યુવકોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ આ માટે શું કરવું રહ્યું? તમારી અંગત બાબત હું પ્રથમ લઉં. તમે હવે જલ્દીથી વિહંગપુર જઈને તમારા મેટ્રીકના અભ્યાસને આગળ વધારો. તમે લગભગ એક મહિનો શાળામાંથી ગેરહાજર રહ્યા છો. એ ગેરહાજરીનો લગભગ એક મહિનો શાળામાંથી ગેરહાજર રહ્યા છો. એ ગેરહાજરીનો ખંગ વાળવા માટે રાત્રે પણ જાગીને તમે વાંચો, વાંચો ને વાંચો. એ પછી જ્યારે રજાઓ પડે ત્યારે તમારે ‘ઘર ઘર શાળા’ના પ્રયત્ન માટે કમર કસવી જોઈશે. દેશમાં એકપણ અશિક્ષિત રહેવું જોઈ એ નહીં. બાળકો માટે તો શાળાઓ સ્થપાય પણ પ્રૌઢ ઉમ્મરનાંઓ માટે શું કરવું? તેઓને માટે દિવસમાં કુરસદના અમુક કલાકના વર્ગો ખોલવા. જેઓથી બની શકે તેઓ સૌથી પ્રથમ તો પોતાના કુટુંબમાં એક જણ એકને ભણાવે એમ વ્યવસ્થા કરે; પણ જ્ય એવી વસ્તુસ્થિતિ ન હોય ત્યાં વર્ગો દ્વારા શિક્ષણ અપાય. આવ શિક્ષણ માટે મહેનતાણું આપવું અશક્ય છે. એટલે રજાઓમાં સ્વયં સેવક યુવકોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ કાંઈપણ આર્થિક બદલા વિન કાર્ય કરવું જોઈ એ.

“તમારા દાખલામાં એક સુસ્થિતિ છે. અનંતના પિતાએ શિક્ષણપ્રચાર માટે એક મોટી સ્કમ આપવા જણાવ્યું છે. એ

એને લગતી એવી યોજના ઘડવા ધારી છે કે, તમારા ' જ્વાલા મુખી મંડળ ' ના ૧૦૦ સભ્યો, ૫૦ જુદાં જુદાં ગામોમાં જળ્મેના જૂથમાં જાય; રજાઓના એક દોઢ માસ દરમ્યાન તેઓને માટે ભોજનાદિનો પ્રબંધ અનંતના પિતાના હંડમાંથી કરી આપવામાં આવે; ભણનારાંઓ માટે પુસ્તકો અને શિક્ષણનાં સાધન પણ તેમાંથી અપાય અને વિદ્યાર્થીઓ મક્ત શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય કરે."

" ઘણો ઉત્તમ પ્રબંધ છે " અનંતે કહ્યું: " અમે એ યોજના વધાવી લઈએ છીએ "

પ્રોફેસરે કહ્યું: " અને આ કાર્ય કેવળ પુરોષોનું ન હોવાથી તેમજ કેવળ પુરોષોને જ કેળવવા અને સમાજની બીજી પાંખ રાં સ્ત્રીઓને નહીં કેળવવી, એવી દિવાલ આ કાર્યમાં ચણી લેવાની ન હોવાથી મારી પુત્રી પ્રભા દારા હું વિદ્યાર્થીનીઓની એક મંડળીની સ્થાપના કરાવીશ. તે મંડળી પણ તમારી પેઠે જુદાં જુદાં ૫૦ ગામોમાં જળ્મેની ટોળામાં જઈને જ્ઞાનપ્રચારનાં કાર્ય કરશે. સ્ત્રી જાતિ સ્ત્રી જાતિને જ જ્ઞાન-ચક્ષુ આપશે. નિરક્ષરતા દૂર કરવા સાથે સામાજિક કુરુદિઓ દૂર કરવાના પ્રચારકાર્યને પણ તમારે વિસરવાનું નથી; એટલે ગામોમાં તમારા વસવાટ દરમ્યાન તમારે સ્ત્રીઓએ અને પુરોષોએ આ બાબતમાં પણ જનતાને કેળવવી. એમાં મદદ રૂપ અન્ય સાધનો પણ હોય. ચિત્ર-પ્રદર્શનો, ભાષણો, લેખો અને નાટકો. આ દિશામાં વર્તમાનપત્રોની સહાય ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે. તેઓ ચિત્રો છાપે, ભાષણો, અને લેખો છાપે, નાટિકાઓ પણ છાપીને પ્રસારે અને કુરુદિઓનો વિનાશ અનેક વાર્તા-કથાઓ રચાવીને કરે. જેઓથી બની શકે તેઓ નાટિકાઓ ભજવાવે. સહના વસ્તુ સહનો મુનક્તુ એ સિદ્ધાંત અનુસાર ઉન્નતિને પંથે એક સાથે હિડવા માટે, ઉપયોગમાં આવી શકે તેવા પ્રત્યેક સાધન તરફ આપણું લક્ષ જવું જોઈએ અને એ ભૂલવું ન જોઈએ કે, કવિ કુલ

ધી ગ્રાન્ડ ઈન્ડિયન ઇન્સ્યુરન્સ

કંપની લીમીટેડ

(: સ્થાપીત : ૧૯૩૧ :)

હેડ ઓફીસ, મુંબઈ :

પ્રોવીડન્ટ વીમાની જીની અને બજારીતી

અગ્રગણ્ય ઓફીસ.

બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટરર્સ.

૧ શ્રી. લખમશી ઘેલાલાલ.

મેસર્સ લાલજી પુનસી એન્ડ કંપની મુંબઈ.

૨ કુમારશ્રી. નટવરસીંહજી કેસરીસીંહજી

પ્રેસીડેન્ટ લેન્ડ હાઉસ એસોસીએશન, બેંગાલુરુ.

૩ શ્રી. ચીમનલાલ મોહનલાલ ત્રીવેદી અમદાવાદ

૪ શ્રી. મણીલાલ મોહનલાલ શાહ

વિવિગ માસ્તર એન્ડ કન્સલ્ટેન્ટ. અમદાવાદ.

શ્રી. અમૃતલાલ પ્રેમચંદ શેઠ બી. એ.

મુંબઈ. : એક્સ ઓફીસીઓ. :

પ્રોસ્પેક્ટસ માટે કંપનીના અમારા નજીકના રાજન્ટને

મળેા અગર લખો :

: એજન્સી મેનેજર :

ધનજીભાઈ સી. પટેલ

એચ. સી. આસામદાર.

પ્રાન્ચ મેનેજર

રમાકાન્ત સી. ત્રીવી

પાંચકુવા, ઇંગ્લીશ સીનેમાં સામે.

અમદાવાદ

ગુરુ રવિન્દ્રનાથ ટાગોર કહે છે, તેમ આપણે અંતિમ આદર્શ આ છે:—

જ્યાંહે ચિત્ત વિમુક્ત તેા ભય થકી, રહે માન ને કીર્તિ જ્યાં
દેવાતાં જહિં જ્ઞાન સર્વ જનને, કે દામ લીધા વિના
જ્યાં સંસાર ભવે વિભાગ ન પડે, નાની દિવાલો થકી
સત્યાગાર વિવેથી નિઃસરતી જ્યાં, વાઝધાર મીઠી ભલી
કે અશ્વાંત પ્રયત્નથી વળી થતાં, કાર્યો સદા પૂર્ણ જ્યાં
જ્યાંહે નિર્મળ બુદ્ધિબહેજુ ન વહે, આડાસુકા રાતમાં
દોડે જ્યાં મન તેા વિશળ શુભ સૌ આચાર, વિચારમાં
એ સ્વાતંત્ર્ય-સુસ્વર્ગમાં જનકે પુ', દોરી જજે દેશને

“અહો! આ કાવ્ય પ્રમાણે તેા હજી આપણે ઘણાં ઘણાં
કાર્ય કરવાનાં બાકી છે.” અનંત બોલ્યો.

કવિએ કહ્યું : “તારા નામ પ્રમાણે એ કાર્યો પણ અનંત
છે. એમાં એક વ્યક્તિ નહીં, અનેક વ્યક્તિઓના યતનની જરૂર
છે. એમાં એક દિવસ, એક માસ કે એક વર્ષ નહીં; અનેક યુગ
સુધીના યતન જોઈશે. મારા જેવાનું એક કાવ્ય નહીં, અશોકનું
એક ચિત્ર નહીં, છાપાંમાંનો તારો એક લેખ નહીં કે જ્ઞાતિજનો
આગળનું તારું એક ભાષણ નહીં પણ એવાં અનેક પ્રચારલક્ષી
લેખનચિત્રકામની અને સાધનોની જરૂર પડશે.”

પ્રોફેસર બોલ્યો : “અને એ સર્વ કાર્ય તમે હવે પછી
સખળ સ્વરૂપે કરી શકો તે માટે જ મેં તમને તત્કાળમાં તમારા
અભ્યાસ માટે આગ્રહ કર્યો છે. ભણો; ખંતથી ભણો; કુરસદના
સમયમાં બીજાને ભણાવો અને પછી દેશના અંતિમ આદર્શ માટે
જૂઝો અને તમારા આત્માનાં તેજ પ્રસારો. જેટલે અંશે તમારો
તેજઃપુંજ વિશેષ તેટલે અંશે તમારી જય-સાધના.”

卐 વિદ્યાર્થીઓની જાણ સારૂ 卐

બુકસેલર રામપ્રસાદ ભાઈલાલ વ્યાસ
ગુજરાતી અને અંગ્રેજી શાળામાં ચાલતા પુસ્તકો,
નોટબુકો; સ્ટેશનરી-દરેક જાતની ફાઉન્ટેનના છુટક
તથા જથ્થાબંધ વેપારી.

બુકસેલર

રામપ્રસાદ ભાઈલાલ વ્યાસ

પરચડીની પોળના નાકે,

અમદાવાદ

→ ડાઉલિંગ્સ કૉમ્પાઉન્ડ ←
→ ←
→ ←

સી ર પ

ડાઉલિંગ ટોનીક ડાઉલિંગ ફીવર મીક્ષચર

કોઠારી પોળ—અમદાવાદ.

ડાઉલિંગ્સ કૉમ્પાઉન્ડ સીરપ ડાઉલિંગ ટોનીક ડાઉલિંગ તાવમીક્ષચર
—ઉપરની દરેક દવાઓ નીચેના એજન્ડા પાસેથી મળશે—

૧ ત્રિવેદી નાથાલાલ જગજીવન સાબરમતી, અમદાવાદ

૨ મેસર્સ ચન્દ્રકાન્ત નવસુખલાલની કંપની

ત્રણહરવાળા—અમદાવાદ

૩ એચ. બાળગોવિંદની કંપની, પાડા પોળ સામે,

રીચીરોડ, અમદાવાદ

આ પ્રેરણાદાયી આશીર્વાદનું ગૂંજન કરતી મિત્ર-ત્રિપુટી પ્રેક્ષકની તાત્કાલિક સૂચના પ્રમાણે પોતાના મેટ્રીકના અભ્યાસ તરફ લક્ષ આપવા વિદંગપુર જવા ઉપડી ગઈ.

* * * * *
મેટ્રીકની પરીક્ષા થઈ ગયા પછી અનંતે અને તેના મિત્રોએ રજાઓમાં જ્ઞાનસત્ર ઉઘાડ્યાં. જ્ઞાત્રામુખી મંડળના સભાસદોએ એક બાજુ ચોમેર ગામડાંઓમાં પ્રચારકાર્ય શરૂ કર્યું અને બીજી બાજુ પ્રભાએ સ્ત્રીવર્ગમાં એ પ્રવૃત્તિ આદરી. પ્રભાના કાર્યમાં ભળનારી માત્ર યુવતીઓ જ નહીં પણ મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓ યે હતી.

બાલાની તથિયત સુધરી ગઈ. નાનકડી ઉર્મિ તેની પાસે જ રહેતી. પોતાની માતા ઇંદિરા સહિત બાજુએ જ્ઞાનની પરબોનાં તીર સ્ત્રીજનને પાવામાં ભાગ લેવા માંડ્યો.

વિશ્વનાથની તથિયત ગામડાંઓમાં રહેવાથી આરોગ્યભવન જેવી જ સુધરતી ચાલી. તે પણ આ કાર્યમાં ભળ્યો અને અંબા-પુરની તેની જ્ઞાતિમાંથી પણ જ્ઞાનદાતાઓની મદદ તેને મળી.

જીવરામનો લકવો મટ્યો નહતો પણ પથારીમાં પડ્યો પડ્યો પણ તે હવે પોતાની કન્યાઓનાં જીવન વેડફી નહીં નાંખવા નિશ્ચય કરી રહ્યો. જે રૂ. ત્રણહજાર તેની પત્નીએ લીલેલા તે શાહુકારને ત્યાંથી લાવીને તેણે વિશ્વનાથને પાછા સોંપી દીધા. જ્ઞાનદાન પામતી પોતાની પુત્રીઓને નિરખીને કમળા એ દિનની વાટ જોઈ રહી કે, ક્યારે એ સંસ્કારવતીઓ કાઈ સારા સંસ્કારસ્વામીઓને પામે.

અનંતના પિતાને જ્યારે જ્ઞાનદાનના તમામ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે વણે ખુશ થયો. તેણે જ્યાંને કલકલ્તાથી મોકલી અને તે પણ જ્ઞાનપ્રચારના કાર્યમાં ભળી.

રજાઓ પૂરી થઈ. આંકડા એકઠા કરવામાં આવ્યા. સંતોષ-જનક કાર્ય થયાનું પરિણામ આવ્યું હતું - જો કે અનંત હતું - હજી સવિશેષ કરવાનું અવશેષ હતું.

મેટ્રીકની પરીક્ષા થઈ. મિત્રો પાસ થયા. પ્રભા પાસ થઈ અને કલકલ્તાના પરિણામ પ્રમાણે જ્યાં પણ પાસ થઈ.

વટપુર રાજ્યે પાંચ સામાજિક કાયદાઓ પસાર કર્યા અને તેનો અમલ શરૂ થયો.

એ કાયદામાંના જ્ઞાતિત્રાસનિવારણ કાયદાને પરિણામે, કવિના વતન કનકપુરમાં જે ગોળ સ્થપાયો હતો તેનો મૃત્યુ-ચંદ વાગ્યો; જે ગડબડશકરને અંગે ગોળ પડ્યા હતા તેણે ગોળ પાડનારાઓને નોટિસ આપી કે, તમે તમારા કડક નિયમો નાબુદ નહીં કરો અને અમારી સાથે નહીં ભળી જાઓ તો હું જ્ઞાતિત્રાસ નિવારણ કાયદાને અન્વયે અદાલતનો આશ્રય લઈશ. પરિણામે તેઓને માનવ પડ્યું. તડ સંધાઈ ગયાં. જ્ઞાતિ એક થઈ. કાયદાઓ વિના સમાજ માનવો નથી, આ સત્ય એમાંથી તરી રહ્યું.

શોભારામ અને તેનું કુટુંબ કર્યાં ગયું છે તે માલુમ પડ્યું. નહીં. બાલા આશા રાખે છે કે, તેઓ સમય વહેતાં પાછાં ફરશે અને ત્યારે સુખસુર્યનાં સુવર્ણકિરણો પોતાના જીવન પર પ્રસરી રહેશે. અક્ષય - અચ્છનનો પણ ક્યાંયે પત્તા લાગ્યો નથી.

સામાજિક કાયદાઓ પસાર થાય તો પણ માણસોમાં દિલ ઘેરી ન હોય અને તેના પાલન માટે ખેલદિલી હોય તો જ સુરિચ્છિત પ્રાપ્ત થાય આવી ખેલદિલી કૃતપન્ન કરવાનું કાર્ય હજી અનંત આદિને સિર રહ્યું છે.

કવિએ રચેલું નીચેનું કાવ્ય મિત્રો પોતાના સૂત્ર તરીકે અવારનવાર લલકારતા રહીને સમાજનો સડો સાફ કરવા કોશિષ કરે છે :—

ધર ધર જ્ઞાન ભરો, નારી નય,

ધર ધર જ્ઞાન ભરો.

વિદ્યાના સંસર્ગથી જનમન નિર્મળ નિત્ય કરો.

કુદરત અને અજ્ઞાન રાક્ષસો ભરમીભૂત કરો—નારીનર.

બનો સાક્ષરો દુર્ગુણ બાળી, સદ્ગુણ અંગ ધરો
 સમાજવેદી પર દેવાતાં બલિદાનો બંધ કરો—નારીનર
 કુસંપ કરી પશુતા ઈર્ષા વેર વિનાશ કરો
 ભાવભર્યા ભાંડુ ભળીકળીને, સદા સાફ કરો—નારીનર
 એક હોય આદર્શ આપણો, એક થઈ વિશ્વરો
 એક રાષ્ટ્ર, આત્માનાં તેજે, ભારત ભવ્ય કરો—નારીનર

સમાપ્ત

જે. એન. ત્રિવેદીની સાયન્ટીફિક તપખીર

અમારી છીંકણીનો હર
લંમેશ ઉપયોગ કરનારા કહે
છે કે જે. એન. ત્રિવેદીની
છીંકણીથી અમને અનેરો
આનંદ મળે છે—મગજને તે
ઓર કહેજત આપે છે. તાકત
સુવાસીત રાખે છે.

અમારું પ્રમાણપત્ર

અમારી છીંકણી વર્ષોથી પ્રખ્યાત છે.
આ માટે બે મત છે જ નહીં.

: કોઈપણ જાતની છીંકણી ખરીદતાં પહેલાં :

અમારી છીંકણી ચોકખી બનાવટની અને વિશ્વાસપાત્ર વસ્તુ
છે અને તેથી જ આજ સંખ્યાબંધ માણસો તેનો રાતદિવસ
ઉપયોગ કરે છે. ગુજરાત—કાઠિયાવાડ કચ્છ અને આખી ગોમ્બે
પ્રેસીડેન્સીમાં તેમજ સિંધ અને બરમા જેવા દૂરના સ્થળોએ પણ
કદરદાન ગૃહસ્થો અમારી જ છીંકણી વાપરે છે.

એ. એન. ત્રિવેદી પ્રધર્સ છીંકણીવાળા

માંડવીની પોળ, : હ. નં. ૨૧૬૦ : અમદાવાદ

આપ અમારે ત્યાં પધારી અને ગમે તે કવોલીટીની
છીંકણી માગો. તાજી અને સુવાસિત છીંકણી આપની
અનેક ફરીઆદોને દૂર કરી દિલને ખુશ ખુશ કરશે.

દરેક પેકેટ પર અમારું ત્રિશુલનું નિશાન તપાસી લેવા વિનંતિ છે

એશીઅન સ્થાપીત ૧૯૧૦

ચાલુ વિમા રૂા. ૩,૩૬,૦૦,૦૦૦ થી વધુ
દાવા ચુકવ્મા રૂા. ૩૨,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

ઉદાર શરતોથી એજન્સીઓ આપવાની છે.

એસ.એ.

સખો યા મળો:-

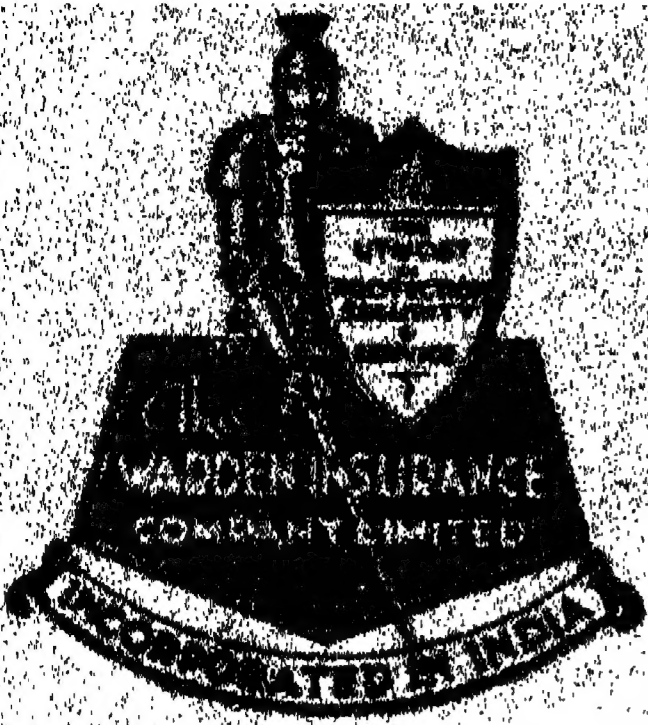
અમલિ સહનના
સમુદાય વસાણુ

ડાકર પ્રમુક્ત પ્રાન્થ મેનેજર

૨૭૭૬, રાયપૂર,
લાંબા પાડાની પોળ,
અમદાવાદ.

કેસ લેઇન,
સ્ટેશન રોડ,
અમદાવાદ.

ધી એશીઅન એસ્યુરન્સ કું. લી. મુંબાઇ.

વાર્ડન

ભાગ

વીમા કંપનીની હવે
વર્ષમાં જ બોનસની
હિન્દી વીમા
બનાવ છે વાર્ડન
બોનસ બહાર

પ્રથમજ આંકણીતું

સુંદર પરિ

પાંચ વાર્ષિક બોનસ રૂ. ૬૨-૮-

મિત વ્યય કરતાં સાહસિક તેમજ વાર્ડન જે વિ
ફોનેટલી અને ફરકસરવાળી વાર્ડનની પોતાનું કામ
બવસ્થા ફોટોમાં જ પરિણમેને । પાંચ વર્ષે તેના કે
વર્ષમાં જ પરિણામે કંપનીની નફાને દષ્ટિને આ
સ્થિતિ તેમજ અતિ ઉચ્ચ જ સાવિની તેણે પ્રાપ્ત
ખાતી આપે છે લાવક છે

વાર્ડનની બોનસની આકર્ષક શર્તો તેમજ
કોઈના બચાવ સત્તર જ

ધી વાર્ડન ઈન્સ્યુરન્સ

હેડ ઓફીસ : અમદા

શાખાઓ : મુંબઈ : મદ્રાસ :

પ્રવર પ્રિન્ટર : શ્રી કીશા પ્રિન્ટરી : ર

